

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565 - 1815

Βιβλίο Καθηγητή

Β' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Γενικής Παιδείας

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

3

**ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
565-1815**

Συγγραφική ομάδα

Ιωάννης Χαρ. Δημητρούκας, δρ. Ιστορίας
Θουκυδίδης Π. Ιωάννου, Σχολικός Σύμβουλος, δρ. Ιστορίας
Κώστας Μπαρούτας, δρ. Αισθητικής - Ιστορικός Τέχνης

Επιστημονικός επόπτης

Ταξιάρχης Γ. Κόλλιας, καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Αθηνών

Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Επιτροπή αξιολόγησης

Ιωάννης Ε. Βρεττός, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών
Μιχαήλ Παπασυλιανού, μ. δ. ιστορικός, εκπαιδευτικός Δ. Ε.
Αθανάσιος Χρήστου, δρ. φιλ., εκπαιδευτικός Δ. Ε.

**ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
565-1815**

**Β' ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
(ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ)**

ΒΙΒΛΙΟ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο του καθηγητή (στό εξής β. κ.) αποτελεί οδηγό χρήσης και συμπλήρωμα του αντίστοιχου βιβλίου του μαθητή (στο εξής β. μ.). Η **Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου (565-1815 μ. Χ.)**, γι' αυτό και το β. κ. ακολουθεί πιστά τη σειρά των κεφαλαίων του β. μ. Η εσωτερική δομή των κεφαλαίων δεν είναι παντού η ίδια, αλλά διαφοροποιείται, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες των ενότητων του. Τέτοιες ιδιαιτερότητες χαρακτηρίζουν λ.χ. την ενότητα για τον πολιτισμό. Σε γενικές γραμμές, πάντως, τα κεφάλαια του παρόντος β. κ. συγκροτούνται από τα ακόλουθα μέρη:

■ Διδακτικοί στόχοι

Οι ειδικοί αυτοί διδακτικοί στόχοι συνάδουν με τους γενικούς διδακτικούς στόχους, όπως αυτοί προσδιορίζονται στην προκήρυξη συγγραφής ιστορικών σχολικών εγχειριδίων του Π. Ι., και είναι προσαρμοσμένοι στο περιεχόμενο των επιμέρους κεφαλαίων.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

Εδώ διατυπώνονται σκέψεις για την αφόρμηση της διδασκαλίας του αντίστοιχου κεφαλαίου του β. μ. (από ένα κείμενο, μία εικόνα, ένα θεματικά συγγενές σημείο προηγούμενου κεφαλαίου, ένα σύγχρονο πρόβλημα). Πέρα από αυτό, ανάλογα με τους διδακτικούς στόχους, επισημαίνονται θεματικές ενότητες ή σημεία – κλειδιά του κεφαλαίου και προτείνονται τρόποι εποικοδομητικής προσέγγισής τους, με αξιοποίηση των παραθεμάτων. Ας τονίσουμε εδώ ότι οποιαδήποτε πορεία διδασκαλίας πρέπει να περιλαμβάνει τα ποικίλα παραθέματα ή μέρος των παραθεμάτων και να είναι συμβατή με τους διδακτικούς στόχους ή ορισμένους απ' αυτούς και σύμμετρη με το διαθέσιμο χρόνο διδασκαλίας. Εναλλακτικά διδακτικά μέσα, όπως είναι οι προβολές διαφανειών ή πολυμέσων (γνωστότερων ως CD – ROM) «ποιότητας» και οι καλά προετοιμασμένες επισκέψεις στα μουσεία και τα μνημεία της περιοχής, συνιστώνται ιδιαίτερα για τα κεφάλαια του πολιτισμού και της τέχνης (περισσότερες πληροφορίες γι' αυτό το θέμα βλ. παρακάτω, στις σελίδες 33-34 του β. κ.).

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Εδώ παρέχονται οδηγίες – υποδείξεις για να μπορέσει ο μαθητής να επεξεργαστεί τις ερωτήσεις – δραστηριότητες στο β. μ. Για ευνόητους λόγους δίνονται, συνήθως, ενδεικτικές απαντήσεις ή περιγράμματα απαντήσεων, όχι έτοιμες και «πλήρεις» απαντήσεις. Στα κεφάλαια που αφορούν τη Βυζαντινή Ιστορία το μέρος αυτό δεν είναι αυτοτελές, αλλά έχει ενσωματωθεί στο μέρος

Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

■ Πρόσθετα παραθέματα

Τα πρόσθετα παραθέματα εμπλουτίζουν το βοηθητικό υλικό του β. μ. και διευκολύνουν τη διαμόρφωση ενός ευέλικτου και αποτελεσματικού σχεδίου διδασκαλίας. Εννοείται ότι ο διαθέσιμος διδακτικός χρόνος δεν επιτρέπει την ένταξη του συνόλου των παραθεμάτων στη διδακτική διαδικασία, και, επομένως, αυτά θα πρέπει να αξιοποιούνται επιλεκτικά. Τα παραθέματα, ως κατεξοχήν πεδίο άσκησης της ιστορικής κρίσης του μαθητή, θα πρέπει να διερευνώνται και να αναλύονται με τη βοήθεια σαφών, συγκεκριμένων και εύστοχων ερωτημάτων και πάντοτε σε στενή σύνδεση με τον προβληματισμό της αφήγησης.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

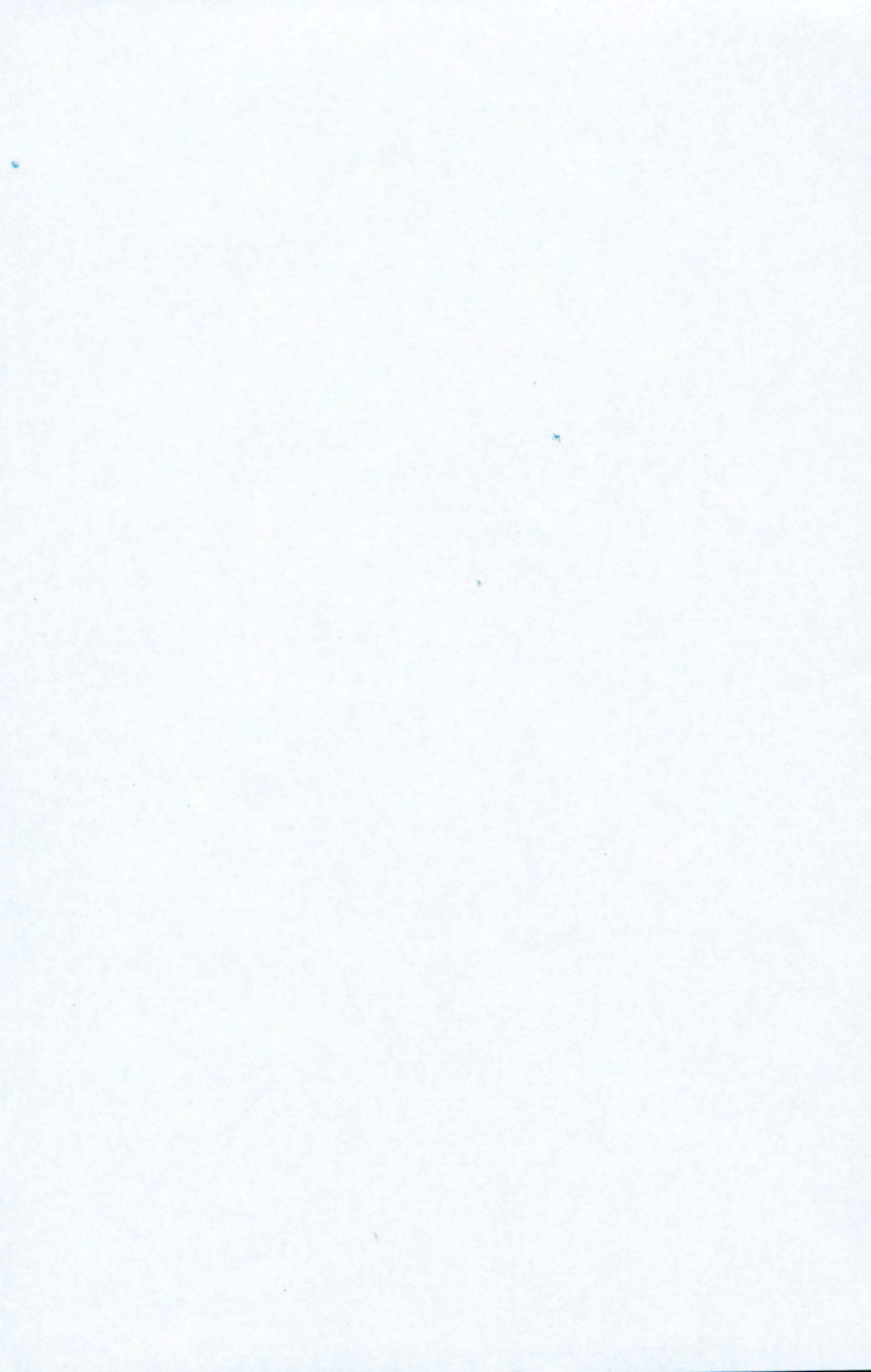
Σ' αυτό το μέρος, όπου υπάρχει, δίνονται στοιχειώδεις πληροφορίες για το περιεχόμενο και τη χρήση των παραθεμάτων (κειμένων και εικόνων) και, μερικές φορές, για τους συγγραφείς και την αξιοπιστία των πηγών, από τις οποίες προέρχονται τα αποσπάσματα. Στο σχολιασμό των κειμένων επισημαίνονται και διευκρινίζονται ή αναλύονται βασικά σημεία τους που σχετίζονται με θέματα-προβλήματα της αφήγησης. Για το σχολιασμό των βυζαντινών και των δυτικών μεσαιωνικών γραπτών πηγών χρησιμοποιήθηκαν, κυρίως, τα εξής δύο βιβλία: 1) J. Karayannopoulos – G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324 – 1453)*, δύο ημίτομοι, Wiesbaden 1982, 2) W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz, *Tusculum – Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, Μόναχο – Ζυρίχη³ 1982.

■ Ειδική βιβλιογραφία

Αυτή περιλαμβάνει μονογραφίες και ειδικές μελέτες, ενίοτε δε και γενικά έργα, που προσφέρονται για πληρέστερη ενημέρωση και εμβάνθυνση σε θέματα-προβλήματα της αφήγησης.

Οι συγγραφείς

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να μελετήσουν οι μαθητές τις διαφορές μεταξύ Αρχαιότητας και Μεσαίωνα, ιδιαίτερα αυτές που αναφέρονται στο δίκτυο των οικισμών, και να επισημάνουν παράγοντες που συνέβαλαν στη μετάβαση από τη μία περίοδο στην άλλη.
2. Να κατανοήσουν τη συμβατικότητα των ιστορικών τομών και το μεταβατικό χαρακτήρα ορισμένων ιστορικών περιόδων.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η διδασκαλία του κεφαλαίου μπορεί να ξεκινήσει από τις διαφορές μεταξύ του Αρχαίου και του Μεσαιωνικού Κόσμου. Οι διαφορές αυτές προκύπτουν εύκολα από την αφήγηση και την εικόνα, καθώς και το πρόσθετο παράθεμα. Το υλικό αυτό, επιπλέον, διευκολύνει την κατανόηση των παραγόντων που συνέβαλαν στην παρακμή των αρχαίων πόλεων. Ιδιαίτερα πρέπει να υπογραμμιστεί η επίδραση που άσκησαν στη μεγάλη μεταβολή οι φυσικές καταστροφές και οι βαρβαρικές επιδρομές (πρόσθετο παράθεμα).

Η έννοια των μεταβατικών ιστορικών περιόδων και η σημασία των χρονολογιών – οροσήμων είναι δύο αλληλένδετα προβλήματα. Εάν οι μαθητές συνειδητοποιήσουν ότι η μετάβαση κάθε φορά από τη μία περίοδο στην άλλη απαιτεί μεγάλο χρονικό διάστημα και γίνεται με αργούς ρυθμούς τότε θα κατανοήσουν και το συμβατικό χαρακτήρα των χρονολογιών – οροσήμων, οι οποίες υπηρετούν την ανάγκη χωρισμού της ιστορικής ύλης σε ευδιάκριτες περιόδους για την καλύτερη διερεύνησή τους. Η συζήτηση για το χαρακτήρα της Πρωτοβυζαντινής Περιόδου και τη σημασία του έτους 565, που στο σχολικό βιβλίο λαμβάνεται ως αφετηρία της Μεσαιωνικής Ιστορίας, θα βοηθήσει τους μαθητές να ανακαλέσουν στη μνήμη τους γνώσεις της προηγούμενης τάξης σχετικά με την Πρώιμη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

■ Πρόσθετο παράθεμα

ΣΚΛΑΒΗΝΟΙ ΚΑΙ ΣΕΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑΣΤΡΕΦΟΥΝ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Και πολλά πλήθη Σκλαβήνων επέδραμαν στην Ιλλυρία και προκάλεσαν ανείπωτα πάθη... Οι λεηλασίες τράβηξαν πολύ σε μάκρος χρόνον και οι βάρβαροι επέστρεψαν στη χώρα τους με τα λάφυρα, αφού γέμισαν όλους τους δρόμους με πτώματα, σκλάβωσαν αναρίθμητα πλήθη ανθρώπων και λεηλάτησαν τα πάντα, χωρίς κανείς να προβάλει αντίσταση...

Την εποχή αυτή εκδηλώθηκαν στην Ελλάδα φοβεροί σεισμοί, που συγκλόνισαν τη Βοιωτία, την Αχαΐα και την περιοχή του Κρισαίου Κόλπου. Και ισοπέδωσαν αναρίθμητους τόπους και οκτώ πόλεις, όπως τη Χαιρώνεια, την Κορώνεια, την Πάτρα και ολόκληρη τη Ναύπακτο, όπου και σκοτώθηκαν πολλοί άνθρωποι.

Και σε πολλές περιοχές, η γη σχίσθηκε στα δύο και δημιουργήθηκαν πολλά ρήγματα...

Και στο πορθμό μεταξύ Θεσσαλίας και Βοιωτίας η θάλασσα πλημμύρισε την περιοχή γύρω από τον Εχίνο και τη Σκάρφεια. Διείδυνσε βαθιά στη στεριά, κατέκλυσε και ισοπέδωσε αυτούς τους τόπους.

Προκόπιος, Ὑπέρ τῶν πολέμων, VIII, 25.

■ Σχολιασμός παραθέματος και διδακτική αξιοποίησή του

Το πρόσθετο παράθεμα είναι απόσπασμα από τον Προκόπιο (490/507-περ.562), το μεγαλύτερο ιστορικό της Ὑστερης Αρχαιότητας, ο οποίος αντλεί το υλικό του, από αρχειακές πηγές, αλλά και από προφορικές πληροφορίες. Οι μαθητές μπορούν με τη βοήθεια του παραθέματος να επισημάνουν τη μοιραία σύμπτωση φυσικών (σεισμοί) και ανθρώπινων καταστροφών (βαρβαρικές εισβολές και λεηλασίες) στα μέσα του 6ου αι. στην Ελλάδα και να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι επηρεάζουν βαθιά και μόνιμα τη ζωή των ανθρώπων και την εξέλιξη του πολιτισμού.

■ Ειδική Βιβλιογραφία

P. Anderson, Από την Αρχαιότητα στο Φεουδαρχισμό, εκδ. Ε. Οικονόμου-Αστερίου, Οδυσσέας 1981, σελ. 123-124, 303-335.

F. Gregorovius, Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter, Μόναχο 1889.

R. Hodges – D. Whitehouse, Mahomet, Charlemagne et les origines de l' Europe. γαλ. μετ. C. Morrison – J. Lefort – J. P. Sodini (Realites Byzantines, 5), Παρίσι 1996.

Ι. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Αθήνα ² 1993, σελ. 125-172.

Κεφ. 1. ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΩΣ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΒΕΡΝΤΕΝ (565-843)

1. ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τα εξωτερικά προβλήματα της Αυτοκρατορίας επί των διαδόχων του Ιουστινιανού Α', και ιδιαίτερα τις συνθήκες και τα αποτελέσματα των σλαβικών επιδρομών.
2. Να κατανοήσουν τις αιτίες και τη σοβαρότητα της εσωτερικής κρίσης.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η διδασκαλία του κεφαλαίου μπορεί να ξεκινήσει από την πολιτική που ακολούθησε ο Ιουστίνος έναντι των Αβάρων. Αρχικά αρνείται να καταβάλει χορηγίες, αργότερα, αναγκάζεται να συμβιβασθεί. Και οι δύο πολιτικές έχουν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Το πρόσθετο παράθεμα 2. εξυπηρετεί τον προβληματισμό γύρω από αυτό το θέμα. Για μία αβαρική πρεσβεία πλούσιες πληροφορίες παρέχει το πρόσθετο παράθεμα 1. Από αυτό, επίσης, μπορούν να ενημερωθούν οι μαθητές για τη βυζαντινή διπλωματία και τις μεθόδους της.

Οι εξελίξεις στη Χερσόνησο του Αίμου, την Ιταλία και την Ανατολή μπορούν να μελετηθούν σε συνδυασμό με τους χάρτες στις σελίδες 10 και 12 του β. μ. Σε σχέση με τις αβαροσλαβικές επιδρομές πρέπει να εξαρθεί η ιδιαίτερη γεωστρατηγική σημασία του Σιρμίου (σήμερα Μιτροβίτσα, πάνω στο Δούναβη) ως πύλης εισόδου των εισβολέων, η ανεπάρκεια των γιγαντιαίων οχυρωματικών έργων του Ιουστινιανού Α' στη Χερσόνησο του Αίμου, η απόκτηση πολεμικής εμπειρίας εκμέρους των επιδρομέων (παράθεμα 1) και οι περισπασμοί της αυτοκρατορικής κυβέρνησης (ερώτηση), η οποία ήταν υποχρεωμένη να χρησιμοποιεί τις στρατιωτικές δυνάμεις της σε πολλά μέτωπα συγχρόνως (παράθεμα).

Κέντρο βάρους του κεφαλαίου αποτελούν οι επιδρομές και οι εγκαταστάσεις των Σλάβων στην κυρίως Ελλάδα στα μέλη του βου και στις αρχές του 7ου αι., που οδήγησαν στην προσωρινή αλλοίωση της σύνθεσης του πληθυσμού. Γι' αυτό το θέμα είναι διαφωτιστικό το πρώτο παράθεμα της σελ. 12, το οποίο περιγράφει μια σλαβική εισβολή του 581 και γράφηκε το 584/585, σύμφωνα με τις πληροφορίες που περιέχονται σ' αυτό. Το παράθεμα δεν πρέπει να ερμη-

νεύεται αυτολεξεί. Λ.χ. η έκφραση *έγιναν κύριοι της χώρας* σημαίνει ότι οι Σλάβοι κατέκτησαν μόνο την ύπαιθρο, ακριβέστερα ένα μέρος της ύπαιθρης χώρας, αφού από φιλολογικές και αρχαιολογικές πηγές γνωρίζουμε ότι πολλές περιοχές διέφυγαν τη σλαβική κατάκτηση. Πρόκειται, κυρίως, για τις οχυρωμένες πόλεις, τα λιμάνια και τους παράκτιους οικισμούς, που μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τις παρακείμενες νησίδες ως καταφύγια: αυτό συνέβη ιδιαίτερα στις ανατολικές ακτές της Κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου που τα λιμάνια τους είχαν τακτική επικοινωνία με την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας.

Άλλα σημαντικά σημεία του κεφαλαίου είναι η δημιουργία του Λογγοβαρδικού Κράτους στην Ιταλία, η ίδρυση των εξαρχάτων της Ραβέννας και της Καρχηδόνας και η εσωτερική αναταραχή και η αναρχία που χαρακτήριζαν τη βασιλεία του Φωκά (πρόσθετο παράθεμα 3).

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΜΙΑ ΑΒΑΡΙΚΗ ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (20-11-565)

... Καθώς περνούσαν από τους προθαλάμους που οδηγούσαν στην αίθουσα ακρόασης, οι απεσταλμένοι θαύμαζαν με δέος το τεράστιο παράστημα των φρουρών με τις επίχρυσες ασπίδες και τα κράνη τους με πορφυρά λοφία και πίστευαν ότι το ανάκτορο του αυτοκράτορα ήταν ένας άλλος ουρανός (*ei credunt aliud Romana palatia caelum*)... Ήταν φανερά ευχαριστημένοι που τους παρατηρούσαν και βιάζονταν σαν τίγρεις, όταν βγαίνουν από τα κελιά τους στον ιππόδρομο, περίφανες να αισθάνονται πάνω τους στραμμένα τα βλέμματα του Ρωμαϊκού λαού γύρω από την αρένα. Καθώς τραβήχτηκε στην άκρη μια κουρτίνα που βρισκόταν μπροστά στην αυτοκρατορική αίθουσα, κοίταξαν πάνω στην πλούσια επιχρυσωμένη οροφή και, ακολουθώντας, αντίκρισαν τον αυτοκράτορα καθισμένο στον υπερυψωμένο θρόνο του, ντυμένο στην πορφύρα και με ένα αστραφτερό διάδημα στο κεφάλι του. Ο επικεφαλής της πρεσβείας, ακολουθώντας, υποκλίθηκε τρεις φορές και γονάτισε μπροστά στον αυτοκράτορα. Οι συντροφοί του τον μιμήθηκαν και, καθώς οι απεσταλμένοι των Αβάρων γονάτισαν με τα πρόσωπά τους στο δάπεδο, οι τάπητες καλύφθηκαν από τα μακριά χυτά μαλλιά τους.

D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, μετ. Γ. Τσεβρεμέζ, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, 91.

2. ΠΟΛΕΜΟΣ Ή ΕΙΡΗΝΗ

Το μειονέκτημα της εξαγοράς ειρήνης, πέρα από τη ταπεινώση, ήταν πως ίσως χρειαζόταν να επαναληφθεί. Το μειονέκτημα του πολέμου εκστρατείας ήταν, πέρα από το μεγάλο κόστος του, και η αβεβαιότητα για την έκβασή του.

N. Οικονομίδης, *Το όπλο του χρήματος, Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Ε.Ι.Ε./Κ.Β.Ε., Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1997, 268.

3. ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΡΧΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Στη διάρκεια της περιόδου που ακολούθησε τη βασιλεία του ευσεβούς Μανρικήου ο διάβολος προκάλεσε αναρίθμητες αναταραχές σε κάθε πόλη, ψυχραίνοντας την αγάπη και σπέρνοντας το μίσος σ' όλη την Ανατολή: στην Κιλικία και στην επαρχία της Ασίας (Δυτική Μικρά Ασία) και στην Παλαιστίνη και σ' όλες αυτές τις περιοχές, ως την ίδια τη Βασιλεύουσα, έτσι που όχι μόνο δεν έφτανε στους δήμους να μεθούν με το αίμα των ομοφύλων τους που έσφαζαν στη μέση της αγοράς, αλλά εισέβαλαν και στα σπίτια των αντιπάλων τους και έσφαζαν με τρόπο ελεεινό ή εξακόντιζαν στο έδαφος από τα υψηλότερα δωμάτια όσους βρίσκονταν εκεί: γυναίκες, παιδιά, γέροντες, κατάκοιτους νέους και γενικά όσους δεν μπορούσαν απο σωματική αδυναμία να γλιτώσουν από την αλαίσια σφαγή· και λεηλατούσαν σαν βάρβαροι τους συντρόφους και τους γνωστούς και τους συγγενείς τους και, το χειρότερο απ' όλα, πυρπολούσαν και τα σπίτια τους ακόμη...

P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τόμ. I: Le texte, Παρίσι 1979, 112-113.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από τη συνταγμένη στα συριακά Εκκλησιαστική Ιστορία του μονοφυσίτη επισκόπου Εφέσου Ιωάννη (περ. 507-585)· στο έργο παρέχονται πολύτιμες πληροφορίες όχι μόνο σε σχέση με την εκκλησιαστική αλλά και σε σχέση με την πολιτική ιστορία της περιόδου των διαδόχων, του Ιουστινιανού Α'. Το απόσπασμα αναφέρεται στη φοβερή σλαβική επιδρομή του 581 στο χώρο της κυρίως Ελλάδας.

Το δεύτερο παράθεμα είναι απόσπασμα από την Ιστορία του Μένανδρου του Προτήκτορα (πέθανε μετά το 582), που πραγματεύεται τα γεγονότα των ετών 558-582, συνεχίζοντας το έργο του Αγαθία Μυριναίου. Το απόσπασμα αποδίδει τις επιδρομές και τις επιτυχίες των Σλάβων και των Αβάρων στον ελλαδικό χώρο στο γεγονός ότι ο αυτοκρατορικός στρατός πολεμούσε συγχρόνως σε πολλά μέτωπα.

Στο πρόσθετο παράθεμα 1 ο D. Obolensky ανασυνθέτει τις λεπτομέρειες της επίσκεψης μιας αβαρικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη (565), βάσει της εντυπωσιακής περιγραφής του αυλικού ποιητή Κορίππου (Flavius Cresconius Corippus) (πέθανε μετά το 567), που περιέχεται στο έργο του *Έπαινος του Αυγούστου Ιουστίνου του ελάσσονος* (*In laudem Iustini Augusti minoris*). Το έργο αυτό είναι πολύτιμη πηγή για το τελετουργικό της αυλής σε διάφορες περιπτώσεις. Το απόσπασμα μπορεί να συγκριθεί με τις πληροφορίες του Λιουπράνδου για την υποδοχή του από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου (β. μ., σελ. 43).

Το πρόσθετο παράθεμα 3 είναι απόσπασμα από τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, μιά πολύ σημαντική, ειδικά για τις εισβολές των Σλάβων και των Αβάρων, αγιολογική πηγή. Το πρώτο μέρος, από το οποίο προέρχεται το απόσπασμα, αναφέρεται σε γεγονότα των ετών 580-610, και είναι έργο ενός αυτόπτη μάρτυρα, ίσως του μητροπολίτη Ιωάννη. Το απόσπασμα αναφέρεται, σύντομα, στον εμφύλιο πόλεμο που ξέσπασε σε όλη την αυτοκρατορία. Τα γεγονότα που ιστορεί ο συντάκτης στο παράθεμα, εξαιρώντας το ρόλο που διαδραμάτισαν σ' αυτόν οι δήμοι του Ιπποδρόμου, συνέβησαν πιθανότατα στη Θεσσαλονίκη περί το 507.

■ Ειδική βιβλιογραφία

D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, μετ. Γ. Τσεβερέμης, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, 79 εξ.

Φ. Μαλιγκούδης, *Οι Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Βιβλιοθήκη Σλαβικών Μελετών 1, Θεσσαλονίκη 1988.

M. Vasmer, *Die Slawen in Griechenland*, Βερολίνο 1954.

2. Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (610-641 μ. Χ.): ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να αντιληφθούν οι μαθητές τη σοβαρότητα των εξωτερικών κινδύνων που αντιμετώπιζε η Αυτοκρατορία στο πρώτο τέταρτο του 7ου αι.
2. Να εκτιμήσουν τη συμβολή του Ηρακλείου στη σωτηρία της Αυτοκρατορίας.
3. Να γνωρίσουν τις σημαντικές μεταρρυθμίσεις του 7ου αι. και να κατανοήσουν τη σημασία τους για την επιβίωση και τη μελλοντική φυσιογνωμία του Βυζαντινού Κράτους.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η αναφορά στα αποτελέσματα των σλαβικών επιδρομών εξασφαλίζει τη σύνδεση με το προηγούμενο κεφάλαιο. Ένα από τα κέντρα βάρους του κεφαλαίου είναι ο χαρακτήρας των εκστρατειών του Ηρακλείου. Η έρευνα αποδέχεται γενικά το θρησκευτικό χαρακτήρα τους, αλλά είναι συζητήσιμο κατά πόσο μπορούν να θεωρηθούν ως έκφραση ενός βυζαντινού ιερού πολέμου, μια έννοια που υπήρχε, ως γνωστόν, στο Ισλάμ και τη Δυτική Ευρώπη. Τα σχετικά κείμενα (πρόσθετα παραθέματα 1-2) τοποθετούνται στο επίμαχο αυτό ζήτημα: οι μαθητές θα μπορούσαν να επισημάνουν τις θέσεις των συγγραφέων και τα αντίστοιχα επιχειρήματα που τις στηρίζουν. Ο θρησκευτικός (όχι σταυροφορι-

κός) χαρακτήρας των εκστρατειών του Ηρακλείου προκύπτει εύκολα από την αφήγηση, το πρώτο παράθεμα του βιβλίου (σελ. 14) και το πρόσθετο παράθεμα 3 (ερώτηση 1). Οι μοιραίες συνέπειες της θρησκευτικής πολιτικής του Ηρακλείου στις ανακτημένες επαρχίες μπορούν να μελετηθούν με τη βοήθεια του σχετικού παραθέματος του βιβλίου.

Σημείο – κλειδί του κεφαλαίου είναι οι μεταρρυθμίσεις που εξασφάλισαν την επιβίωση και καθόρισαν τη φυσιογνωμία του Μεσοβυζαντινού Κράτους. Πρέπει να επισημανθεί ότι οι μεταρρυθμίσεις και ειδικότερα η θεματική μεταρρύθμιση υπήρξαν αποτέλεσμα αργής και μακρόχρονης εξέλιξης, η οποία εγκαινιάζεται με τον παλαιότερο θεσμό των Εξαρχάτων (η αναφορά στα Εξαρχάτα είναι ένα δεύτερο σημείο σύνδεσης με το προηγούμενο κεφάλαιο) και ολοκληρώνεται το 10ο αι. Για τη γένεση των θεμάτων (ερώτηση 2) και την καθιέρωση της Ελληνικής ως επίσημης γλώσσας του Βυζαντινού Κράτους μπορεί να αξιοποιηθεί το σχετικό παράθεμα. Τεκμήριο της μεταβολής αυτής η τιτλοφορία των αυτοκρατόρων που καθιερώνεται από τον Ηράκλειο. Για την κατανόηση του θεσμού του αγρότη-στρατιώτη, που αποτελεί το στυλοβάτη του νέου αμυντικού συστήματος, προσφέρεται το παράθεμα της σελ. 15 (ερώτηση 3).

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗ ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Ένα σημείο που η βυζαντινή νοοτροπία ξεχώριζε καθαρά από τη λατινική ήταν και η αντιμετώπιση του πολέμου. Και οι Βυζαντινοί και οι Δυτικοί είχαν έλθει νωρίς σε επαφή με τους μουσουλμάνους πολεμιστές και τον ιερό του πόλεμο (τζιχάντ). Γνώριζαν πως η θρησκεία του αντιπάλου τους αναγνώριζε ιδιαίτερα προνόμια σε όποιον σκοτωνόταν για την πίστη. Ο πόλεμος για τη διάδοση της πίστης ήταν μια υποχρέωση για το στρατιώτη του Ισλάμ, κι εκείνος που έπεφτε σε τέτοιον αγώνα ανακηρυσσόταν μάρτυρας και είχε εξασφαλισμένη τη θέση του στον Παράδεισο... Για την βυζαντινή Εκκλησία της μέσης περιόδου, ο φόβος στον πόλεμο ήταν ένα αναγκαίο κακό... δεν δέχθηκε (όμως) να τον θεωρήσει ως θεάρεστη πράξη που να εξασφαλίζει ιδιαίτερα προνόμια...

Ν. Οικονομίδης, στο αφιέρωμα «Σταυροφορίες» της εφημερίδας *Καθημερινή* 1.11.1998. σελ. 2.

2. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Μεταγενέστεροι χρονογράφοι υποστήριξαν ότι ο πόλεμος εναντίον των Περσών έγινε, για να ανακτήσει η Χριστιανοσύνη τον Τίμιο Σταυρό. Έτσι δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι η περσική εκστρατεία του Ηρακλείου ήταν ουσιαστικά μια σταυροφορία και ότι ο Ηράκλειος υπήρξε ο πρώτος σταυροφόρος. Ωστόσο μεταξύ του έτους της αρπαγής του Τιμίου Σταυρού και της εκστρατείας του Ηρακλείου μεσολάβησαν οκτώ ολόκληρα χρόνια...
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Ζ', 242.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα (σελ. 14) είναι απόσπασμα από τη Χρονογραφία του Ομολογητή Θεοφάνη (περ. 752-818), κύρια πηγή για την ιστορική περίοδο 621-813. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα φαίνεται ότι ο χρονογράφος αντλεί τις πληροφορίες του από το έργο του ποιητή Γεωργίου Πισίδη. Το κείμενο αποδίδει με τρόπο παραστατικό το κλίμα και την ατμόσφαιρα της πρώτης εκστρατείας του Ηρακλείου εναντίον των Περσών.

Το επόμενο παράθεμα από τη συγγραφή του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου *Περί θεμάτων* (10ος αι.), ίσως πρώιμο έργο του αυτοκράτορα, δυστυχώς είναι απογοητευτικά φτωχό σε ιστορικές πληροφορίες. Το έργο αντλεί κυρίως από γεωγραφικές πηγές του 6ου αι. (Στέφανος Βυζάντιος, Ιεροκλής). Το απόσπασμα αναφέρεται στο χρόνο και τις περιστάσεις γένεσης των θεμάτων, καθώς και στην υιοθέτηση της Ελληνικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους.

Το τελευταίο παράθεμα είναι απόσπασμα από το *Βίο του αγίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος* (702-792) συντάχθηκε το 821/822 από τον ανηψιό του Νικήτα από την Άμνια της Παφλαγονίας. Το αγιολογικό αυτό έργο αποτελεί πλούσια πηγή για διάφορες πλευρές της αγροτικής ζωής στο Βυζάντιο. Το συγκεκριμένο κείμενο περιγράφει τις υποχρεώσεις των στρατιωτών – καλλιεργητών, που υπηρετούσαν στους θεματικούς στρατούς, και είναι πολύτιμη, αν και πολύ μεταγενέστερη πηγή, ελλείπει σύγχρονων με τις μεταρρυθμίσεις των Ηρακλειδών πηγών (7ος αι.).

■ Ειδική βιβλιογραφία

A. Σ. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον 7^ο αιώνα*, 6 τόμοι, Αθήνα 1965-1975.

A. Αβραμέα, *Le Peloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changement et persistances*, Byzantina Sorbonensia, 15, Παρίσι 1997.

J. Haldon, *The byzantium in the Seventh Century. The Transformation of Culture*, Καίμπριτζ 1990.

A. Κόλια – Δερμιτζάκη, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1991.

3. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τα χαρακτηριστικά της προϊσλαμικής αραβικής κοινωνίας.

2. Να ενημερωθούν για τις βασικές αρχές του Ισλάμ και να αντιληφθούν τις ιδιομορφίες και τον ιδιαίτερο δυναμισμό της νέας θρησκείας.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Σημαντικό σημείο του κεφαλαίου αποτελούν τα χαρακτηριστικά της αραβικής κοινωνίας πριν από την εμφάνιση του Μωάμεθ: πολυθεϊσμός, πολιτικός κατακερματισμός, πλάνης και ληστρικός βίος. Οι μαθητές μπορούν να τα αναγνωρίσουν με τη βοήθεια της αφήγησης και του πρώτου παραθέματος και να κατανοήσουν, έτσι, καλύτερα την έκταση των μεταβολών που επέφερε το Ισλάμ. Η νέα θρησκεία λειτούργησε ενοποιητικά. Πολύ σημαντικός αποδείχθηκε ο θεσμός του ιερού πολέμου (τζιχάντ) (παράθεμα 2), αφού συνέβαλε στην υπέρβαση του στενού φυλετικού ορίζοντα των Αράβων και επιτάχυνε την έξοδο τους από τη γεωγραφική απομόνωση της Αραβικής Χερσονήσου (ερώτηση).

Όπως επισημαίνει ο Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία* (324-1071), Αθήνα² 1977, 115, ο θρησκευτικός φανατισμός και οι πολεμικές αρετές των νομάδων συνέβαλαν σημαντικά στις κατακτήσεις (ερώτηση).

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του Ισλαμισμού υπήρξε η σύμπτωση θρησκείας και κράτους και η θεοκρατική – ανδροκρατική δομή της κοινωνίας του. Ο Χαλίφης είναι συγχρόνως θρησκευτικός και πολιτικός αρχηγός των Αράβων. Ο θρησκευτικός νόμος ρυθμίζει και τις υποθέσεις της Κοινότητας. Θεοκρατικό κράτος στην αρχαιότητα ήταν η Αίγυπτος, όπου ο Φαραώ αποτελούσε ένα είδος επίγειου θεού.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από το περιηγητικό κείμενο του ανώνυμου προσκυνητή από την Πλακεντία της Βόρειας Ιταλίας. Το ταξίδι του στους Αγίους Τόπους έγινε περί το 570. Το κείμενο προσφέρεται, για να σχηματίσουν οι μαθητές μια σαφή εικόνα για τις ληστρικές δραστηριότητες και τη νοοτροπία των Αράβων πριν από την εμφάνιση του Μωάμεθ.

Το δεύτερο παράθεμα είναι απόσπασμα από το Κοράνι, το ιερό βιβλίο του Ισλαμισμού, και αναφέρεται στον ιερό πόλεμο. Το απόσπασμα μπορεί να αξιοποιηθεί σε συνδυασμό με τα κείμενα του προηγούμενου κεφαλαίου για τον ιερό πόλεμο.

■ Ειδική βιβλιογραφία

F. Altheim – R. Stiehl, *Die Araber in der Alten Welt*, 5 τόμοι, 1964-1969.

A. Lewis, *Οι Άραβες στην ιστορία*, μετ. Π. Κωστελένος, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα 1993, 24-39.

I. Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Washington D. C. 1989.

4. ΟΙ ΑΡΑΒΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές την πορεία των αραβικών κατακτήσεων και να εμβαθύνουν στις συνέπειές τους για το Βυζάντιο και τη Μεσόγειο.
2. Να κατανοήσουν τη σημασία της απόκρουσης των Αράβων μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης.

■ Διδακτικές οδηγίες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η παρακολούθηση της επέκτασης των Αράβων στις ακτές της Μεσογείου μπορεί να γίνει από το χάρτη.

Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στην απόκρουση των Αράβων δύο φορές, μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης και στην αποτελεσματική χρήση του υγρού πυρός από τους Βυζαντινούς εναντίον τους (παράθεμα σελ. 19, εικόνα σελ. 20) (ερώτηση 2). Περισσότερες πληροφορίες γι' αυτό το θέμα μπορούν να αντληθούν από την παρατιθέμενη ειδική βιβλιογραφία.

Κέντρο βάρους της ενότητας αποτελούν οι αιτίες και οι συνέπειες της κεραινοβόλας αραβικής επέκτασης και της βαθμιαίας μεταβολής του Χαλιφάτου σε ναυτική υπερδύναμη, ικανή να διεκδικήσει την κυριαρχία της Μεσογείου από το Βυζάντιο.

Από τις συνέπειες της αραβικής προέλασης πρέπει να τονισθούν η απώλεια εκμέρους του Βυζαντίου των ακμαίων επαρχιών της Ανατολής και ιδιαίτερα της Αιγύπτου (ερώτηση 1), σιτοβολώνα της αυτοκρατορίας (παράθεμα σελ. 18), προπαντός όμως η διάσπαση της μεσογειακής ενότητας και η τριχοτόμηση του μεσογειακού κόσμου με τη δημιουργία του Χαλιφάτου και της Φραγκικής Αυτοκρατορίας (πρόσθετο παράθεμα 1). Ακόμη, εξαιτίας των αραβικών επιδρομών το εμπόριο, ιδιαίτερα το θαλάσσιο εμπόριο, μεταξύ Ανατολής και Δύσης έγινε εξαιρετικά αναιμικό. Στο σημείο αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί το απόσπασμα από το έργο του H. Pirenne, (ερώτηση 3). Ας προστεθεί εδώ ότι ο H. Pirenne μίλησε για πλήρη διακοπή των σχέσεων μεταξύ Ανατολικής Μεσογείου και Δυτικής Ευρώπης, όμως η άποψη αυτή ελέγχεται σήμερα ως υπερβολική. Η ερώτηση 3 μπορεί να απαντηθεί με αναφορές στις συγκρούσεις Δύσης – Αράβων διά μέσου των αιώνων (σταυροφορίες, αποικιοκρατία, αντιαποικιακά κινήματα, αραβοϊσραηλινοί πόλεμοι).

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ

Αν η Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδος μπορεί να θεωρηθεί περίοδος ισορροπίας ανάμεσα σε δύο μεγάλες δυνάμεις (Βυζάντιο και Περσία), η Μέση Περίοδος μπορεί να παρομοιασθεί μ' ένα τρίγωνο που είχε μια μεγάλη πλευρά (Ισλάμ) και δύο μικρότερες (Βυζάντιο και Δυτική Ευρώπη). Ο κόσμος του Ισλάμ αφομοίωσε την κληρονομιά τόσο της Ρώμης όσο και της Περσίας και δημιούργησε ένα αστικό πολιτισμό με ασυνήθιστη ζωτικότητα.

C. Mango, *Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μετ. Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1988, 17.

2. ΟΙ ΑΡΑΒΕΣ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Την πρώτη Σεπτεμβρίου... ο χριστομάχος Σουλείμάν κατευθύνθηκε με το στόλο και τους εμίρηδες του εναντίον της Πόλης· είχε 1800 πολύ μεγάλα πλοία, κατήγες (πλοία τροφοδοσίας) και δρόμωνες (πλοία μάχης), και προσορμίσθηκε στο χώρο ανάμεσα στο ανάκτορο της Μαγναύρας και στο ακρωτήριο Κυκλόβιο.

Ύστερα από δύο ημέρες, όταν φύσηξε νοτιάς, τα πλοία ξεκίνησαν από εκεί και έπλευσαν παράλληλα προς την πόλη... Επειδή όμως τα μεγάλα πλοία ήταν βαρφορτωμένα και προχωρούσαν αργά, έμειναν πίσω ως οπισθοφυλακή 20 περιπου κατήγες που καθεμιά τους είχε 100 θωρακοφόρους (βαριά οπλισμένους στρατιώτες, για να προστατεύουν τα μεγάλα πλοία. Συνάντησαν όμως απανεμιά, καθώς έπλεαν στο ρεύμα του Βοσπόρου (που έχει κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο): έτσι μόλις φύσηξε ελαφρός άνεμος στα Στενά, τα πλοία παρασύρθηκαν προς τα έξω· και ο ευσεβής αυτοκράτορας έστειλε αμέσως από την Ακρόπολη εναντίον τους τα πυρφόρα πλοία και με τη βοήθεια του Θεού τα μετέτρεψε σε παρανάλωμα της φωτιάς. Τα πλοία ενμέρει παρασύρθηκαν, φλεγόμενα στα θαλάσσια τείχη της πόλης, ενώ τα υπόλοιπα καταποντίστηκαν στο βυθό με όλους τους άνδρες τους...

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, εκδ. C. de Boor, τόμ. 1, Λειψία 1883, 395-396.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από το έργο *Περιγραφή όλης της γης*, ένα έργο με γεωγραφικό και οικονομικό περιεχόμενο που συντάχθηκε στα Λατινικά γύρω στο 355-358 από κάποιο ανώνυμο συγγραφέα που γνώριζε τη μεγαλόπολη Αλεξάνδρεια από πρώτο χέρι. Η περιγραφή περιέχει οικονομικές πληροφορίες μεγάλης σημασίας για το Πρώιμο Βυζαντινό Κράτος. Το δεύτερο παράθεμα είναι απόσπασμα από τα *Ναυμαχικά* του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, εγχειρίδιο ναυτικού πολέμου του 10ου αι. και περιέχει οδηγίες για τον ορθό τρόπο διεξαγωγής των ναυμαχιών. Το κείμενο αναφέρεται στους τρόπους αξιοποίησης του υγρού πυρός και πρέπει να χρησιμοποιηθεί σε συνδυασμό με την εικόνα (σελ. 20).

Το πρόσθετο παράθεμα 2 είναι απόσπασμα από τη Χρονογραφία του Θεοφάνη και περιγράφει τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο βαρύς αραβικός στόλος στη διάρκεια της δεύτερης αραβικής πολιορκίας της Πόλης (717-718) και την καταστροφή του από το υγρό πυρ.

■ Ειδική βιβλιογραφία

Θ Κορρές, «Υγρόν πυρ»: Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997.

Fr. G. Maier, *Cyperin, Insel am Kreuzweg der Geschichte*, Στουτγάρδη 1964.

H Pirenne, *Mohammed und Karl der Grobe. Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanischen Mittelalters*, γερμ. μετ. P. F. Hubinger – W. Hirsch, επίμετρο D. Diner, εκδ. Fischer, Φραγκφούρτη² 1985.

B. Χρηστίδης, *New Light on Navigation and Naval Warfare in the Eastern Mediterranean, the Red Sea and the Indian Ocean (6th – 14th Centuries A. D.)*, *Nubica* III/1 (1994) 3 – 42.

5. Η ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑ (726-843)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να εμβαθύνουν οι μαθητές στο περίπλοκο υπόβαθρο (κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό) και το χαρακτήρα της Εικονομαχίας.
2. Να γνωρίσουν τα στάδια και τους κυριότερους σταθμούς της.
3. Να εκτιμήσουν τις συνέπειες της αποκατάστασης των εικόνων και της ειρήνευσης στους κόλπους της Εκκλησίας και του Κράτους.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Προκαταρκτικά πρέπει να τονισθεί ότι η αυτοκρατορική εξουσία της πολυεθνικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν ανεκτική προς τις διάφορες εθνικές ομάδες, που συγκροτούσαν το πολύχρωμο μωσαϊκό των πληθυσμών της, στο θρησκευτικό όμως τομέα υιοθετούσε μια στάση απόλυτα άκαμπτη και μονολιθική, επιδιώκοντας να επιβάλει ολοκληρωτικά την Ορθοδοξία.

Κεντρικό σημείο της ενότητας είναι ο πολύπλοκος και, ως ένα βαθμό, αδιευκρίνιστος χαρακτήρας της εικονομαχίας. Οι μαθητές πρέπει να αναγνωρίσουν το θρησκευτικό – πνευματικό υπόβαθρο του κινήματος, το οποίο όμως στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία συνδέθηκε με προβλήματα οικονομικής και κοινωνικής – πολιτικής φύσης και τέθηκε στην υπηρεσία μιας ευρύτερης ανορθωτικής πολιτικής, η οποία περιγράφεται στο πρόσθετο παράθεμα 1. Για την

αναγκαιότητα της Εικονομαχίας και το χρονικό σημείο, στο οποίο αυτή εκδηλώθηκε, βλ. παράθεμα από το έργο της Ελ. Γλύκατζη-Αρβελέρ (β. μ. σελ. 21).

Ενδεικτικός για τη νοοτροπία της εποχής είναι ο τρόπος ερμηνείας της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας (παράθεμα). Η μεταφυσική ερμηνεία των φυσικών φαινομένων είναι συστατικό στοιχείο της μεσαιωνικής νοοτροπίας (ερώτηση 2).

Οι δύο φάσεις και οι σταθμοί της Εικονομαχίας προκύπτουν εύκολα από την αφήγηση, ενώ για τη μελέτη των επιχειρημάτων των δύο παρατάξεων προσφέρονται τα παραθέματα σε συνδυασμό με τα παραθέματα β. μ. σελ. 22 της σελίδας 94 του β. μ. (ερωτήσεις 1 και 3). Ένα σημείο που απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή είναι η σφοδρότητα των διώξεων του Κωνσταντίου Ε' κατά των μοναχών και των μονών (πρόσθετο παράθεμα 2). Η στάση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί καλύτερα, αν ληφθεί υπόψη η μεταγενέστερη γνώμη του Γεωργίου Πλήθωνος ότι οι μοναχοί ήταν κηφήνες της βυζαντινής κοινωνίας, μια κάπως μονόπλευρη άποψη που παραγνωρίζει την προσφορά των βυζαντινών μοναχών στην παραγωγή πολιτισμού.

Σχετικά με τη σημασία που άσκησε η αποκατάσταση των εικόνων στη φυσιολογία του Βυζαντινού Κράτους παραπέμπουμε στο πρόσθετο παράθεμα 3.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΤΟ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Φροντίδα για το φτωχό λαό, προστασία του απέναντι στους ισχυρούς, γιατί όπως το καθορίζει με σαφήνεια ο Λέων Γ' αυτή είναι η θέληση του Θεού και γιατί έτσι μόνο θα μπορέσουν οι Βυζαντινοί «έν τούτοις τοῖς ὄπλοις τῆ δυνάμει τοῦ Θεοῦ εὐσθενῶς ἀντιτάττεσθαι τοῖς πολεμίοις». Μ' άλλα λόγια το σύνθημα «μαζί με το Θεό για τους φτωχούς και τους καταπιεσμένους και την υπεράσπιση της πατρίδας» αποτελεί το θεμέλιο της εικονομαχικής πολιτικής.

Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 1977, 32.

2. ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΑΠΟΜΠΕΥΣΗ ΜΟΝΑΧΩΝ

(ΟΚωνσταντίνος Ε') στιγμάτισε και ατίμασε το σχήμα των μοναχών, εξαναγκάζοντας τους καλόγερους να παρελάσουν στον Ιππόδρομο, κρατώντας ο καθένας τους από το χέρι μια γυναίκα, ενώ ο κόσμος τους έφτνυε και τους έβριζε.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τόμ. 1, Λειψία 1883, 437-438.

3. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΩΝ

Η συντριβή του εικονοκλαστικού κινήματος σήμανε τη νίκη της ελληνικής θρησκευτικής και πολιτιστικής ιδιομορφίας πάνω στην ασιατική, όπως την είχε ενσαρκώσει η εικονομαχία. Από τότε το Βυζάντιο διατήρησε τη δική του πολιτιστική φυσιολογία μεταξύ Ανατολής και Δύσης ως ελληνοχριστιανική αυτοκρατορία.

G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Β', Αθήνα 1979, 90.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το παράθεμα από τη Χρονογραφία του Ομολογητή Θεοφάνη που ήταν φανατικός εικονόφιλος και εχθρικά διατεθειμένος προς τους Ισαύρους, είναι διαφωτιστικό για τις αφορμές που οδήγησαν στη λήψη των πρώτων οικονομολογικών μέτρων. Στο απόσπασμα από επιστολή του Λέοντος Γ' στον πάπα και στο απόσπασμα από το έργο του μεγαλύτερου θεωρητικού της εικονοφίλης παράταξης Ιωάννη Δαμασκηνού εκτίθενται επιχειρήματα των δύο παρατάξεων. Τα επιχειρήματα των δύο πλευρών πρέπει να εξεταστούν αντιθετικά και σε συνδυασμό με τις αποφάσεις των συνόδων του 754 και του 787, ώστε οι μαθητές να σχηματίσουν πλήρη, κατά το δυνατόν, άποψη και να κρίνουν τα επιχειρήματα των δύο πλευρών. Το πρόσθετο παράθεμα 3 είναι, επίσης, απόσπασμα από το Θεοφάνη και περιγράφει την όξυνση των διώξεων εναντίον των μοναχών επί Κωνσταντίνου Ε'.

■ Ειδική βιβλιογραφία

G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μετ. Ι. Παναγόπουλος, τόμ. Β', Αθήνα 1979, 20-52, 72-82.

6. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τις οικονομικές και δημογραφικές συνέπειες της κρίσης του 7ου και 8ου αι.
2. Να κατανοήσουν τους στόχους των οικονομικών μέτρων του Νικηφόρου Α'.
3. Να εμβαθύνουν στη σημασία του όρου **στρατιωτικοποίηση** και να αντιληφθούν τους στόχους της εποικιστικής πολιτικής των αυτοκρατόρων.
4. Να μελετήσουν τα γεγονότα και να εμβαθύνουν στα αίτια και το χαρακτήρα της επανάστασης του Θωμά του Σλάβου.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Κέντρο βάρους στο κεφάλαιο αυτό αποτελεί η οικονομική κρίση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων (από τις αρχές του 7ου αι. ως το 780 περίπου) και η ανάκαμψή της από τα τέλη του 8ου αι. Η συζήτηση μπορεί να αρχίσει από τα αίτια της παρακμής της οικονομίας, ιδιαίτερα στον τομέα του θαλάσσιου εμπορίου, που σχετίζεται άμεσα με την εμφάνιση των Αράβων. Η συζήτηση μας οδηγεί πίσω στο κεφάλαιο για την αραβική επέκταση. Εδώ μπορούν να επισημανθούν οι συνέπειες των κατακτήσεων

και των επιδρομών των Αράβων στη μεσογειακή (πολιτική και εμπορική) επικοινωνία. Θα σχολιασθούν επίσης η καταστροφή μεγάλου αριθμού πόλεων και ο περιορισμός της κυκλοφορίας των νομισμάτων ως ενδείξεις για την οικονομική παρακμή και την αγροτοποίηση της οικονομίας.

Βασικός παράγοντας της οικονομικής ανάκαμψης υπήρξαν τα οικονομικά μέτρα του Νικηφόρου, ιδιαίτερα αυτά που στόχευαν στην ενίσχυση του εμπορίου. Θα πρέπει να επισημανθεί, όμως, ότι με τις **κακώσεις** του Νικηφόρου το κράτος άρχισε να ασκεί μεγαλύτερη φορολογική πίεση στις αγροτικές κοινότητες.

Το φαινόμενο της στρατιωτικοποίησης, έκφραση του οποίου αποτελούσε και η ανάπτυξη των θεμάτων, κάλυπτε πολλούς τομείς της δημόσιας ζωής. Τα πρόσθετα παραθέματα 1-2 περιγράφουν πλευρές αυτού του φαινομένου.

Η επέκταση του δικτύου των θεμάτων σήμαινε αποκατάσταση της βυζαντινής εξουσίας σε περιοχές που κατοικούνταν ενμέρει από Σλάβους και ως τότε είχαν παραμείνει αυτόνομες από την κεντρική εξουσία. Η αποκατάσταση εκφραζόταν με την παρουσία στρατιωτικών αρχών και την πληρωμή φόρων. Σχετικά με τους εποικισμούς επισημαίνουμε ότι εξυπηρετούσαν δημογραφικές (ενίσχυση πληθυσμού), οικονομικές (εξασφάλιση καλλιεργητών) και αμυντικές (εξασφάλιση στρατιωτών) σκοπιμότητες. Η διευκρίνηση των αναγκών αυτών θα αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης και προβληματισμού των μαθητών.

Η πορεία, ο χαρακτήρας και τα αίτια της αποτυχίας (ερώτηση 3) του κινήματος του Θωμά του Σλάβου που προσέλαβε στην πορεία χαρακτήρα εμφυλίου πολέμου και διαμάχης για το θρόνο προκύπτουν από την αφήγηση και την εικόνα β. μ. σελ. 25. Στο κίνημα έπαιξαν ρόλο η αντίθεση κέντρου-επαρχιών, κυρίως όμως οι προσωπικές φιλοδοξίες του Θωμά και λιγότερο η δυσανεμία των αγροτικών μαζών.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΕΠΩΝΥΜΑ ΚΑΙ ΚΑΣΤΡΑ

Είναι χαρακτηριστικό ότι από αυτήν ακριβώς την εποχή αρχίζει η χρήση οικογενειακών ονομάτων. Όσα διέσωσαν οι πηγές είναι σχεδόν αποκλειστικά επώνυμα στρατιωτικών οικογενειών, αφού η βυζαντινή αριστοκρατία προερχόταν από το στρατό και ήταν περήφανε για τα κατορθώματα των προγόνων της. Η στρατιωτικοποίηση της χώρας φαίνεται ιδιαίτερα στη μορφή που αποκτούν αυτό το διάστημα οι βυζαντινές πόλεις... Οι πόλεις είναι φυσικά ή τεχνητά οχυρωμένες. Πολλές πόλεις αυτής της εποχής είναι χτισμένες σε απόκρημνα και δυσπρόσιτα μέρη. Χρησιμεύουν σαν καταφύγια των αγροτικών πληθυσμών της περιοχής και στεγάζουν μόνιμα περισσότερο ή λιγότερο σημαντικές στρατιωτικές φρουρές, χαρακτηρίζονται όλες ως «κάστρα» (φρούρια) και έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός, ότι αυτός ο όρος αντικαθιστά προοδευτικά τον όρο «πόλις».

Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 1977, 36-37.

2. ΕΝΑ ΠΡΩΙΜΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

... Η πρώτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης, αποτέλεσμα της αβαροσλαβικής επίθεσης τον 617 ή 619, βρήκε πολλούς από τους κατοίκους της έξω από τα τείχη να μαζεύουν σοδειά. Στη διάρκεια της μάχης έφτασαν έμποροι από την Κωνσταντινούπολη μεταφέροντας σιτάρι...

Αντίθετα από τους τρομοκρατημένους ναυκλήρους που δεν βοήθησαν τη Θεσσαλονίκη το 597, οι κυβερνήτες και τα πληρώματα πήραν τα όπλα και βοήθησαν στην απόκρουση των βαρβάρων. Δεν μπορεί να υπάρξει καλύτερο παράδειγμα για το τι σημαίνει ο όρος «στρατιωτικοποίηση» στο Βυζαντινό Κράτος. Η στρατιωτικοποίηση δεν έγκειται τόσο στο τυπικό θέμα της συγκέντρωσης της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας στα χέρια του στρατηγού του θέματος, αλλά σημαίνει μάλλον το να μάθουν οι Βυζαντινοί να ζουν με τον κίνδυνο, ένα μάθημα που φαίνεται ότι είχαν αφομοιώσει από τις αρχές του 7ου αι.

J. L. Teall, *The Grain Supply of the Byzantine Empire (330–1025)*, *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959) 121.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα, από το έργο του P. Lemerle, αναφέρεται στην εξέγερση του Θωμά Σλάββου.

Το δεύτερο παράθεμα είναι απόσπασμα από το τοπικό Χρονικό της πόλης της Μονεμβασίας, που αναφέρεται στην περίοδο μέσου 6ου-αρχές 9ου αι. και είναι η καλύτερη πηγή μας για τις σλαβικές επιδρομές και κατακτήσεις στον ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο. Στο συγκεκριμένο κείμενο γίνεται λόγος για τα μέτρα που πήρε ο Νικηφόρος (εποικισμοί και επανιδρύσεις πόλεων), για να επανεντάξει την Πελοπόννησο στο αμυντικό και διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας και να υποτάξει οριστικά το σλαβικό στοιχείο της Χερσονήσου.

Στα πρόσθετα παραθέματα 1-2 επισημαίνονται δύο όψεις του φαινομένου στρατιωτικοποίησης της αυτοκρατορίας: η εμφάνιση των κάστρων και των οικογενειακών ονομάτων και η αποτελεσματική προσαρμογή των Βυζαντινών στη γενικευμένη ανασφάλεια και τους κινδύνους της νέας εποχής. Η παρατήρηση δεν αφορά μόνο το στρατό, αλλά και τους απλούς πολίτες· τέτοιοι ήταν οι έμποροι και οι ναύκληροι από την Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι, έχοντας μάθει να χειρίζονται και να χρησιμοποιούν πετρωτά όπλα, κατόρθωσαν να αποκρούσουν μια αβαροσλαβική επίθεση εναντίον της Θεσσαλονίκης.

■ Ειδική βιβλιογραφία

P. Charanis, *Nicephorus I, the Savior of Greece from the Slays (810 A. D.)*, Byzantina – Metabyzantina, 1. 1 (1946) 75–92.

R. -J. Lilie, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780–802), mit einern Kapitel liber Leon IV. v. I. Rochow*, Berliner Byzantinistische Studien, 2, Βερολίνο 1996.

Π. Ε. Νιαβής, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephoros I, (AD 802–811)*, Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1987.

7. ΣΛΑΒΟΙ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να προσλάβουν οι μαθητές στοιχεία της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης των Σλάβων που εγκαταστάθηκαν στη Χερσόνησο του Αίμου.
2. Να ενημερωθούν για τις βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις και να κατανοήσουν τη σημασία των μεταβολών που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό του Βουλγαρικού Κράτους στη διάρκεια του 9ου αι.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Το κεφάλαιο επιβάλλεται να μελετηθεί σε συνάρτηση με το χάρτη του Πρώτου Βουλγαρικού Βασιλείου. Ας σημειωθεί ότι οι τελευταίες δεν είχαν αδιάσπαστη συνέχεια στο χώρο, αλλά ήταν διασκορπισμένες και υφίσταντο κοντά και δίπλα σε ελληνικούς πληθυσμούς, με τους οποίους είχαν οικονομικές και άλλες σχέσεις. Στο εσωτερικό των σκλαβηνιάν διαμορφώνεται σταδιακά ένα κυρίαρχο στρώμα. Οι σκλαβηνίες συγκροτούνται από ζούπες, διοικούμενες από ζουπάνους. Η εξέλιξη των σκλαβηνιών διαφοροποιείται ανάλογα με το χώρο: στη βόρεια Βαλκανική προέκυψαν από αυτές οι κρατικές οντότητες των Κροατών και των Σέρβων (9ος αι.), ενώ οι σκλαβηνίες του ελλαδικού χώρου αφομοιώθηκαν, αρχικά, διοικητικά και, ακολούθως, γλωσσικά – εθνολογικά από το Βυζαντινό Κράτος.

Κέντρο βάρους της ενότητας είναι η εξέλιξη του Βουλγαρικού Κράτους και οι σχέσεις του με το Βυζάντιο· αυτές επηρεάζονται έντονα από τον πολιτικό και εθνικό δυαδισμό του που προκαλεί πολιτική αστάθεια, εσωτερικές εντάσεις και συγκρούσεις (ερώτηση), ιδιαίτερα στη διάρκεια του 8ου αι. (σχετικό παράθεμα). Ο εσωτερικός βουλγαρικός διχασμός διευκόλυνε τις εκστρατείες του Κωνσταντίνου Ε' (παράθεμα) και έφερε το νεοπαγές κράτος στο χείλος της καταστροφής. Μια τέτοια εκστρατεία περιγράφεται στο πρώτο παράθεμα. Η κρί-

ση ξεπεράστηκε στη διάρκεια του 9ου αι. με τον εκσλαβισμό της κυρίαρχης πολιτικής ομάδας (ερώτηση 1). Με αφορμή τους μακρούς βουλγαροβυζαντινούς πολέμους μπορούμε να τονίσουμε ότι στα διαλείμματά τους τα δυο κράτη διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις (πρόσθετο παράθεμα). Οι βουλγαροβυζαντινές συνθήκες ρυθμίζαν αυτές τις σχέσεις και τις συνοριακές διαφορές.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 812

Αυτή τη χρονιά ο Κρούμος έστειλε στον αυτοκράτορα Μιχαήλ πρεσβεία, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Δραγομίρ, για να διαπραγματευθεί ειρήνη· ήθελε να ανανεώσει τις συνθήκες που είχαν συναφθεί μεταξύ του Θεοδοσίου Γ' (715-717)... και του χάνου Κορμεσίον. Μ' αυτές:

- 1) ως όριο οριζόνταν τα μιλιάρια (λίθινοι όροι-οδοδείκτες ή ο τόπος Μηλεώνες της Θράκης).
2. προβλεπόταν η προμήθεια ενδυμάτων και κόκκινων δερμάτων αξίας έως και 30 χρυσών λιτρών (μία λίτρα = 72 χρυσά νομίσματα).

Στη συνθήκη αυτή προστέθηκαν οι εξής όροι:

- 1) να εκδοθούν οι πρόσφυγες...
- 2) οι έμποροι και τω δυο χωρών να παρουσιάζονται με έγγραφα που θα φέρουν σφραγίδες· αν δεν φέρουν σφραγίδες, να αφαιρούνται τα εμπορεύματά τους και να δημεύονται για το δημόσιο ταμείο.

Θεοφάνης, Χρονογραφία, έκδ. C. de Boor, τόμ. 1, Λευκία 1883, 497.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Από το πρώτο παράθεμα (απόσπασμα από τη Χρονογραφία του Θεοφάνη) οι μαθητές πληροφορούνται για την ύπαρξη μιας φιλοβυζαντινής ομάδας (**κρυπτοί φίλοι**) στο εσωτερικό του Βουλγαρικού Κράτους και αποκτούν μια ιδέα για το ρόλο που έπαιζε η κατασκοπία στις βυζαντινοβουλγαρικές πολεμικές συγκρούσεις. Το δεύτερο παράθεμα από τον Θεοφάνη περιγράφει τις εσωτερικές ταραχές στη Βουλγαρία κατά την εποχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε'. Το πρόσθετο παράθεμα (απόσπασμα από τον Θεοφάνη) αναφέρει τους όρους των συνθηκών του 716 και του 812. Η δεύτερη συνθήκη επαναλαμβάνει τους εμπορικούς όρους της πρώτης και ρυθμίζει, επιπλέον, το ζήτημα της συνοριακής γραμμής. Η μαρτυρία είναι σημαντική για τις εμπορικές σχέσεις των δύο κρατών.

■ Ειδική βιβλιογραφία

V. Besevliev, Die protobulgarischen Inschriften, Βερολίνο 1963.

I. Dujcev, "Bulgarien", Lexikon des Mittelalters, τόμ. 2 (Στουτγάρδη 1983), στήλες 914-928.

Ε. Κ. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου*, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993.

8. ΤΟ ΦΡΑΓΚΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΥΠΟ ΤΙΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΕΡΟΒΙΓΓΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΡΟΛΙΔΩΝ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές την εξέλιξη της Δυτικής Ευρώπης από τα μέσα του 6ου ως τα μέσα του 9ου αι.
2. Να αντιληφθούν τη σπουδαιότητα της συμμαχίας του παπισμού με τους φράγκους βασιλείς.
3. Να κατανοήσουν την κοσμοϊστορική σημασία της στέψης του Καρλομάγνου στη Ρώμη στις 25 Δεκεμβρίου 800 και τις συνέπειές της στις σχέσεις Ανατολής και Δύσης.

■ Διδακτικές ενέργειες και επιστημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Το πρώτο θέμα του κεφαλαίου είναι οι αιτίες της διάσπασης και της παρακμής του Φραγκικού Κράτους που ίδρυσαν οι Μεροβίγγειοι. Η διάσπαση πρέπει να αποδοθεί στις αυτονομιστικές τάσεις πολλών περιοχών, την πολυνομία και τις εγωιστικές τάσεις της γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Το κυριότερο αποτέλεσμα του πολιτικού κατακερματισμού ήταν η κοινωνική και οικονομική παρακμή: επικράτηση βαρβαρικών ηθών, απαστικοποίηση, επιστροφή στη φυσική οικονομία (ανταλλαγές σε είδος και όχι με χρήμα). Καθοριστική προϋπόθεση για τη νομιμοποίηση της εξουσίας των Καρολιδών υπήρξε η συμμαχία και συνεργασία με την Καθολική Εκκλησία. Αποτέλεσμα των πολιτικών εξελίξεων ήταν η γένεση της «ἐλέφ Θεοῦ» βασιλείας των Φράγκων και του Παπικού Κράτους. Η ίδρυση του τελευταίου έμελλε να έχει ανυπολόγιστες συνέπειες στις σχέσεις Ανατολής – Δύσης.

Κέντρο βάρους του κεφαλαίου αποτελεί η αυτοκρατορική στέψη του Καρλομάγνου και οι σχέσεις της νέας Δυτικής Αυτοκρατορίας με την Ανατολική. Η σταδιακή αναβάθμιση της δύναμης του Καρόλου αντανακλάται στην περιφνημη τιτλοφορία του: αρχικά η ισχυροποιημένη βασιλεία που είναι ανώτερη από την απλή βασιλεία, η οποία αντιστοιχεί στον τίτλο *rex* (ρήγας), και ακολούθως η αυτοκρατορική εξουσία.

Από την αφήγηση και τα παραθέματα οι μαθητές μπορούν να αντιληφθούν ότι η εξουσία του Καρόλου δεν αποτελούσε απλή αναβίωση της παλαι-

άς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά μια ανανέωσή της και ότι η ρωμαϊκή παράδοση ήταν ένα μόνο από τα τρία στοιχεία που συνέθεταν τη φυσιογνωμία της· τα άλλα δύο ήταν ο πολιτισμός των Φράγκων και ο Χριστιανισμός. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κάρολος επέλεξε το Άαχεν ως έδρα του και δεν ονομάστηκε αυτοκράτωρ Ρωμαίων αλλά αυτοκράτωρ, κυβερνήτης του Ρωμαϊκού Κράτους, το οποίο περιλάμβανε τώρα και τους Φράγκους.

Η κυριότερη συνέπεια της στέψης του Καρόλου ήταν το ακανθώδες πρόβλημα των δύο αυτοκρατοριών και ο διπλωματικός αγώνας που ξέσπασε μεταξύ Ανατολικής (Βυζαντινής) και Δυτικής (Φραγκικής) Αυτοκρατορίας και τερματίστηκε με συμβιβασμό. Οι Δυτικοί (ερώτηση 1) είδαν στην πλειοψηφία τους τη στέψη ως μία φυσιολογική εξέλιξη (πρώτο παράθεμα, πρόσθετο παράθεμα). Το Βυζάντιο, το οποίο είδε τη στέψη ως σφετερισμό νομίμων δικαιωμάτων του (δεύτερο παράθεμα, πρόσθετο παράθεμα), ανέμενε επιθέσεις εκμέρους των Φράγκων στη Σικελία, αλλά ο Κάρολος, επιδεικνύοντας πολιτικό ρεαλισμό, επιδίωξε συμβιβασμό με το Βυζάντιο. (ερωτήσεις 1-2).

Η διάσπαση της αυτοκρατορίας του σήμανε το τέλος της πρώτης απόπειρας ευρωπαϊκής ενοποίησης. Τη θέση της Αυτοκρατορίας πήρε κατά τους Νεότερους Χρόνους η Ευρώπη των εθνικισμών και των πολέμων. Μόλις το 1945 αναβίωσε η ιδέα της ευρωπαϊκής ενότητας. Η οικοδόμηση μιας ενωμένης Ευρώπης ήταν η κληρονομιά του Καρλομάγνου. Οι νεότεροι Ευρωπαίοι, αναγνωρίζοντας ότι η πατρότητα της ιδέας αυτής ανήκει στον Καρλομάγνο, καθιέρωσαν βραβείο Καρλομάγνου. Μ' αυτό τιμήθηκαν οι ευρωπαίοι ηγέτες, οι οποίοι εργάστηκαν για την οικοδόμηση της ευρωπαϊκής ενότητας.

■ Πρόσθετο παράθεμα

ΤΟ ΑΔΙΑΝΟΗΤΟ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΔΥΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ

Στη συνείδηση του μεσαιωνικού κόσμου ήταν αδιανόητη η συνύπαρξη δυο χριστιανικών μοναρχιών που ανάγουν και οι δύο την αρχή τους στη Ρώμη. Γι' αυτό το Βυζάντιο και η Δύση είδαν την αντίθεση ως διαμάχη για τη διεκδίκηση της μιας και αδιαίρετης εξουσίας του Ρωμαϊκού Κράτους. Στην Κωνσταντινούπολη τα γεγονότα των Χριστουγέννων του 800 χαρακτηρίστηκαν ως πραξικόπημα, επανάσταση και σφετερισμός. Αντίθετα οι Δυτικοί υποστήριζαν ότι οι εσωτερικές ανωμαλίες του Βυζαντίου, η πρόσφατη εικονοκλαστική κρίση και η ανάληψη του θρόνου από γυναίκα καθιστούσαν αναπόφευκτη την πρωτοβουλία του Καρόλου.

Δ. Ζακυθνής, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους (324-1071), Αθήνα² 1977, 202.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από τα Χρονικά του Λορς· απη-

χεί τις απόψεις των Δυτικών σχετικά με τους λόγους που υπαγόρευαν τη στέψη του Καρόλου ως αυτοκράτορα, κυβερνήτη του Ρωμαϊκού Κράτους: η βασιλεία της Ειρήνης και η επικράτηση του Καρόλου στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης.

Το παράθεμα 2 είναι απόσπασμα απο το Θεοφάνη και εκφράζει την επίσημη κρατική, αλλά και την ανεπίσημη βυζαντινή αντίδραση στο απροσδόκητο και ανήκουστο αυτό γεγονός. Η κυβέρνηση πίστευε αρχικά ότι ο Κάρολος θα επιτεθεί στις βυζαντινές κτήσεις της Ιταλικής Χερσονήσου. Όταν η πρόβλεψη αυτή δεν επιβεβαιώθηκε, προχώρησε σε διαπραγματεύσεις και ανταλλαγή προεβειών με τον Κάρολο. Αυτό δημιούργησε πολλές φήμες στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας. Μια τέτοια αβάσιμη φήμη ήταν πιθανότατα και αυτή που αφορούσε το περίφημο αυτοκρατορικό συνοικέσιο που «ματαιώθηκε» από το πραξικόπημα του Αετίου. Εδώ οφείλουμε να πούμε ότι ο γάμος Καρόλου και Ειρήνης ήταν ένα σχέδιο που δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί, γιατί Δύση και Ανατολή χωρίζονταν από ένα μεγάλο χάσμα, χάσμα γλωσσικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό. Ακόμη και αν υποθέσουμε ότι μπορούσε να συλληφθεί ένα τέτοιο σχέδιο, δημιουργούνται τόσα πολλά ερωτήματα που η αρχική υπόθεση οδηγείται ad absurdum (εις άτοπον). Λ.χ. πού θα έμεναν οι δύο σύζυγοι, στη Ρώμη, το Άαχεν ή την Κωνσταντινούπολη; Ποιος θα παραιτούνταν από το αξίωμά του: Η φιλόδοξη Ειρήνη που τύφλωσε γι' αυτό το γιο της ή ο αυταρχικός Κάρολος; (ερώτηση 3).

Στο πρόσθετο παράθεμα παρουσιάζεται με γλαφυρό τρόπο η επίσημη βυζαντινή άποψη για τη στέψη του Καρόλου. Οκαθηγητής μπορεί να αξιοποιήσει τα παραθέματα, με αντιθετική και συγκριτική εξέταση, για να κατανοήσουν οι μαθητές τον πυρήνα του προβλήματος των δύο αυτοκρατοριών και τη σημασία του τελικού συμβιβασμού.

■ Ειδική βιβλιογραφία

P. Classen, *Karl der Grobe, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung des Karolingischen Kaisertums*, Sigmaringen 1985.

Fr. Dölger, *Europas Gestaltung im Spiegel der Fränkisch-byzantinischen Beziehungen des 9. Jahrhunderts*, στο: *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Darmstadt 1964, 282–369.

J. Fleckenstein, “*Karl der Grobe*”, *Lexikon des Mittelalters*, τόμ. 5 (Στουτγάρδη 1991), στήλες 956-961.

Β. Στ. Καραγιώργος, *Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, τόμ. Α'*, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1987.

Κεφ. 2. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΕΡΜΑΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ ΩΣ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ (843-1054 μ.Χ).

1. ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (843-869)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία της πολιτικής του Μιχαήλ Γ' και των συνεργατών του για την ανάπτυξη της βυζαντινής ισχύος.
2. Να ενημερωθούν για τις περιστάσεις και τις μεθόδους εκχριστιανισμού των Μοραβών και των Βουλγάρων και να αντιληφθούν τη σημασία του για τη διάδοση του βυζαντινού πολιτισμού στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.
3. Να κατανοήσουν τους λόγους της σύγκρουσης των δύο Εκκλησιών στο ζήτημα του εκχριστιανισμού των Μοραβών και των Βουλγάρων.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η περίοδος της βασιλείας του Μιχαήλ Γ' υπήρξε μια εποχή εσωτερικής αναδιοργάνωσης (οικονομία, παιδεία) και στρατιωτικών επιτυχιών εναντίον των Αράβων. Είναι τα πρώτα σημάδια μιας ακμής, που θα ολοκληρωθεί με τη δυναστεία των Μακεδόνων. Ο προβληματισμός των μαθητών μπορεί να περιστραφεί γύρω από το ερώτημα κατά πόσο η αναδιοργάνωση πρέπει να αποδοθεί στο Μιχαήλ ή στους άμεσους συνεργάτες του (αφήγηση – πρόσθετο παράθεμα 1). Οι ιστορικοί εξέφρασαν κατά καιρούς διαφορετικές απόψεις για το ζήτημα αυτό. Συζητήσιμοι είναι οι λόγοι που καθορίζουν γενικότερα τη διαφοροποίηση των απόψεων των ιστορικών (παιδεία, εθνικότητα, ιδεολογία κ.ά.), αλλά προφανής η ωφελιμότητά της για τη διερεύνηση των ιστορικών προβλημάτων. Οι μαθητές μπορούν να εκφράσουν και τις δικές τους απόψεις για τα ζητήματα αυτά.

Η διδασκαλία του υποκεφαλαίου **α** μπορεί να ξεκινήσει από το πρώτο παράθεμα. Επισημαίνεται η σύνεση και η διορατικότητα που επέδειξε το Βυζάντιο στο ζήτημα αυτό, αφού δέχθηκε το αίτημα του Ρασσισλάβου να διδαχθεί ο Χριστιανισμός στη γλώσσα των Σλάβων και γι' αυτό να διαμορφωθεί μια γραπτή εκκλησιαστική γλώσσα (παράθεμα). Το έργο αυτό ανέλαβαν οι αδελφοί Κωνσταντίνος-Κυρίλλος και Μεθόδιος από τη Θεσσαλονίκη, που γνώριζαν άριστα τη σλαβονική γλώσσα και είχαν αποδείξει τις ικανότητές τους με την ιεραποστολή στους Χαζάρους. Η Βυζαντινή Εκκλησία αποδείχθηκε περισσότερο φιλελεύθερη και ανεκτική από τη Ρωμαιοκαθολική, η οποία επέμενε στη χρήση της Λατινικής, ως λειτουργικής γλώσσας. Η διαφορά αυτή

στις μεθόδους εξηγεί ως ένα βαθμό και τις βυζαντινές επιτυχίες στον ανταγωνισμό με τη Ρώμη (ερώτηση 1).

Διαφορετικά ξεκίνησε ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων. Αυτό έγινε όταν ο Βόρης ζήτησε από τον πάπα ιεραποστόλους. Η παρέμβαση της Ρώμης στα βουλγαρικά πράγματα και η διεκδίκηση της κηδεμονίας της νεαρής Βουλγαρικής Εκκλησίας από αυτή συνιστούσε ανεπίτρεπτη, κατά τους Βυζαντινούς, παρέμβασή της στη σφαίρα επιρροής της Ορθόδοξης Εκκλησίας και γι' αυτό προκάλεσε την άμεση στρατιωτική αντίδραση της Κωνσταντινούπολης. Η τελική νίκη των Βυζαντινών στη διαμάχη με τη Ρώμη για το ζήτημα αυτό οφειλόταν στην αποφασιστικότητα και την αρμονική συνεργασία Κράτους και Εκκλησίας. Υπό εντελώς άλλες συνθήκες πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 10ου αι. ο εκχριστιανισμός των Ρώσων (σελίδες 45-46 του β. μ.) (ερώτηση 2).

Το Σχίσμα, βασικό σημείο του κεφαλαίου, προκλήθηκε κυρίως από την απαίτηση πρωτοκαθεδρίας της Ρώμης (πρόσθετο παράθεμα 2) και λιγότερο από λειτουργικές δογματικές διαφορές. Η επιστολή του Φωτίου στηλιτεύει τις υπερβολικές απαιτήσεις, την «αισχροή» συμπεριφορά και τις «κακοδοξίες», δηλαδή τις δογματικές καινοτομίες της Καθολικής Εκκλησίας της Ρώμης. Η ιστορική σημασία του Πρώτου Σχίσματος είναι προφανής: αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην πορεία αποξένωσης μεταξύ της Δυτικής και Ανατολικής Χριστιανοσύνης (ερώτηση 3).

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Ο ΑΔΙΚΗΜΕΝΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ

... Αλλά έχει και άλλη σημασία το άσμα του Αρμούρη ή Αρμουρόπουλου. Η θαυμάσια διατήρησή του διεκδικεί, σαν να λέμε, τη μνήμη του βασιλόπουλου, που δολοφονήθηκε πρόωρα από το διάδοχό του Βασίλειο Α' (867) και συκοφαντήθηκε από τους επίσημους ιστοριογράφους, που του κόλλησαν το επωνύμιο στο επίθετο «μέθυσος».

Γνωρίζουμε από αυθεντικές πηγές ότι ο Μιχαήλ δεν είχε μόνο πολεμικές αρετές, αλλά και αληθινή μεγαλοφυΐα. Επί της βασιλείας του άκμαζε ο μέγας πατριάρχης Φώτιος, αποκρούστηκε η πρώτη επίθεση των Ρώσων εναντίον Κωνσταντινούπολης, βαφτίστηκαν οι Βούλγαροι.

2. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α'

Ο σκοπός... του Νικολάου Α' ήταν να εφαρμόσει την αρχή, σύμφωνα με την οποία ο ίδιος, ως κεφαλή της Χριστιανοσύνης, ήταν ο ανώτατος κριτής των εκκλησιαστικών υποθέσεων στην Ανατολή όπως και στη Δύση...

G. Ostrogorsky, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, Β', Αθήνα 1979, 99.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από το βίο του Μεθοδίου. Ο

βίος αυτός και ο βίος του Κωνσταντίνου συντάχθηκαν τον 9ο αι. σε σλαβονική (παλαιοσλαβική) γλώσσα, ίσως βάσει ελληνόγλωσσων προτύπων. Ο συντάκτης του βίου του Κωνσταντίνου γνωρίζει πολύ καλά και τις συνθήκες ζωής στο Βυζάντιο. Εικάζεται ότι αυτός ήταν ο μαθητής των δύο αδελφών Κλήμης, ο μετέπειτα επίσκοπος Αχρίδας. Ελλείπει σχετικών βυζαντινών πηγών, οι δύο βίοι αποτελούν πολύτιμες πηγές για τον εκχριστιανισμό των Μοραβών. Το συγκεκριμένο απόσπασμα που έχει απλοϊκό ύφος και διδακτικό χαρακτήρα αναφέρεται στις αφορμές και τις προϋποθέσεις της ιεραποστολής στη Μοραβία.

Στο απόσπασμα από την επιστολή του Φωτίου προς τους πατριάρχες της Ανατολής ο μεγάλος ιεράρχης διαμαρτύρεται για τις παρεμβάσεις της Ρώμης στη Βουλγαρία. Η γλώσσα είναι ποιητική, και γι' αυτό γεμάτη μεταφορές, παρομοιώσεις και ένα χαρακτηριστικό λογοπαίγνιο (Εσπερία = εσπέρα, δηλαδή σκοτάδι). Με τα μέσα αυτά υπογραμμίζονται ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της αντίπαλης Εκκλησίας, όπως τα αντιλαμβάνεται ο Φώτιος: αρπακτικότητα, βιαιότητα, κακοδοξία. Είναι ένα κείμενο διαμορφωτικό της δημόσιας γνώμης, γι' αυτό διαπνέεται από πάθος και έχει το συγκεκριμένο ύφος. Μπορεί να δώσει στους μαθητές μια ιδέα για τη σφοδρότητα και το πάθος της διαμάχης που οδήγησε στο Πρώτο Σχίσμα.

Το πρόσθετο παράθεμα 1 περιέχει τις πολύ θετικές απόψεις του Η. Γρέγοιρε για την προσωπικότητα και τις ικανότητες του Μιχαήλ Γ'. Ο βέλγος βυζαντινολόγος χρησιμοποιεί αποκλειστικά ως πηγή του την ακριτική ποίηση, γι' αυτό και η κρίση του είναι μονόπλευρη. Το κείμενο θα αξιοποιηθεί για την επεξεργασία του θέματος της συνθετικής εργασίας. Στο πρόσθετο παράθεμα 2 καθορίζονται τα κίνητρα της στάσης του πάπα Νικολάου στη διαμάχη του με το Βυζάντιο για τη Βουλγαρία: η πεποίθησή του ότι ήταν η κεφαλή της Χριστιανοσύνης και άρα ο ανώτατος κριτής για ζητήματα εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας. Η πεποίθηση αυτή στηριζόταν στην ιδέα της πρωτοκαθεδρίας της Ρωμαϊκής Εκκλησίας.

■ Ειδική βιβλιογραφία

D. Obolensky, *ΗΒυζαντινή Κοινοπολιτεία*, 2 τόμοι, μετ. Γ. Τσεβρεμέσ, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, 145-166, 227-256.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τις δημογραφικές μεταβολές που έλαβαν χώρα στο Βυζαντινό Κράτος επί της δυναστείας των Μακεδόνων.

2. Να κατανοήσουν τις αιτίες της ανάπτυξης του εμπορίου και της βιοτεχνίας.
3. Να εμβαθύνουν στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των συντεχνιών.

■ Διδακτικές ενέργειες και επιστημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Τα αίτια της δημογραφικής και οικονομικής ανάκαμψης της Αυτοκρατορίας αναφέρονται ρητά στο β. μ. (ερώτηση 1). Με σαφήνεια προσδιορίζονται και οι αιτίες ανάπτυξης των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων. Σημαντικοί παράγοντες ανάπτυξης του μεσογειακού εμπορίου υπήρξαν η ανάγκη των μεγάλων νησιών της ανατολικής Μεσογείου και της βορείου Συρίας και η σχετική ύφεση στους πολέμους με τους Άραβες, η οποία διευκόλυνε την οικονομική συνεργασία των δυο μεγάλων κρατών και είχε ως αποτέλεσμα από το 11ο αι. τη **διεθνοποίηση του εμπορίου**. Ο χάρτης δείχνει το δίκτυο των διεθνών εμπορικών δρόμων στη Μεσόγειο και γύρω από αυτή στα μέσα του 11ου αι. Κομβικό σημείο του συστήματος αυτού αποτελούσε η Κωνσταντινούπολη. Οι μαθητές μπορούν να αντιληφθούν την ιδιαίτερη σημασία, την έκταση, τον πλούτο και την ομορφιά της Βασιλεύουσας, στοιχείά που δικαιολογούν απόλυτα τη μυθική φήμη, με την οποία αυτή περιβαλλοταν στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Πηγές του πλούτου της Πόλης ήταν οι φόροι και οι δασμοί του εμπορίου. Η μόνη πόλη που μπορούσε να συγκριθεί με την Κωνσταντινούπολη ήταν η Βαγδάτη (σχετικό παράθεμα)· την ίδια περίοδο οι μεγαλύτερες πόλεις της Δυτικής Ευρώπης είχαν, το πολύ, μερικές δεκάδες χιλιάδες κατοίκων (πρώτο παράθεμα).

Η εμφάνιση πάρα πολλών επαγγελματικών κλάδων, αποτέλεσμα της ευρύτατης εξειδίκευσης, κατέστησε αναγκαίο τον έλεγχο των επαγγελματικών ενώσεων των βιοτεχνών (**συστήματα**). Το *Επαρχικόν Βιβλίον* καθορίζει τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των μελών τους, τα οποία υπόκεινται σε τακτικό αυστηρό έλεγχο. Με βάση τα παραδείγματα των ιχθυοπρωτών (δεύτερο παράθεμα) και των αργυραμοιβών (πρόσθετο παράθεμα 1) οι μαθητές μπορούν να συζητήσουν για τα προνόμια και τις υποχρεώσεις των μελών των εμποροβιοτεχνικών σωματείων.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΣΥΝΤΕΧΝΙΑ ΤΩΝ ΑΡΓΥΡΑΜΟΙΒΩΝ

Εάν κάποιος θέλει να εγγραφεί στο σωματείο των αργυροπρωτών, πρέπει να εγγραφήνται γι' αυτόν έντιμοι και δίκαιοι πολίτες ότι δεν ενεργεί αντίθετα προς τις διαταγές, δηλαδή ότι δεν κάνει απόξεση, περικοπή και παραχάραξη στα νομίσματα ή τα μιλιάρησια ούτε τοποθετεί στον πάγκο του δούλο, για να φροντίσει τη συναλλαγή...

Οι αργυραμοιβοί δεν πρέπει να διαιρούν τα γνήσια μιλιάρησια, που φέρουν

την εικόνα του αυτοκράτορα και δεν έχουν παρακοπέι, αλλά να τα δέχονται ως ισότιμα με 24 οβολούς· όποιο, όμως, μιλιαρήσιο είναι κάπως διαφορετικό, να το αποτιμούν σύμφωνα με την ποιότητά του.

Κάθε τραπεζίτης οφείλει να έχει κοντά του για τη συσσώρευση (και τακτοποίηση) των νομισμών (χαλκών νομισμάτων) δυο υπηρέτες, για τους οποίους εγγνύεται ο ίδιος προσωπικά... Αν κάποιος συλληφθεί να παραβαίνει τις διατάξεις, να δημεύεται η περιουσία του, αφού ξυλοκοπηθεί και κουρευθεί.

Επαρχικόν βιβλίον 3, 1-6, έκδ. J. Koder, Βιέννη 1991, 88-90.

2. ΓΙΑ ΤΟ BYZANTINO ΝΟΜΙΣΜΑ

(Το Βυζαντινό νόμισμα) ζυγίζει γύρω στα 4.50 γραμμάρια, δηλαδή 24 κεράτια. Η λέξη δηλώνει το κονκούτσι του ξυλοκέρατου, τον χαρουπιού... Το κεράτιο έγινε girat στα αραμαϊκά και kharubah στα αραβικά. Φαίνεται τώρα από πού κρατά τη ρίζα του το σημερινό χαρούπι και το «καράτι», η ξενοντυμένη ελληνική αυτή λέξη, που ως τώρα μετρά, στον κόσμο όλο, τον απόφιο χρυσό και τα διαμάντια. Σήμερα το κεράτι ή καράτι ζυγίζει 0.20 γραμμάρια.

Ε. Αρβελέρ, Το χρυσό βυζαντινό νόμισμα, Αρχαιολογία 1 (1981) 38.

3. BYZANTINEΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ

1 κεντηνάριο = 100 λίτρες χρυσού = 7.200 νομίσματα

1 λίτρα χρυσού = 72 νομίσματα

1 νόμισμα = 12 μιλιαρήσια (αργυρά) = 24 κεράτια = 288 φόλλεις

1 μιλιαρήσιο = 2 κεάτια = 24 φόλλεις ή νομμία (χάλκινα)

1 κεράτιο = 2 φόλλεις ή νομια.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από το περιηγητικό κείμενο του ισπανοεβραίου Βενιαμίν εκ Τουδέλης, πιθανότατα εμπόρου. Το ταξίδι του στην Παλαιστίνη μέσω Κορίνθου, Θηβών, Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης χρονολογείται μεταξύ 1159 και 1176. Η μαρτυρία του στηρίζεται σε αυτοψία, άρα είναι σε μεγάλο βαθμό αξιόπιστη, και περιέχει πολύτιμες οικονομικές πληροφορίες για την Πόλη και την αυτοκρατορία.

Το σχετικό με τους ιχθυοπράτες και το πρόσθετο παράθεμα 1 είναι αποσπάσματα από το Επαρχικόν Βιβλίον του Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού. Το έργο χρονολογείται στις δύο πρώτες δεκαετίες του 10ου αι. και περιέχει διατάξεις για τη λειτουργία των επαγγελματικών ενώσεων της πρωτεύουσας. Με βάση τα αποσπάσματα οι μαθητές μπορούν να μελετήσουν τους περιορισμούς κάτω από τους οποίους λειτουργούσαν οι συντεχνίες (συστήματα), τις προϋποθέσεις εγγραφής νέων μελών και τους λόγους αποβολής παλαιών μελών, τις υποχρεώσεις των μελών, τις ποινές στις οποίες υποβάλλονταν κ.ά. Τα πρόσθετα παραθέματα 2 και 3 βοηθούν στην κατανόηση των νομισματικών όρων του πρόσθετου παραθέματος 1.

■ Ειδική βιβλιογραφία

N. Οικονομίδης, *Un vaste atelier: artisans et marchands*, στο: Constantinople 1054–1204. Tête de la Chrétienté proie des Latins, capitale grecque, επιμ. Α. Ducellier - M. Balard, Παρίσι 1996, 104-135.

A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο (900-1200)*, μετ. Ε. Σταμπόγλη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1997.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΑ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη διάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας.
2. Να εμβαθύνουν στα κίνητρα και τις αντιφάσεις της κοινωνικής πολιτικής των Μακεδόνων.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η διδασκαλία του υποκεφαλαίου **α** μπορεί να ξεκινήσει από τη συζήτηση των διαφορών μεταξύ της παλατιανής – αστικής αριστοκρατίας η οποία άρχισε να δημιουργείται από την εποχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε', και της γαιοκτητικής επαρχιακής αριστοκρατίας. Η δεύτερη, από το 10 αι., άρχισε να εκσυγχρονίζεται, επιδιώκοντας αξιώματα που της προσπόριζαν κοινωνικό κύρος και εξασφάλιζαν διασυνδέσεις με την κεντρική εξουσία. Τα δύο στρώματα της αριστοκρατίας ενοποιούνται στα τέλη του 10ου αι. Τη γεμάτη χλιδή και ανέσεις ζωή της αριστοκρατίας φωτίζουν η εικόνα (σελ. 38) και τα πρόσθετα παραθέματα 1 και 2.

Η βυζαντινή εμποροβιοτεχνική τάξη εμφανίζεται στη διάρκεια του 10ου αι. και ακμάζει ιδιαίτερα στο πρώτο μισό του 11ου αι., έχει όμως εμβρυσώδη μορφή και η σχηματοποίησή της δε ολοκληρώνεται. Η αιτία γι' αυτό πρέπει πιθανότατα να αναζητηθεί στην παραχώρηση εκτεταμένων εμπορικών προνομίων στους ιταλούς εμπόρους.

Κέντρο βάρους του υποκεφαλαίου **β** για την κοινωνία του βυζαντινού χωριού αποτελεί η βαθμιαία παρακμή της αγροτικής κοινότητας. Αφετηρία της εξέλιξης είναι η φορολογική πίεση του κράτους πάνω στις κοινότητες, η οποία αυξάνεται από τις αρχές του 9ου αι. Παράλληλα υπάρχει η τάση των δυνατών να σφετερισθούν τη γη των μικροκαλλιεργητών. Βασική αιτία της αναχώρησης, δηλαδή της φυγής των αγροτών, ήταν η αδυναμία τους να εξοφλήσουν δάνειο από τους δυνατούς (παραθέματα σελ. 38). Πέρα από τη φυγή, υπάρχει και η δωρεά ή η εκποίηση της γης. Οι συμπεριφορές αυτού του είδους επιφέρουν μακροπρόθεσμα την ελάττωση του αριθμού των ελεύθερων αγροτών και των μι-

κρογαιοκτημόνων. Η διάλυση της κοινότητας (παράθεμα σελ. 39) είχε βαρύτερες επιπτώσεις την οικονομία και την άμυνα του κράτους (ερώτηση 2).

Ιδιαίτερη εμφαση πρέπει να δοθεί στα μέτρα κοινωνικής πολιτικής που έλαβαν οι Μακεδόνες αυτοκράτορες, για να ανακόψουν τη διαγραφόμενη διάλυση της κοινότητας. Οι δυνατότητες αναστροφής της διαδικασίας αυτής ήταν περιορισμένες (πρόσθετο παράθεμα 3), γιατί οι αξιωματούχοι που ήταν επιφορτισμένοι με την εφαρμογή των Νεαρών ήταν οι ίδιοι μεγαλογαιοκτήμονες.

Οι Νεαρές που εκδίδονταν με στόχο την επίλυση του σοβαρού αυτού προβλήματος ήταν πολλές, περίπλοκες και αντιφατικές. Ο Νικηφόρος Φωκάς π.χ. αφαιρέσε από τους χωρικούς το δικαίωμα της προτεραιότητας σε περίπτωση εκποίησης κτημάτων από τους δυνατούς: από τους φτωχούς επιτρεπόταν να αγοράζουν μόνο οι φτωχοί, από τους δυνατούς μόνο οι δυνατοί. Αυτό σήμαινε εγκατάλειψη, ενμέρει τουλάχιστον, της αντιαριστοκρατικής πολιτικής των προκατόχων του.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΕΝΑΣ ΤΥΠΙΚΟΣ ΜΕΓΑΛΟΓΑΙΟΚΤΗΜΟΝΑΣ

Ζούσε στη χώρα των Παφλαγώνων ένας άνθρωπος με το όνομα Φιλάρετος, γιος του καλώνυμου Γεωργίου. Αυτός ο άνθρωπος συγκαταλεγόταν στους ευγενείς του Πόντου και της Γαλατίας. Και ήταν πολύ πλούσιος και κατείχε πολλά κοπάδια: εξακόσια βόδια, εκατό ζευγάρια βοδιών για όργωμα, οχτακόσια άλογα που έβοσκαν στα λιβάδια του, ογδόντα άλογα και μουλάρια που χρησιμοποιούνταν για μεταφορές, δώδεκα χιλιάδες πρόβατα. Ήταν επίσης ιδιοκτήτης σαράντα οκτώ εκτεταμένων αγροκτημάτων (προάστεια) που είχαν καθορισμένα όρια, ήταν ωραία και πολύ μεγάλης αξίας, καθώς από τα υψώματα που βρίσκονταν απέναντι από αυτά ανέβλυζε κάθε φορά μια πηγή που μπορούσε να αρδεύσει βαθιά τα χωράφια που χρειάζονταν νερό· διέθετε, επίσης, πολλούς υπηρέτες και πάρα πολλά πλούτη.

Βίος αγίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος, έκδ. Μ.-Η. Fourmy – M. Leroy, Byzantion 9 (1934) 113₄-115₂.

2. Ο ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΠΑΡΑΘΕΤΕΙ ΓΕΥΜΑ ΣΤΟΥΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥΣ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΙΑΣ

Κι αφού ετοιμάσθηκε το τραπέζι, εισήλθαν οι βασιλικοί και αντίκρισαν ένα ωραιότατο μεγάλο τρίκλινο. Στη μέση του βρισόταν το αρχαίο τραπέζι, από ελεφαντόδοντο με χρυσή επένδυση, στρογγυλόσχημο και υπερβολικά μεγάλο, ώστε να μπορούν να καθίσουν σ' αυτό τριάντα έξι άνδρες· ακόμη αντίκρισαν τα σεβρισιμένα φαγητά που ταίριαζαν σε αυτοκράτορες και το σεβάσμιο άνδρα με το όμορφο παράστημα και ευχαριστήθηκαν πάρα πολύ.

Βίος αγίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος, έκδ. Μ.-Η. Fourmy – M. Leroy, Byzantion 9 (1934) 137₂₇-1389₂.

3. ΟΙ ΚΡΑΤΙΚΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ

Ο χωρικός δεν μπορούσε στην πραγματικότητα να ανακτήσει πάντοτε, την περιουσία του, γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις οι άδικοι αγοραστές, από τους οποίους έπρεπε να τη διεκδικήσει, δεν φαίνεται να ήταν άλλοι από τους κατά τόπους ισχυρούς εκπροσώπους του κράτους, τους συγγενείς ή και τους φίλους τους. Οι μεγαλογαιοκτήμονες και οι κρατικοί λειτουργοί αποτελούσαν μια ενιαία τάξη... Αυτοί που ήταν υπεύθυνοι για την εφαρμογή των αυτοκρατορικών διαταγμάτων είχαν κάθε συμφέρον να επιδιώκουν την ματαίωση της εφαρμογής τους.

G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Β', 152-153.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα καθώς και τα πρόσθετα παραθέματα 1 και 2 είναι αποσπάσματα από το βίο του αγίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος. Το αγιολογικό αυτό κείμενο είναι πολύ χρήσιμο για την αγροτική και κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου. Συντάχθηκε το έτος 821/822 από το Νικήτα, που ήταν εγγονός του ήρωα και καταγόταν από το χωριό Άμνια της Παφλαγονίας και αποτελεί μοναδική, αξιόπιστη μαρτυρία για τις διάφορες βαθμίδες της αγροτικής ζωής στην διάρκεια του 8ου αι. Τα παρατιθέμενα αποσπάσματα αποτελούν εύγλωττες μαρτυρίες για τα δεινά των αγροτών και τις αιτίες της αναχώρησής τους (παραθέμα 2), το μέγεθος της περιουσίας των γαιοκτημόνων σε ζώα και γη και την πολυτελή επίπλωση των παλατιών τους (πρόσθετα παραθέματα 1 και 2).

Το δεύτερο παράθεμα είναι απόσπασμα από Νεαρά· ανήκει στην κατηγορία των επισήμων νομικών κειμένων. Το απόσπασμα αποκαλύπτει τις απόψεις της αυτοκρατορικής εξουσίας για τα οφέλη του κράτους από τους μικροϊδιοκτήτες. Το πρόσθετο παράθεμα 3 απαντά στο ερώτημα, γιατί η νομοθεσία των Μακεδόνων που απέβλεπε στην προστασία της αγροτικής κοινότητας δεν έφερε τελικά αποτελέσματα.

■ Ειδική βιβλιογραφία

P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium. From the Origins to the 12th Century. The Sources and Problems*, Galway (Ireland) 1979.

4. ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τις διοικητικές μεταβολές και να ενημε-

ρωθούν για τις αρμοδιότητες του αυτοκράτορα και του πατριάρχη και τις σχέσεις της κοσμικής με την εκκλησιαστική εξουσία.

2. Να προσλάβουν βασικά στοιχεία από τη νομοθεσία των Μακεδόνων.

3. Να κατανοήσουν τις μεταβολές που σημειώθηκαν στην κρατική ιδεολογία.

■ Διδακτικές ενέργειες και επιστημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η διδασκαλία του κεφαλαίου μπορεί να αφορηθεί από μία αναδρομή στην ιστορία των θεμάτων. Επί Μακεδόνων ο αριθμός τους αυξάνεται. Συγχρόνως απλουστεύεται η επαρχιακή διοίκηση, ενώ η κεντρική διοίκηση γίνεται εξαιρετικά πολύπλοκη και ενισχύεται η αυτοκρατορική εξουσία (ερώτηση 1): η ισχύς της περιορίζεται μόνο από τους ισχύοντες νόμους (αφήγηση και παράθεμα σελ. 40: ιδιαίτερη σημασία έχουν οι εκφράσεις *να αναγκά και δικαίαι νίκαις*).

Το αμφιλεγόμενο ζήτημα των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας μπορεί να συζητηθεί, αφού παρουσιασθούν από την αφήγηση οι δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις. Το ερώτημα «υποταγμένη στο κράτος εκκλησία ή ανεξάρτητη εκκλησία» είναι απατηλό. Η αλήθεια φαίνεται ότι είναι κάπου στη μέση. Η ισχύς και η ανεξαρτησία της Εκκλησίας είναι σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση της προσωπικότητας του εκάστοτε πατριάρχη και, αντίστοιχα, ο βαθμός κυριαρχίας της κοσμικής εξουσίας επί της πνευματικής είναι συνάρτηση της ισχυρής ή αδύναμης προσωπικότητας του εκάστοτε αυτοκράτορα. Πέρα από αυτό, μπορούν σε γενικές γραμμές να διακριθούν δύο περίοδοι στις σχέσεις των δύο εξουσιών: Η πρώτη φθάνει ως τα μέσα του 10ου αι. και χαρακτηρίζεται από την υποταγή της πατριαρχικής εξουσίας στην αυτοκρατορική, στη δεύτερη περίοδο που ακολουθεί, το κύρος και η ανεξαρτησία του πατριάρχη και της συνόδου ενισχύονται διαρκώς, περιορίζοντας την ισχύ της κεντρικής εξουσίας. Η Εκκλησία τώρα υπηρετεί το μεγαλείο του Κράτους με την ιεραποστολική και προσηλυτιστική της δραστηριότητα, αλλά και με τους αγώνες της κατά των αιρετικών και των σχισματικών (ερώτηση 2).

Το βασικό κίνητρο θέσπισης της νέας νομοθεσίας ήταν η επιθυμία να τεθεί εκτός λειτουργίας η νομοθεσία των «ασεβών» Ισαύρων (παράθεμα σελ. 41). Ο Πρόχειρος Νόμος επηρεάζεται από το Ιουστινιάνειο Δίκαιο, προσαρμόζεται όμως στην κοινωνική πραγματικότητα του 9ου αι. Παρά τις διακηρύξεις οι νόμοι των Μακεδόνων περιέχουν πολλά στοιχεία από την Εκλογή (ερώτηση 3). Η αντίφαση δείχνει την αντοχή των παραδόσεων και την επίδραση που ασκούν στις νοοτροπίες των ανθρώπων.

Η τελευταία χρονικά συλλογή, τα Βασιλικά, αν και αντανάκλα τις ιστορικές συνθήκες του 9ου αι., εκτόπισε τελείως τις ιουστινιάνειες συλλογές από την καθημερινή χρήση, κυρίως χάρι στη γλώσσα της, κάτι που υπογραμμί-

ζει τον ελληνικό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας επί Μακεδόνων. Μεγαλύτερη αξία ως ιστορική πηγή έχουν οι Νεαρές, οι οποίες ενισχύουν το συγκεντρωτισμό της εξουσίας.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα προέρχεται από το προοίμιο της Επαναγωγής και περιγράφει με ακρίβεια τα καθήκοντα του αυτοκράτορα. Το απόσπασμα περιγράφει ένα πολιτικό πρόγραμμα και συντάχθηκε πιθανότατα από το Φώτιο, όπως και το τμήμα του ίδιου προοιμίου που καθορίζει τα καθήκοντα του πατριάρχη. Ο Φώτιος θεωρείται ο εμπνευστής της θεωρίας των δύο εξουσιών που συνεργάζονται αρμονικά μεταξύ τους για το μεγαλείο της Εκκλησίας και της Αυτοκρατορίας. Το παράθεμα μπορεί να αξιοποιηθεί σε σχέση με το ζήτημα των αρμοδιοτήτων του αυτοκράτορα.

Το δεύτερο παράθεμα προέρχεται από το προοίμιο του Προχείρου Νόμου. Είναι ένα κείμενο απολογητικό και πολεμικό. Ο εμπνευστής της συλλογής υπερασπίζεται το νέο νόμο και στηλιτεύει την Εκλογή των ασεβών Ισαύρων. Η διατύπωση του συντάκτη, πάντως, δείχνει ότι δεν έβλεπε την εκλογή ως μια συλλογή που έπρεπε να απορριφθεί συνολικά.

5. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές την οργάνωση, τις μεθόδους και τους σκοπούς της βυζαντινής διπλωματίας.
2. Να ενημερωθούν σε γενικές γραμμές για τις πολεμικές και ειρηνικές σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους γείτονές της.
3. Να εμβαθύνουν στις διαφορές μεταξύ Ανατολής και Δύσης που συνετέλεσαν στο οριστικό σχίσμα των δύο Εκκλησιών και να εκτιμήσουν τις συνέπειές του.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η διδασκαλία του υποκεφαλαίου **α** μπορεί να αφορηθεί από την επισημάνση των κυριότερων διαφορών και ομοιοτήτων μεταξύ της μεσαιωνικής και της σύγχρονης διπλωματικής πρακτικής (ευκαιριακή αποστολή πρεσβευτών – μόνιμες διπλωματικές αντιπροσωπείες· οι πρεσβευτές πρόσωπα ιερά και απαραβίαστα και τότε και σήμερα). Ακολούθως μπορούν να προσδιοριστούν τα μέσα της βυζαντινής διπλωματίας: δώρα, συμμαχίες, επιγαμίες, εμπορικές συνθήκες, προσηλυτισμός στο Χριστιανισμό (αποδείχθηκε πολύ αποτε-

λεσματικό διπλωματικό όπλο επί Μιχαήλ Γ' και επί Βασιλείου Β'). Η οργάνωση λαμπρής υποδοχής στους ξένους πρεσβευτές με τη χρησιμοποίηση των περιφημών αυτομάτων (ερώτηση 1) είχε καθιερωθεί ήδη από την Πρωτοβυζαντινή Περίοδο ως ακαταμάχητο μέσο εντυπωσιασμού ξένων διπλωματών (παράθεμα σελ. 43). Οι μεταβολές στην πρακτική των επιγαμιών προκύπτουν σαφώς από το πρόσθετο παράθεμα 1, όπου ψέγονται οι καινοτομίες του «άξεστου» Ρωμανού Λακαπηνού, ο οποίος παραβίασε την πατροπαράδοτη απογόρευση γάμου γυναικών μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας με ξένους ηγεμόνες. Στην πράξη η απαγόρευση αυτή χαλάρωσε σταδιακά και καταργήθηκε στη διάρκεια του 10ου αι. επί Ιωάννη Τζιμισκή και Βασιλείου Β'.

Στη διδασκαλία του υποκεφαλαίου β θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη των αραβοβυζαντινών εμπορικών (πρώτο παράθεμα σελ. 44) και πολιτιστικών σχέσεων (πρόσθετο παράθεμα 2), αφού υπογραμμισθεί το γεγονός ότι οι Άραβες είχαν αναπτύξει ένα σημαντικό πολιτισμό και ήταν σε θέση να αποτιμήσουν τα επιτεύγματα των Βυζαντινών (πρόσθετο παράθεμα 2).

Στο υποκεφάλαιο γ πρέπει να προσεχθούν ιδιαίτερα οι εσωτερικές μεταβολές που προωθήθηκαν στη Βουλγαρία με αφορμή τον εκχριστιανισμό της (καθιέρωση της σλαβικής γλώσσας, μεταφορά της πρωτεύουσας, συντριβή των βογιάρων) και να εξαρθεί η προσφορά του Βόρη στη δημιουργία ενός ομοιογενούς, ισχυρού και πολιτισμένου κράτους. Σε σχέση με τον τσάρο Συμεών πρέπει να γίνει σαφές στους μαθητές ότι οι υπερβολικές αυτοκρατορικές φιλοδοξίες του (σχετικό παράθεμα σε β. μ. σελ. 44 και εικόνα σε β. μ. σελ. 45) ποτέ δεν ικανοποιήθηκαν από τους Βυζαντινούς και ότι το όνειρό του να οικοδομήσει, με ολοκληρωτικό πόλεμο, μια βουλγαροβυζαντινή αυτοκρατορία με αυτοκράτορα τον ίδιο και πρωτεύουσα την Πόλη υπερέβαινε τις δυνατότητές του. Στη μακρά βουλγαροβυζαντινή σύγκρουση το ζήτημα των τίτλων διαδραμάτισε ένα εντυπωσιακό ρόλο. Αυτό γίνεται σαφές από το κείμενο του Ρωμανού Α', σελ. 44 (ερώτηση 3).

Το κράτος του Σαμουήλ διέφερε κατά τούτο από το κράτος του Συμεών, ότι το επίκεντρό του βρισκόταν στη ΒΔ Μακεδονία (Πρέσπα και Αχρίδα). Τα αίτια της μακράς διάρκειας του πολέμου με το Σαμουήλ πρέπει να αναζητηθούν στις εσωτερικές δυσχέρειες που αντιμετώπισε ο Βασίλειος Β' (επαναστάσεις των ισχυρών μεγαλοκτηματιών της Μ. Ασίας). Η τελική ήττα των Βουλγάρων ανύψωσε απεριόριστα το κύρος του Βυζαντίου και σήμανε την ενσωμάτωσή τους στο Βυζάντιο.

Στο υποκεφάλαιο δ (Σχέσεις με τους Ρώσους) πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στις ειρηνικές και εμπορικές σχέσεις. Στο παράθεμα σελ. 45 που περιέχει τους όρους της εμπορικής συνθήκης του 944, παρουσιάζονται με σαφήνεια και οι περιορισμοί, στους οποίους υπέκειντο οι ρώσοι έμποροι στην Κωνσταντινούπολη (ερώτηση 2). Βασικό όμως θέμα του υποκεφαλαίου είναι ο

εγκριστιανισμός των Ρώσων, ο οποίος προετοιμάστηκε από την επίσκεψη της ηγεμονίδας Όλγας στην Πόλη το 957 και ολοκληρώθηκε επί Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου. Το βασικό κίνητρο του ηγεμόνα του Κιέβου Βλαδίμηρου ήταν, όπως προκύπτει καθαρά από την αφήγηση, να εντάξει τη Ρωσία στην ιεραρχικά διαρθρωμένη μεσαιωνική **οικογένεια των ηγεμόνων ή Βυζαντινή Κοινοπολιτεία** (D. Obolensky).

Στο υποκεφάλαιο ε πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στα αίτια της σύγκρουσης μεταξύ της Γερμανικής και Βυζαντινής Αυτοκρατορίας επί Νικηφόρου Φωκά (παράθεμα σελ. 46 και πρόσθετο παράθεμα 3). Αυτά ήταν ο αυτοκρατορικός τίτλος και η επικυριαρχία των ημιαυτόνομων κρατιδίων της κεντρικής Ιταλίας. Η κρίση ξεπεράστηκε επί Ιωάννη Τζιμισκή με το γάμο της Θεοφανούς με τον Όθωνα Β'. Βασικό θέμα του υποκεφαλαίου **στ** αποτελεί βεβαίως το Σχίσμα των δύο Εκκλησιών τα βαθύτερα αίτια του (παράθεμα σελ. 48) και οι μακροπρόθεσμες συνέπειές του (ερώτηση 4). Ιδιαίτερη βαρύτητα, τέλος, έχει η παραχώρηση προνομίων στη Βενετία, αφού αυτά μακροπρόθεσμα υπονόμισαν τη βυζαντινή οικονομική και ναυτική ισχύ και απέδειξαν την έλλειψη οξυδέρκειας (ευτυχείς μονόφθαλμοι) της βυζαντινής ηγεσίας.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. OXI ΣΥΜΠΕΘΕΡΙΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΒΑΡΒΑΡΟΥΣ

Πώς είναι δυνατόν να επιτρέπεται να συνάπτουν οι Χριστιανοί με τους άπιστους επιγαμίες και συμπεθεριά, όταν αυτό απαγορεύεται από τον κανόνα και θεωρείται από την Εκκλησία ως ξένο και έξω από τη χριστιανική τάξη. Ή ποιός από τους ένδοξους, ευγενείς και σοφούς αυτοκράτορες των Ρωμαίων το επέτρεψε αυτό; Και αν ανταπαντήσουν τότε «πώς ο κυρ Ρωμανός ο αυτοκράτορας συμπεθέρισε με τους Βουλγάρους και έδωσε την εγγονή του στον κυρ Πέτρο το Βούλγαρο;» τότε η απολογία πρέπει να είναι η εξής: «Ο κυρ Ρωμανός ο αυτοκράτορας ήταν ένας κοινός, αγράμματος άνθρωπος και δεν συγκαταλεγόταν σ' αυτούς που είχαν ανατραφεί στο παλάτι και είχαν παρακολουθήσει εξαρχής τα εθνικά ρωμαϊκά έθιμα ούτε καταγόταν απο αυτοκρατορική και ευγενή γενιά και γι' αυτό σε πολλές από τις ενέργειές του ήταν αλαζόνας και ανταρχικός και στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπάκουσε στην απαγόρευση της Εκκλησίας ούτε ακολούθησε την εντολή και διαταγή του Μεγάλου Κωνσταντίνου... ούτε συμμορφώθηκε με τους πατροπαράδοτους κανόνες...

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον τον υιόν Ρωμανόν* (De administrando imperio), έκδ. G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington D. C. ²1967, 72 – 74.

2. Ο ΙΜΠΙΝ ΑΛ-ΦΑΚΙ (9ος αι.) ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ

Αυτοί (οι Βυζαντινοί) έχουν μωσχάρια, άλογα και πρόβατα και δικάζουν σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη. Είναι άνθρωποι της χειροτεχνίας, της σοφίας

και της ιατρικής. Είναι ο πιο επιδέξιος λαός στη ζωγραφική αναπαράσταση... Ο Θεός τους έδωσε ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ένα μεγάλο ταλέντο στις επιστήμες, τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, τη σοφία και τις τεχνικές δεξιότητες όπως την ικανότητα στις οικοδομές και τους κλάδους της χειρωνακτικής εργασίας, στην οικοδόμηση φρουρίων, κάστρων, αποθηκών, γεφυρών και υδραγωγών και στην ενασχόληση με τη Χημεία.

D. Sturm, *Die Darstellung des byzantinisch-islamischen Verhältnisses, bei den arabischen Geographen des 10. Jh.s*, Byzantinische Forschungen 18 (1992) 151.

3. Ο ΛΙΟΥΤΠΡΑΝΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΓΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΟΡΑ (968)

... Ο Νικηφόρος άρχισε την ομιλία του ως εξής: «Έπρεπε και θέλαμε πάρα πολύ να σε υποδεχθούμε φιλικά και μεγαλόπρεπα· αλλά αυτό δεν το επιτρέπει η ασέβεια του κυρίου σου, που κατέλαβε τη Ρώμη με εχθρική εισβολή, παράνομα και αθέμιτα άρπαξε με τη βία από το Βερεγγάριο (βασιλιά της Ιταλίας) και τον Αδαλβέρτο (γιο του Βερεγγάριου) τη χώρα τους και απο τους Ρωμαίους (εδώ τους κατοίκους της Ρώμης) άλλους σκότωσε, άλλους τύφλωσε και άλλους εξόρισε. Τέλος, επιχείρησε να καθυποτάξει διά πυρός και σιδήρου τις πόλεις της αυτοκρατορίας μας· επειδή όμως δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει τον άδικο σκοπό του, έστειλε τώρα με πρόσχημα την ειρήνη σε μας ως κατάσκοπον εσένα, τον υποβολέα και εισηγητή της ραδιουργίας του».

Αναφορά του Λιουτπράνδου για την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, **Β. Σ. Καραγεώργος**, *Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, τόμ. Α', Αθήνα 1987, 499-501.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από το έργο *Ανταπόδοσις* (συντάχθηκε περί το 962) που στηρίζεται στα προσωπικά βιώματα του Λιουτπράνδου· μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αξιόπιστη πηγή για τους τρόπους υποδοχής των ξένων πρεσβευτών στο Βυζάντιο την εποχή της ακμής του.

Το παράθεμα της σελ. 44 είναι απόσπασμα από το επίσημο κείμενο μιας αραβοβυζαντινής εμπορικής συνθήκης που υπογράφηκε το 969 (το κείμενο σώθηκε στις αραβικές πηγές). Η συνθήκη είναι γενικότερα ευνοϊκή για το βυζάντιο (οι αυτοκρατορικές βυζαντινές αρχές εισπράττουν τη δεκάτη επί των προϊόντων πολυτελείας, οι αραβικές τη δεκάτη επί των συνήθων προϊόντων), κι αυτό αντανακλά τη στρατιωτική υπεροχή της Αυτοκρατορίας στο γεωγραφικό χώρο της Συρίας μετά από μια περίοδο μεγάλων στρατιωτικών επιτυχιών σε **βάρους των Αράβων**.

Στο απόσπασμα από την επιστολή του Ρωμανού Λακαπηνού προς τον Συμεών ο Ρωμανός αμφισβητεί έντονα τη νομιμότητα των διεκδικήσεων του Συμεών και του τίτλου **βασιλεύς Βουλγάρων και Ρωμαίων** που έφερε ο βούλγαρος ηγεμόνας, με το επιχείρημα ότι η αυτοκρατορική εξουσία έχει δοθεί από το Θεό αποκλειστικά στον κυρίαρχο των Ρωμαίων, και προσθέτει ότι οι

αλώσεις πόλεων και οι σφαγές, στις οποίες προβαίνει ο Συμεών, δεν θεμελιώνουν σε καμιά περίπτωση δικαιώματα στον αυτοκρατορικό τίτλο.

Το παράθεμα από το Παλαιορωσικό Χρονικό του Νέστορος (12ος αι.) περιέχει το επίσημο κείμενο της ρωσοβυζαντινής εμπορικής συνθήκης (944), το οποίο προέρχεται από μεταγενέστερες μεταφράσεις.

Το παράθεμα της σελ. 46 καθώς και πρόσθετο παράθεμα 3 είναι αποσπάσματα από την πρεσβευτική έκθεση του Λιουτπράνδου *Relatio de legatione Constantinopolitana* (σχετικά με το ταξίδι του το έτος 968/969 στην Πόλη), η οποία έχει χαρακτηριστεί ως πολιτικό έργο, προπαγανδιστικού χαρακτήρα, και γι' αυτό επιβάλλεται να χρησιμοποιείται με ιδιαίτερη προσοχή. Το συγκεκριμένο απόσπασμα φωτίζει τις αιτίες της διπλωματικής διαμάχης μεταξύ Βυζαντινής και Γερμανικής Αυτοκρατορίας.

Το πρόσθετο παράθεμα 1 προέρχεται από το έργο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Η' *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, το οποίο προοριζόταν αρχικά να αποτελέσει **εγχειρίδιο περί ξένων λαών** για ενημέρωση του διαδόχου του θρόνου, τελικά όμως προσέλαβε μορφή **εγχειριδίου εξωτερικής πολιτικής**. Το έργο αυτό είναι η κυριότερη πηγή για τη βυζαντινή διπλωματία. Με τη βοήθεια του παραθέματος οι μαθητές μπορούν να επισημάνουν το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε η παράδοση στην πολιτική σκέψη και τη συμπεριφορά των Βυζαντινών.

Το πρόσθετο παράθεμα 2 είναι απόσπασμα από το έργο του άραβα γεωγράφου Ιμπν Αλ-Φαικί *Το βιβλίο των χωρών* (το έργο, το οποίο διασώθηκε ως επιτομή, συντάχθηκε περί το 903). Το απόσπασμα αποδίδει τη θετική άποψη των λογίων Αράβων για τις επιδόσεις των Ρωμαίων (Βυζαντινών) στα Γράμματα, τις Επιστήμες, τις Τέχνες.

■ Ειδική βιβλιογραφία

A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού*, Θεσσαλονίκη 1972. (Πολύ χρήσιμη και διαφωτιστική μονογραφία για το επίμαχο ζήτημα της υποτιθέμενης «στέψης» του Συμεών).

T. Γ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β' Φωκάς (963-969). Οστρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο*, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993.

Γ. Μουσειδου, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του το 10ο αιώνα*, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1995.

D. Obolensky, *ΗΒυζαντινή Κοινοπολιτεία*, 2 τόμοι, μετ. Γ. Τσεβρεμέσ, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.

Z. Udaltsova – G. Litavrin – N. Medvedev, *Βυζαντινή Διπλωματία*, μετ. Π. Ματέρη – Δ. Πατέλης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.

6. ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Β' (1025-1054)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να αντιληφθούν οι μαθητές τις εσωτερικές πολιτικές μεταβολές που σημειώθηκαν στο Βυζαντινό Κράτος, όταν βασιλεύαν οι επίγονοι του Βασιλείου Β'.
2. Να γνωρίσουν τους νέους οικονομικοκοινωνικούς θεσμούς και να εμβαθύνουν στις συνέπειές τους.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από τα δύο βασικά χαρακτηριστικά της εποχής αυτής, την οικονομική ανάπτυξη και την πολιτική αστάθεια. Η πρώτη, παραδόξως συνοδεύεται από υποτίμηση του βυζαντινού νομίσματος. Η υποτίμηση αυτή μπορεί να αποτελέσει αφορμή για ειδική αναφορά στο θρυλικό χρυσό βυζαντινό νόμισμα, στα σύμβολα που το κοσμούν, και στη σημασία του για την οικονομία, τη διάδοση και προβολή της αυτοκρατορικής ιδεολογίας (ερώτηση 2). Εδώ μπορούν να αξιοποιηθούν και τα συμπληρωματικά στοιχεία για τις υποδιαίρεσεις του βυζαντινού νομίσματος, που περιέχονται στα πρόσθετα παραθέματα 2 και 3 του κεφαλαίου 2. Η σταθερότητα της τιμής του νομίσματος εξαρτώνταν από την περιεκτικότητά του σε χρυσό (κεράτια). Η βαθμιαία μείωση του καθαρού χρυσού που περιεχόταν στο νόμισμα από τα μέσα του 11ου αι. αντικατόπτριζε την υποχώρηση των οικονομικών δυνατοτήτων και της διεθνούς ισχύος της αυτοκρατορίας.

Η πολιτική αστάθεια καθορίζεται από τη διαμάχη μεταξύ των πολιτικών της πρωτεύουσας και των στρατιωτικών των επαρχιών. Ο θρίαμβος των πρώτων υπήρξε απαρχή συμφορών για το βυζαντινό κράτος. Τα συγκεκριμένα μέτρα που εφάρμοσαν οι αυτοκράτορες (εξαργυρισμός, κατάργηση αλληλεγγύου, εξκουσσία, πρόνοια) κατέστρεψαν μακροπρόθεσμα τη τάξη των αγροτών-στρατιωτών και υπονόμισαν την αμυντική ισχύ της αυτοκρατορίας. Η χρησιμοποίηση μισθοφόρων είχε όμως και οικονομικές συνέπειες για την αυτοκρατορία (ερώτηση 1).

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Στο παράθεμα αναπτύσσονται απόψεις για το ρόλο που έπαιξε το χρυσό βυζαντινό νόμισμα στην ιστορία του Βυζαντίου και τη συλλογική συνείδηση των λαών του Μεσαίωνα. Η συγγραφέας επικαλείται τη μαρτυρία του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, για να δείξει το κύρος και τη φήμη του βυζαντινού νομίσματος στα πέρατα του κόσμου, παρουσιάζει τα σύμβολα που το κοσμούσαν και αναλύει τη σημασία τους. Ιδιαίτερη σημασία είχαν αυτά τα σύμβολα, κυ-

ρίως επειδή προέβαλαν βασικά στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας: τη στρατιωτική ισχύ της αυτοκρατορίας, το θεοστήρικτο και θεοπρόβλητο χαρακτήρα του αυτοκρατορικού αξιώματος, την οικουμενικότητα του Βυζαντινού Κράτους και τα αναφαίρετα δικαιώματά του στη ρωμαϊκή κληρονομιά. Στην εικόνα οι μαθητές μπορούν εύκολα να αναγνωρίσουν ποια από τα σύμβολα αυτά παρουσιάζονται (ερώτηση 2).

■ Ειδική βιβλιογραφία

Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, 3 τόμοι, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991-1997 (τα σχετικά με το θέμα μας κεφάλαια).

7. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ. ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΦΕΟΥΔΑΡΧΙΑΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τα βασικά χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας.
2. Να αναγνωρίσουν τα κύρια στάδια ανάπτυξης της φεουδαρχίας.
3. Να ενημερωθούν για την κοινωνική διαστρωμάτωση της φεουδαρχικής Ευρώπης.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Πρωταρχικό για το σημαντικό αυτό κεφάλαιο είναι να αντιληφθούν οι μαθητές ότι η φεουδαρχία προϋποθέτει αμίδρομες υποχρεώσεις και δημιουργεί μια κοινωνική πυραμίδα κάθετων ιεραρχικών σχέσεων.

Οι σχέσεις υποτελείας και προστασίας καθαγιάζονται στο πλαίσιο μιας επίσημης τελετής, της τελετής της περιβολής, η οποία περιγράφεται από το χρονογράφο Galbert de Bruges (παράθεμα). Η τελετή περιλαμβάνει τρία στάδια: Την αποδοχή της υποτελείας εκμέρους του υποτελούς, τον όρκο πίστης και την περιβολή, την εκχώρηση δηλαδή φέουδου από το φεουδάρχη. Το πρώτο στάδιο (*homagium*) απεικονίζεται στην εικόνα της σελ. 51 του β. μ. (ερώτηση 1).

Σημαντικό είναι να κατανοηθεί ότι η κύρια προϋπόθεση γένεσης της φεουδαρχίας είναι η επιστροφή στη φυσική οικονομία και η ανασφάλεια που κυριάρχησε στην Ευρώπη μετά την πώση του Χλωδοβίκου. Η ανασφάλεια υποχρέωσε τους αδύναμους να αναζητήσουν προστασία (πρόσθετο παράθεμα 1). Παράλληλα οι μαθητές μπορούν να αξιοποιήσουν τις πληροφορίες του αναφερόμενου στην ιστορία της Δυτικής Ευρώπης κεφαλαίου της ενότητας 1.

Στο δεύτερο στάδιο, το στάδιο της σχηματοποίησης της φεουδαρχίας (8ος και 9ος αι.), αναπτύσσονται, με τις μεταρρυθμίσεις των Καρολιδών, η στρατιωτική, η οικονομικοκοινωνική και η πολιτική λειτουργία της φεουδαρχίας.

Μετά το διαμελισμό της Αυτοκρατορίας (843 μ. Χ.) οι φεουδάρχες αποκτούν μεγάλη δύναμη και συγκρούονται με την εξασθενημένη κεντρική εξουσία. Οι απλοί άνθρωποι, σε μια εποχή που κυριαρχείται από το χάος των βαρβαρικών επιδρομών (πρόσθετο παράθεμα 2), καταφεύγουν όλο και πιο συχνά στην προστασία των ισχυρών. Είναι το στάδιο της οριστικής διαμόρφωσης της φεουδαρχίας. Η κλασική φεουδαρχία χαρακτηρίζεται από ανίσχυρη κεντρική εξουσία, πολιτικό κατακερματισμό και απόλυτη κυριαρχία των σχέσεων προστασίας και υποτέλειας.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΡΟΒΙΓΓΕΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Ας φέρουμε στο μυαλό μας την κοινωνία της Μεροβίγγειας Εποχής (5ος-7ος αι.). Ούτε το κράτος ούτε το γένος προσέφεραν πια επαρκές καταφύγιο. Παντού ο αδύνατος ένιωθε την ανάγκη να εμπιστευτεί τον εαυτό του σε ένα ισχυρότερο από αυτόν. Ο δυνατός, με τη σειρά του, δεν μπορούσε να διατηρήσει το κύρος και την περιουσία του, ούτε καν να κατοχυρώσει την ασφάλειά του, αν δε εύρισκε με την πειθώ ή τη βία, την υποστήριξη κατώτερων εξαναγκασμένων να τον βοηθήσουν... Και καθώς οι έννοιες της δύναμης και της αδυναμίας είναι πάντα σχετικές, βλέπουμε, σε πολλές περιπτώσεις, τον ίδιο άνθρωπο να γίνεται ταυτόχρονα προστατευόμενος ενός ισχυρότερου και προστάτης ταπεινότερών του.

M. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία*, μετ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα 1987, 216.

2. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΦΕΟΥΔΑΡΧΙΑΣ

«Ο βασιλιάς έχει πια βασιλικό μόνο το όνομα και το στέμμα... Δεν είναι ικανός να προασπίσει από τους κινδύνους ούτε τους επισκόπους ούτε τους άλλους υπηκόους του. Γι' αυτό βλέπουμε και τους μεν και τους δε να πηγαίνουν με ενώμενα χέρια να υπηρετήσουν τους δυνατούς. Έτσι βρίσκουν τη γαλήνη τους». Μ' αυτά τα λόγια περιέγραφε γύρω στα 1016, ένας γερμανός πρελάτος (αξιωματούχος της Εκκλησίας) την κατάσταση της αναρχίας στα βασίλεια της Βουργουνδίας.

Ό. π., 232.

3. Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΩΝ ΔΟΥΛΟΠΑΡΟΙΚΩΝ ΤΟΥ VIRY

Κατά το έτος 1067, όταν βασιλέυε στη Γαλλία ο Φίλιππος και ήταν επίσκοπος στο Παρίσι ο Godefroid, ...ξεσηκώθηκαν οι δουλοπάροικοι της Παναγίας των Παρισίων. Μ' αυτό τόν τρόπο υπογράμμισαν ότι δεν ήταν πια διατεθειμένοι να

ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις, τις οποίες είχαν αποδεδειγμένα εκπληρώσει οι προπάτορές τους. Έτσι αρνήθηκαν να φυλάνε στο εξής νυχτερινή σκοπιά και ακόμη απαίτησαν να νυμφεύονται γυναίκες σύμφωνα με τα δικά τους γούστα, χωρίς την έγκριση του διαχειριστή και των φεουδαρχών. Εξαιτίας της εξέγερσης αναγκαστήκαμε να πάμε σε δίκη...

Από τα Αρχεία της Παναγίας των Παρισίων, G. Duby, *Europa im Mittelalter*, γερμ. μετ. U. Herr, Στουτγάρδη 1986, 10.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το απόσπασμα είναι από το έργο του Galbert από την Βρυύγη (συντάχθηκε το 1127/1128) για το φόνο του κόμη Καρόλου της Φλάνδρας. Ο συγγραφέας υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων. Μάλιστα το έργο και φυσικά και το απόσπασμα συντάχθηκαν το ίδιο έτος, που πραγματοποιήθηκε η τελετή.

Στο πρόσθετο παράθεμα 1 περιγράφονται οι συνθήκες ανασφάλειας που επικράτησαν στην Ευρώπη μετά το θάνατο του Χλωδοβίκου, ενώ στο πρόσθετο παράθεμα 2 περιγράφονται οι συνθήκες ζωής στην Ευρώπη κατά την εποχή που ακολούθησε τους Καρολίδες.

Το πρόσθετο παράθεμα 3 αναφέρεται στις δυσβάστακτες υποχρεώσεις των εξαρτημένων αγροτών έναντι των φεουδαρχών (φύλαξη νυχτερινής σκοπιάς, υποχρέωση να νυμφεύονται τη γυναίκα που θα τους υποδείκνυε ο φεουδάρχης). Οι υποχρεώσεις αυτές τους ανάγκαζαν συχνά να εξεγείρονται. Το απόσπασμα μπορεί να αξιοποιηθεί κατά την πραγμάτευση του τελευταίου μέρους του κεφαλαίου.

■ Ειδική βιβλιογραφία

M. Bloch, *Ηφουδαλική κοινωνία*, μετ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα 1987.

G. Duby, *Europa im Millelalter*, γερμ. μετ. U Herr, Στουτγάρδη 1986.

Z. N. Τσιρπανλής, *Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία της Δυτικής Ευρώπης*, εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη 1996.

Κεφ. 3. ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΩΣ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΥΣ (1054-1204)

1. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ (1054-1089)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να μελετήσουν οι μαθητές τις πολιτικές και οικονομικές μεταβολές που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό του Βυζαντινού Κράτους κατά την περίοδο αυτή.
2. Να γνωρίσουν τις μεγάλες στρατιωτικές αποτυχίες και τις εδαφικές απώλειες της αυτοκρατορίας και να κατανοήσουν τη στενή σχέση τους με τις μεταβολές στο εσωτερικό του κράτους.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις β. μ.

Η διδασκαλία του κεφαλαίου μπορεί να αφορηθεί από την πολιτική των τελευταίων Μακεδόνων, επειδή ακριβώς η πολιτική των αυτοκρατόρων της περιόδου 1054-1081 αποτελεί συνέχεια της πολιτικής αυτής. Ο μοιραίος ρόλος που διαδραμάτισε το κόμμα των πολιτικών αξιωματούχων στη στρατιωτική και οικονομική παρακμή του κράτους είναι ευδιάκριτος. Οι διαφορές του από το αντίπαλο κόμμα των στρατιωτικών διαφαίνονται μέσα από την σύγκριση των μέτρων που έλαβε ο Ισαάκιος Κομνηνός, εκπρόσωπος της στρατιωτικής αριστοκρατίας, της Μικράς Ασίας, και της πολιτικής που ακολούθησε ο Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας. Τα μέτρα του Ισαακίου κατέτειναν στη στρατιωτική θωράκιση του κράτους και τη σωτηρία της οικονομίας, αλλά προκάλεσαν την οργή των ισχυρών και της Εκκλησίας· τα ασύνετα μέτρα του Κωνσταντίνου Ι΄ και γενικότερα του γραφειοκρατικού-πολιτικού κόμματος (αύξηση παροχών, εκμίσθωση φόρων, περικοπή στρατιωτικών δαπανών) που εκπροσωπούσε είχαν ως αποτέλεσμα την κατασπατάληση των νομισματικών αποθεμάτων, την υπονόμευση της οικονομικής ισχύος, της κοινωνικής συνοχής και της άμυνας της αυτοκρατορίας στα τρία κύρια μέτωπα (Ανατολή, Βορράς, Δύση).

Η στρατιωτική κατάρρευση επισφραγίσθηκε από τη διπλή καταστροφή του έτους 1071 (ήττα στο Μαντζικέρτ, απώλεια του Μπάρι), από την οποία η αυτοκρατορία δεν μπόρεσε ποτέ να αναλάβει ολοκληρωτικά. Γενικότερα το γραφειοκρατικό κόμμα μπορούμε να πούμε ότι έθετε ενίοτε, όχι βεβαίως ενσυνείδητα, τα στενά συμφέροντα της τάξης που εκπροσωπούσε πάνω από τα κοινωνικά συμφέροντα του Βυζαντίου.

Ο Ρωμανός Διογένης απέτυχε όχι γιατί του έλειπαν οι ικανότητες, αλλά γιατί του έλειπαν τα μέσα: ο στρατός του αποτελούνταν κυρίως από απλούς και απειροπόλεμους ξένους μισθοφόρους (πρώτο παράθεμα), οι οποίοι, στην κρίσιμη στιγμή της μάχης, τράπηκαν σε φυγή ή αυτομόλησαν στους εχθρούς (αφήγηση). Η ήττα, δηλαδή, εξηγείται με βάση τη γενική εσωτερική πολιτική του Βυζαντινού κράτους από το 1025 και εξής. Βεβαίως στην ήττα συνέβαλαν και άλλοι παράγοντες, όπως η στάση των εντόπιων Αρμενίων έναντι του βυζαντινού στρατού, η ευελιξία και η δραστικότητα των έφιππων τοξοτών που χρησιμοποίησαν οι Σελτζούκοι στη διάρκεια της μάχης (ερώτηση 1). Οι συνέπειες της ήττας (η απώλεια και η έναρξη της διαδικασίας εξισλαμισμού της Μικράς Ασίας) περιγράφονται με σαφήνεια στο δεύτερο παράθεμα.

Με βάση τα γεγονότα του 1071 οι μαθητές μπορούν να κατανοήσουν ότι η κοινωνική συνοχή και η ομοψυχία είναι αναγκαίοι όροι για την απόκρουση των εξωτερικών κινδύνων, ενώ αντίθετα οι κοινωνικές αντιθέσεις, το σχίσμα στο κοινωνικό σώμα (Α. Τοynbee), οδηγεί σε στρατιωτικές ήττες και κατάρρευση.

■ Πρόσθετο παράθεμα

ΜΙΑ ΠΡΟΕΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ ΜΙΣΘΟΦΟΡΟΥΣ

Μην παραχωρείς υψηλά αξιώματα και σημαντικές θέσεις σε ξένους που δεν κατάγονται από το βασιλικό οίκο της χώρας τους. Έτσι δεν ταπεινώνεις μόνο τον εαυτό σου, αλλά και τη ρωμαϊκή (βυζαντινή) άρχουσα τάξη. Όταν για παράδειγμα κάνεις έναν Άγγλο που έρχεται σε σένα προμικτήριο ή στρατηγό, τι αξία έχει για ένα Ρωμαίο να γίνει στρατηγός; Το μόνο που καταφέρνεις είναι να τους κάνεις όλους εχθρούς σου. Αλλά και στις πατρίδες τους, όταν ακουστεί ότι ο τάδε απέκτησε αξιώματα, όλοι θα γελάσουν και θα πουν: «Εδώ αυτός δεν άξιζε τίποτε, γι' αυτό και μετανάστευσε στη Ρωμανία, όπου κέρδισε τιμή και δόξα. Φαίνεται, δεν υπάρχουν στη Ρωμανία άξιοι άνθρωποι, γι' αυτό και ο συμπατριώτης μας ανέβηκε τόσο ψηλά... Είναι εξαιρετικά ωφέλιμο για την Ρωμανία να μην παραχωρείς υψηλά αξιώματα στους ξένους...

Στρατηγικόν Κεκαυμένον, έκδ. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, Αγία Πετρούπολη 1896, 95.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από το έργο του Γεωργίου Κεδρηνού. Ο ιστορικός περιγράφει εδώ την άθλια κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει ο άλλοτε ακαταμάχητος βυζαντινός στρατός από άποψη έμφυχου υλικού, οπλισμού, πειθαρχίας και φρονήματος. Οι ευθύνες βαρύνουν αποκλειστικά το πολιτικό κόμμα της πρωτεύουσας.

Το πρόσθετο παράθεμα 1 είναι απόσπασμα από το Στρατηγικόν του στρατηγού Κατακαλών Κεκαυμένου (11ος αι.). Το έργο περιέχει συμβουλές

προς υπαλλήλους, στρατηγούς, μεγαλογαιοκτήμονες χωρίς κρατική θέση και τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Το τελευταίο χρονικά γεγονός που αναφέρεται στο έργο χρονολογείται στο έτος 1066. Το έργο έχει ανεκτίμητη αξία για την κατανόηση του ζωντανού Βυζαντίου. Το συγκεκριμένο απόσπασμα αποτελεί μια σοβαρή προειδοποίηση προς τον αυτοκράτορα να παύσει να χρησιμοποιεί ξένους μισθοφόρους και μπορεί να αξιοποιηθεί σε συνάρτηση με τα γεγονότα της μάχης στο Μαντζικέρτ· στη διάρκεια της μάχης ο φράγκος αρχηγός Ουρσέλιος και οι στρατιώτες του τράπηκαν σε φυγή, ενώ οι Ούζοι αυτομόλησαν στους Τούρκους, και το γεγονός αυτό συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στη συντριπτική ήττα του βυζαντινού στρατού.

Το δεύτερο παράθεμα είναι απόσπασμα από το έργο της ιστορικού Άννας Κομνηνής, κόρης του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού, που γράφτηκε μετά το 1136/1137. Το έργο αποτελεί την κύρια πηγή για τη βασιλεία του Αλεξίου Α'. Εδώ η μοναδική γυναίκα-ιστορικός του Βυζαντίου φωτίζει αναδρομικά το δράμα των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας μεταξύ 1071 και 1081, αναφερόμενη ειδικά στις αλώσεις πόλεων, στις σφαγές των χριστιανικών πληθυσμών, στη λαφυραγωγία, στην αιχμαλωσία και στους εκτοπισμούς των πληθυσμών.

■ Ειδική βιβλιογραφία

Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αι.)*, μετ. Κ. Γαλαταριώτου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996.

Α. Σαββίδης, *Το Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι Τούρκοι τον 11ο αι.*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 2^η 1988.

2. Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ (1081-1185)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τις μεταρρυθμίσεις των Κομνηνών.
2. Να εμβαθύνουν στις κοινωνικές συνέπειες των νέων θεσμών.
3. Να παρακολουθήσουν την απόπειρα του Ανδρονίκου Κομνηνού να βελτιώσει τη θέση των χωρικών και να κατανοήσουν τους λόγους της αποτυχίας του.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το πρόσθετο παράθεμα 1. Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι ο αριθμός των αξιωμάτων και τίτλων που δημιουργού-

νται είναι πολύ μεγάλος (πληθωρισμός τίτλων) και ότι η διοίκηση αποκτά νέα χαρακτηριστικά σε σχέση με τη μεσοβυζαντινή Περίοδο (για παράδειγμα, η ιεραρχία γίνεται λιγότερο άκαμπτη). Με τη βοήθεια της αφήγησης και του πρόσθετου παραθέματος 1 οι μαθητές μπορούν να αναγνωρίσουν ορισμένους τίτλους που λέφτουν σε αχρηστία και νέα αξιώματα, που δημιουργούνται από τον Αλέξιο Α΄.

Η ποιοτική μεταβολή που σημειώθηκε με τους Κομνηνούς στη βυζαντινή κοινωνία μπορεί να γίνει αντιληπτή με τη βοήθεια του παραθέματος από την Αρβελέρ και του πρόσθετου παραθέματος 3: οι Κομνηνοί έδωσαν το προβάδισμα στα μεγάλα αριστοκρατικά γένη, στα οποία στήριξαν τη νέα οικονομική και κοινωνική οργάνωση. Εμφανίζονται κάποια νέα χαρακτηριστικά: βελτιώνεται η θέση των προνοιαρίων, οι οποίοι προσδιορίζονται με τον όρο στρατιώτες, επειδή αναλαμβάνουν την υποχρέωση να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες. Έτσι ο παλαιός όρος **στρατιώτης** (μικροκαλλιεργητής-πολεμιστής), αποκτά τώρα ένα νέο περιεχόμενο και δηλώνει τους προνοιαρίους. Η ομοιότητα με τους ιππότες-τιμαριούχους της δυτικής φεουδαρχίας είναι προφανής. Για το λόγο αυτό επιβάλλεται η σύνδεση του παρόντος κεφαλαίου με το κεφάλαιο για τη δυτικοευρωπαϊκή φεουδαρχία.

Ορισμένα από τα χαρακτηριστικά και τους θεσμούς που θυμίζουν Δυτική Ευρώπη έχουν σχέση με τις σταυροφορίες και τη γειτνίαση του Βυζαντίου με τα σταυροφορικά κράτη-δημιουργήματα της Α΄ Σταυροφορίας. Οι σχέσεις των αρχηγών των Σταυροφόρων με τον Αλέξιο Α΄ διαμορφώθηκαν πάνω στα δυτικά πρότυπα και έφεραν νέες πολιτικές αρχές στο βυζαντινό κόσμο. Για παράδειγμα, ο θεσμός του **λιξίου** (υποτελής) διαδίδεται και στο βυζαντινό κόσμο.

Παρά την ύπαρξη μεμονωμένων στοιχείων και θεσμών που θυμίζουν τη δυτική φεουδαρχία, είναι αμφίβολο αν μπορούμε να μιλήσουμε για ύπαρξη συγκροτημένου φεουδαρχικού συστήματος στο Βυζάντιο και για εκφεουδαρχισμό της βυζαντινής κοινωνίας επί Κομνηνών, όπως κάνει ο Α. Καζντάν (πρόσθετο παράθεμα 2). Την άποψη αυτή αντικρούουν πολλοί ιστορικοί, μεταξύ αυτών και ο Δ. Α. Ζακυθινός.

Με τη στρατιωτικοποίηση του θεσμού της πρόνοιας οι Κομνηνοί επιχειρούν να επιλύσουν τα επείγοντα αμυντικά προβλήματα της αυτοκρατορίας, που έχουν οξυνθεί στη δεκαετία του 1070. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η προσπάθεια του Μανουήλ να επαναφέρει στη ζωή το θεσμό των στρατιωτών αγροτών, με την εγκατάσταση εποίκων ξένης εθνικότητας στα μικρασιατικά εδάφη.

Και ενώ η αριστοκρατία επωφελεείται σημαντικά από τις αλλαγές, η θέση των απλών ανθρώπων του λαού και των τεχνιτών επιδεινώνεται δραματικά, καθώς αυξάνονται οι επιβαρύνσεις που υφίστανται και οι υπηρεσίες που

είναι υποχρεωμένοι να παρέχουν. Σύμπτωμα της εξέλιξης αυτής αποτελεί και η διαρκώς εντεινόμενη τάση πολλών τεχνιτών να στρατεύονται, εγκαταλείποντας μαζικά τα επαγγέλματά τους ή να τίθενται υπό την προστασία ενός ισχυρού, παραιτούμενοι από την ελευθερία τους.

Αντίδραση στην πολιτική της εύνοιας της αριστοκρατίας αποτελεί η πολιτική του Ανδρονίκου Κομνηνού κατά των ευγενών και της οικονομικής, διοικητικής και πολιτικής διαφθοράς. Ο πολύ ενδιαφέρων χαρακτήρας του Ανδρονίκου μπορεί να συζητηθεί με βάση το πρόσθετο παράθεμα 3, οι επιδιώξεις και οι μέθοδοι της πολιτικής του με βάση την αφήγηση. Η αποτυχία της (ερώτηση 2) αποδίδεται στη βιαιότητά της και τις μεθόδους της. Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η αποτυχία του όξυνε την κρίση και διευκόλυνε τη γενικευμένη επίθεση των δυτικών δυνάμεων κατά της αυτοκρατορίας, που οδήγησε στην κατάλυσή της.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. METABOΛΕΣ ΣΤΑ ΑΞΙΩΜΑΤΑ

Αφότου ο Αλέξιος είχε υποσχεθεί να παραχωρήσει τον τίτλο του καίσαρος στον Νικηφόρο Μελισσηνό, ο Ισαάκ, ο πρεσβύτερος από τους αδελφούς του, έπρεπε να τιμηθεί με κάποιο μεγαλύτερο αξίωμα· επειδή, όμως δεν υπήρχε άλλο αξίωμα (μεταξύ αυτών του αυτοκράτορος και του καίσαρος), ο αυτοκράτωρ Αλέξιος δημιούργησε ένα νέο τίτλο, αυτόν του σεβαστοκράτορος, σύνθετο από τα ονόματα σεβαστός και αυτοκράτωρ, και τον απένειμε στον αδελφό του, κάνοντάς τον πρακτικά ένα δεύτερο αυτοκράτορα· και ο καίσαρ υπάχθη σ' αυτόν και κατατάχθηκε τρίτος στην ιεραρχία των προσφωνήσεων μετά τον αυτοκράτορα... Την ίδια εποχή ο Ταρωνεΐτης, που ήταν σύζυγος της αδελφής του αυτοκράτορα, τιμήθηκε με τα αξιώματα του πρωτοσεβάστου και πρωτοβεστιάριου και λίγο μετά ανηψώθηκε στο αξίωμα του πανυπερσεβάστου με το δικαίωμα να κάθεται δίπλα στον καίσαρα. Επιπλέον ο Αδριανός, ο αδελφός του, αξιώθηκε το αξίωμα του πρωτοσεβάστου· και ο Νικηφόρος, ο νεότερος από τους αδελφούς του Αλεξίου, που είχε προαχθεί σε μεγάλο δρογγάριο του στόλου, ανηψώθηκε στο βαθμό του σεβαστού. Οίδιος ο πατέρας μου επινόησε τα νέα αξιώματα, άλλοτε συνθέτοντας παλαιότερους τίτλους, άλλοτε δίνοντας σ' αυτούς νέο περιεχόμενο...

Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, III, 4, έκδ. B. Leib, τόμ. I, 113-114.

2. ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ BYZANTINΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

..Η σταθεροποίηση των φεουδαρχικών σχέσεων, η γένεση της κληρονομικής κτήσης με την προσωπική εξουσία πάνω σε εξαρτημένους πληθυσμούς και υποτελείς αυθέντες, η ίδρυση των εταιριών, δηλαδή των προσωπικών φρουρών και ο μετασχηματισμός στο στρατεύμα με βάση τις αρχές του ιπποτικού στρατού, όλα αυτά μαρτυρούσαν ότι στα τέλη του 11ου αι. η φεουδαρχία δεν ήταν

η«αρρώστια του κρατικού μηχανισμού», αλλά, αντίθετα, ότι βρισκόταν ακόμη σε ανάπτυξη και δινόταν έτσι στο κράτος η δυνατότητα για πιο εύκαμπτες μορφές διακυβέρνησης και για μια καλύτερη στρατιωτική οργάνωση. Η διακυβέρνηση των Κομνηνών σήμειωσε τη γνωστή προσέγγιση των βυζαντινών κοινωνικών προτύπων με τα δυτιευρωπαϊκά. Σ' αυτή την εποχή ιδρύεται στο Βυζάντιο η φατρία των Κομνηνών, που αποτελείται από μερικές δικάδες οικογένειες που σχετίζονται μεταξύ τους με διασταυρωμένους γάμους. Αυτές οι οικογένειες κατάγονταν στην πλειοψηφία τους από τη Μ. Ασία και τη Μακεδονία, κατείχαν τεράστιες εκτάσεις και είχαν θέσεις κυρίως στο στρατό και τη στρατιωτική διοίκηση των επαρχιών. Η σταθεροποίηση των στρατιωτικών αριστοκρατικών οικογενειών, που μονοπωλούσαν την ανώτατη διοίκηση στο στρατό, έδωσε την υλική προϋπόθεση για τη σταθεροποίηση της αυτοκρατορίας των Κομνηνών...

Α. Καζντάν, *Η δομή της βυζαντινής κοινωνίας. Κεντρομόλες και κεντροφύγες δυνάμεις στο βυζαντινό κόσμο*, μετ. Τ. Κ. Λουγγής, Βυζαντινά, 3 (1983) 102-104.

3. Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ Β' ΚΟΜΝΗΝΟΥ

Εξόριστος πρίγκιπας του δωδεκάτου αιώνα ο μέλλων Ριχάρδος Γε της Βυζαντινής Ιστορίας, στον οποίο την ψυχή υπήρχε κάτι το παρόμοιο με ό,τι είχε ο Καίσαρας Βοργιάς, Αλκιβιάδης της μέσης Βυζαντινής Ιστορίας, ο Ανδρόνικος αντιπροσώπευσε έναν τέλειο τύπο Βυζαντινού του 12ου αι., με όλες τις αρετές και όλες τις κακίες. Ωραίος, λεπτός και ευφυλόγος, αθλητής και πολεμιστής, μορφωμένος και θελκτικός, κυρίως για τις γυναίκες που τον λάτρευαν, κούφος και ευερέθιστος, σκεπτικιστής και, σε περίπτωση ανάγκης, υποκριτής και επίορκος, φιλόδοξος συνωμότης και ραδιούργος, τρομερός αργότερα για τη θηριωδία του, ο Ανδρόνικος, όπως λέει ο Diehl, όντας μία εκ φύσεως μεγαλοφυΐα θα μπορούσε να γίνει ο σωτήρας και αναμορφωτής της εξαντλημένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αν διέθετε έστω και μερικά ηθικά κριτήρια.

A. A. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 465-466.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Στο πρόσθετο παράθεμα 1 αναφέρονται τα νέα υψηλά αξιώματα που δημιουργήθηκαν από τον Αλέξιο Α', αλλά και ο λόγος της δημιουργίας τους για να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της αριστοκρατίας. Το παράθεμα 2 επισημαίνει τη διαφορά της κοινωνικής πολιτικής των Ισαύρων, πρωταγωνιστών της Εικονομαχίας από αυτή των Κομνηνών. Η πολιτική αυτή προσδιορίζεται με τον όρο **αριστοκρατικός πατριωτισμός**. Η πολιτική των Κομνηνών έναντι της αριστοκρατίας αναλύεται διεξοδικότερα στο πρόσθετο παράθεμα 2. Ο αντίλαλος στις απόψεις του Α. Καζντάν αναπτύσσεται στην αφήγηση.

Στο έργο και την προσωπικότητα του Ανδρονίκου Κομνηνού αναφέρονται το παράθεμα με τίτλο «Μέρα για το λαό» και το πρόσθετο παράθεμα 4. Τα γνωρίσματά του δείχνουν συγκεκριμένες ομοιότητες με τον Αλκιβιάδη και

ο διδάσκων θα μπορούσε να αξιοποιήσει το δεύτερο κείμενο, για να αναθέσει στους μαθητές μια συνθετική εργασία σχετικά με τα κοινά στοιχεία στο χαρακτήρα και τη ζωή των δύο αυτών ανδρών.

Το απόσπασμα από το έργο του Νικίτα Χωνιάτη αναφέρεται στα γεγονότα των ετών 1118-1206 και αντιπροσωπεύει, χάρη στην τέχνη της αφήγησης και την πυκνότητα των πληροφοριών του, μία από τις κορυφαίες στιγμές της μεσαιωνικής ιστοριογραφίας. Ανυπέρβλητη είναι η παρουσίαση των περιπετειών του Ανδρονίκου Κομνηνού. Το κείμενο όμως είναι υπερφορτωμένο με ρητορικά σχήματα και αυτό δυσχεραίνει την ερμηνεία του. Ο Χωνιάτης αποτελεί κύρια πηγή για την κοινωνική ιστορία της εποχής των Κομνηνών, αν και οι αναφορές του στο λαό είναι κατά κανόνα μειωτικές. Το κείμενο του παραθέματος 2 είναι παρμένο από το κεφάλαιο για τον Ανδρόνικο.

■ Ειδική βιβλιογραφία

O. Jurewicz, *Andronikos I. Komnenos*, Άμστερνταμ 1970.

A. Καζντάν, *Η δομή της βυζαντινής κοινωνίας. Κεντρομόλες και κεντρόφυγες δυνάμεις στο βυζαντινό κόσμο*, μετ. Τ. Κ. Λουγγής, Βυζαντιακά, 3 (1983) 93-107.

A. Kashdan – A. Wharton-Epstein, *Αλλαγές στο βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και το 12ο αι.*, μετ. Α. Παπάς – Δ. Τσουγκαράκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997.

3. Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ. Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τις προσπάθειες της δυναστείας των Κομνηνών για την ανάκτηση των μικροασιατικών εδαφών.
2. Να αναζητήσουν τους λόγους της αποτυχίας της πολιτικής του Μανουήλ Κομνηνού και να κατανοήσουν τις καταστροφικές συνέπειες της ήττας των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ.
3. Να αντιληφθούν τη διαδικασία εξισλαμισμού της Μ. Ασίας.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Το κεφάλαιο θα διδαχθεί σε συνάρτηση με το χάρτη της σελ. 57. Η διδασκαλία μπορεί να αφορηθεί από τη συζήτηση των λόγων που καθόρισαν την ανατολική πολιτική των Κομνηνών: είναι κυρίως η ιδιαίτερη σημασία της

Μ. Ασίας, που αποτελούσε ανέκαθεν τους πνεύμονες της αυτοκρατορίας. Τη σημασία της Μικράς Ασίας αναγνώρισε πρώτος ο Αλέξιος Α΄.

Δεν αρκέστηκε στο να εωφεληθεί από τους σταυροφόρους, αλλά αγωνίστηκε και ο ίδιος με το στρατό του, για να ανακτήσει τη δυτική Μικρά Ασία. Την πολιτική του συνέχισαν με ιδιαίτερο ζήλο οι διάδοχοί του Ιωάννης και Μανουήλ Κομνηνός. Σχετικά με τις επιτυχίες του Μανουήλ στην Ανατολή μπορεί να αξιολογηθεί και το πρόσθετο παράθεμα 1. Η διαφορά του Μανουήλ Κομνηνού από τους δύο προκατόχους του είναι ότι εκείνοι ακολούθησαν μια συνεπή εξωτερική πολιτική, ενώ αυτός εφάρμοσε μια πολιτική πολύ περισσότερο φιλόδοξη απ' όσο επέτρεπαν οι οικονομικές και στρατιωτικές δυνατότητες της αυτοκρατορίας, αλλά και οι διεθνείς συγκυρίες, οι οποίες έθεταν όρια στη βυζαντινή ανάγκη. Ο Μανουήλ διεκδικούσε πολλά και στο τέλος έχασε και τη σημαντικότερη έως τότε επαρχία του κράτους². Επίσης, αδιαφόρησε για τη Μικρά Ασία, για να αποκαταστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία. Έτσι, η ήττα στο Μυριοκέφαλον ήταν η φυσιολογική συνέπεια της φιλοδοξίας αλλά και τυχοδιωκτικής αυτής πολιτικής (ερώτηση 1). Το Μυριοκέφαλον πρέπει να συσχετισθεί και να συγκριθεί με το Μαντζικέρτ, με αξιοποίηση του πρώτου παραθέματος της σελ. 58.

Το ζήτημα του εξισλαμισμού της Μικράς Ασίας είναι τεκμηριωμένο με υλικό από τις πηγές (παράθεμα της σελ. 58). Οι μαθητές μπορούν να συζητήσουν τις πολυποίκιλες αιτίες του ιστορικού αυτού φαινομένου (σφαγές, προσηλυτισμοί, αύξηση θνησιμότητας) (ερώτηση 2). Ιδιαίτερα το προαναφερθέν παράθεμα δείχνει τη βαθύτερη σχέση που υπάρχει μεταξύ αλώσεων πόλεων, σιτοδειών και πανούκλας, τα κείμενα επίσης δίνουν τη δυνατότητα να εκτιμηθούν οι οικονομικές (ουσιαστικός περιορισμός των κρατικών εσόδων) και δημογραφικές συνέπειες της αλλοίωσης του ελληνικού χαρακτήρα της Μ. Ασίας για το Βυζαντινό Κράτος (ενίσχυση του πληθυσμού του Πόντου και των δυτικών παραλίων της Μ. Ασίας).

■ Πρόσθετο παράθεμα

Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Σαν εκδήλωση της υποτελείας του ο Ραϊνάλδος εμφανίστηκε στο στρατόπεδο του αυτοκράτορα, ασκεπής, ξυπόλητος, με τα χέρια γυμνά ως τους αγκώνες, μ' ένα σχονί γύρω από το λαιμό, και κρατώντας το ξίφος με το αριστερό χέρι. Επίσης και ο βασιλιάς Βαλδουίνος Γα των Ιεροσολύμων έθεσε τον εαυτό του υπό την προστασία του αυτοκράτορα... Η κυριαρχική θέση του βυζαντινού αυτοκράτορα στη λατινική Ανατολή εκδηλώθηκε με εντυπωσιακό τρόπο κατά την πανηγυρική είσοδό του στην Αντιόχεια το 1159. Ο Μανουήλ, στολισμένος με όλα τα αυτοκρατορικά έμβλήματα, προχωρούσε πάνω σε άσπρο άλογο· ο βασιλιάς των Ιεροσολύμων τον ακολουθούσε σε μεγάλη απόσταση, καθισμένος σε

απλό άλογο, χωρίς κανένα τιμητικό έμβλημα: ο πρόιγκηπας της Αντιόχειας προχωρούσε πεζός δίπλα στο βασιλικό άλογο, «πιασμένος από τα εξαρτήματα και τους μάντες του αυτοκρατορικού σάγματος».

G. Ostrogorsky, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, Γ', Αθήνα 1981, 54.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρόσθετο παράθεμα 1 αποτελεί παράφραση των πληροφοριών του βυζαντινού ιστορικού Ιωάννη Κίνναμου. Το έργο του, που γράφηκε μετά το 1185 και αναφέρεται στην περίοδο 1118-1176, με ύφος ξηρό, αλλά σαφές. Ο Κίνναμος αποτελεί την κύρια πηγή για τη βασιλεία του Μανουήλ Κομνηνού· δίνει έμφαση στη στρατιωτική ιστορία και την εξωτερική πολιτική. Πραγματεύεται ακόμη ορισμένες εκστρατείες του Ιωάννη Κομνηνού. Το συγκεκριμένο απόσπασμα δείχνει παραστατικά το μεγαλείο του Μανουήλ και της αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Η ανάλυση των στοιχείων της θριαμβικής τελετής (ενδυμασία και εμφάνιση) βοηθεί τους μαθητές να κατανοήσουν τον πλούσιο συμβολισμό της που είναι χαρακτηριστικός για τη μεσαιωνική νοοτροπία. Τέτοιες τελετές γίνονταν συχνά στο Βυζάντιο, αλλά και στη Δύση. Αποτελούσαν μέρος της επίσημης κρατικής και αυτοκρατορικής προπαγάνδας και στόχευαν στο να σχηματίσουν εχθροί και υπήκοοι σαφή εικόνα της αυτοκρατορικής δύναμης. Ορόλος που επιφυλάσσεται στο Ραϊνάλδο στο πλαίσιο της τελετής θα μπορούσε να συγκριθεί με τη σύγχρονη, περίπου, ταπεινωση του Στέφανου Νεμάνια μπροστά στον ίδιο αυτοκράτορα, καθώς και με τη μεταγενέστερη ταπεινωση του γερμανού αυτοκράτορα μπροστά στον πάπα στο φρούριο της Κανόσσα.

Το απόσπασμα από το έργο του Νικήτα Χωνιάτη δείχνει τα αισθήματα των Βυζαντινών και του Μανουήλ, για τη σχέση του Ματζικέρτ και του Μυριοκεφάλου και τις καταστροφικές συνέπειες της ήττας. Το απόσπασμα από το χρονογράφο Ματθαίο από την Έδεσσα εμφορείται από έντονη αντιβυζαντινή διάθεση, συντάχθηκε στα αρμενικά, αναφέρεται στα γεγονότα των ετών 952-1136 και αποτελεί κύρια πηγή για τη διείσδυση των Σελτζούκων στη Μικρά Ασία και τη Συρία. Περιγράφει με ζοφερά χρώματα τις φοβερές συνέπειες της πείνας και των σφαγών, που διέπραξαν οι Τούρκοι στη Μ. Ασία.

■ Ειδική βιβλιογραφία

Σπ. Βρωώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού. (11ος-15ος αι.), μετ. Κ. Γαλαταριώτου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996.

4. Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΚΑΙ Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να συζητήσουν οι μαθητές τις επιπτώσεις της προνομακής μεταχείρισης των ιταλών εμπόρων στην οικονομία της αυτοκρατορίας.
2. Να παρακολουθήσουν τις προσπάθειες διατήρησης και επέκτασης της βυζαντινής επιρροής στη Χερσόνησο του Αίμου.
3. Να κατανοήσουν τη σημασία της δημιουργίας του Δεύτερου Βουλγαρικού Κράτους στα τέλη του 12ου αι.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από την πρώτη συνθήκη, με την οποία παραχωρήθηκαν προνόμια στη Βενετία (στη σελίδα 48 του β. μ.). Το παράθεμα της σελ. 59 αποτελεί το πλαίσιο, για να συζητηθούν η φύση και η σημασία των προνομίων στις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες, κυρίως στη Βενετία και τη Γένοβα, αλλά και οι αιτίες και οι συνέπειες της παραχώρησής τους. Η μελέτη του κειμένου δείχνει τη σημασία των επιμέρους ρυθμίσεων, ιδιαίτερα της ρήτρας για ελεύθερο από δασμούς εμπόριο των Βενετών (ερώτηση 1). Οι αιτίες αυτής της εξαιρετικά «γεναιόδωρης» πολιτικής του Αλεξίου πρέπει να αναζητηθούν στην κρισιμότητα των περιστάσεων που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία, όταν ζήτησε τη βοήθεια των Βενετών. Ακολούθως μπορούν να αναζητηθούν οι συνέπειες της συνθήκης για την οικονομία, την ισχύ και το κύρος της αυτοκρατορίας, καθώς και για τις δυνατότητες και την ευημερία των βυζαντινών εμπόρων, που βρέθηκαν συγκριτικά σε μειονεκτική θέση έναντι των Ιταλών.

Τα αίτια της βυζαντινής αντίδρασης (παραχωρήσεις προνομίων, ανταγωνιστές των Βενετών, διοικητικές ενέργειες ή αυθόρμητες λαϊκές εξεγέρσεις κατά των Βενετών) μπορούν να μελετηθούν με βάση το παράθεμα της σελ. 60 και το πρόσθετο παράθεμα (ερωτήσεις 2-3).

Οι εξελίξεις στη Χερσόνησο του Αίμου (σταδιακή διαμόρφωση και συγκρότηση νέων κρατικών οντοτήτων στα Βαλάνια ως τα τέλη του 12ου αι., μια διαδικασία που στις διάφορες φάσεις της αντανάκλα την αυξανόμενη αδυναμία του Βυζαντινού Κράτους και την υποβάθμιση της διεθνούς θέσης του) θα μελετηθούν σε συνδυασμό με το χάρτη της σελ. 57 του β.μ.

Εδώ οι μαθητές μπορούν να αναγνωρίσουν τις χώρες, που αποτέλεσαν τον πυρήνα του Σερβικού Κράτους και τη γεωγραφική θέση τους, μεταξύ της ορθόδοξης και της ρωμαιοκαθολικής επιρροής, καθώς και τη γειτνίασή τους με την Ουγγαρία, μεγάλη δύναμη της κεντρικής Ευρώπης από τα τέλη του

11ου αι. (εποχή του βασιλιά Αγίου Στεφάνου), που επηρεάζει σημαντικά τις πολιτικές εξελίξεις στα Βαλκάνια.

Ένα άλλο θέμα είναι η εξέλιξη των βυζαντινοουγγρικών σχέσεων και η τύχη των παλαιών νομάδων Κομάνων και Πετσενέγων, οι οποίοι φαίνεται ότι διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στην ίδρυση του Β' Βουλγαρικού Κράτους, ύστερα από μια εξέγερση, οφειλόμενη στην αδυσώπητη φορολογική εκμετάλλευση της περιοχής από τους Βυζαντινούς. Οι λόγοι που προκάλεσαν την κατάρρευση της βυζαντινής επιρροής στα Βαλκάνια και την πολιτική χειραφέτηση του μεγάλου τμήματος της Χερσονήσου στα τέλη του 12ου αι. πρέπει να αναζητηθούν τόσο στην πολύπλευρη εξασθένηση της αυτοκρατορίας κατά την εποχή αυτή, όσο και στην αύξηση της επιθετικότητας των δυτικών Δυνάμεων εναντίον της.

■ Πρόσθετο παράθεμα

BYZANTIO KAI ITALIKES NAYTIKES ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΕΣ

Οι διμερείς συνθήκες που υπογράφει το Βυζάντιο πρώτα με τη Βενετία (1082) και ύστερα με τις άλλες ναυτικές ιταλικές δημοκρατίες σημαίνουν εθελούσια παραίτηση της αυτοκρατορίας από τα φορολογικά, οικονομικά και ναυτιλιακά δικαιώματά της που παραχωρούνται τώρα σαν ιδιότυπα προνόμια σε ξένες δυνάμεις... Ηπαγκόσμια Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της Ανατολής, το Βυζάντιο, αγοράζει με τον τρόπο αυτό την αρωγή και την ουδετερότητα των ναυτικών δυνάμεων της εποχής. Το γεγονός αυτό που επιτρέπει, όπως τουλάχιστον έλπιζαν οι ιθύνοντες: α) να αντιμετωπίσει τις νορμανδικές επιθέσεις που διατάραζαν το Βυζάντιο περιοδικά από το 1081 ως το τέλος του 12ου αι. β) να αντιμετωπίσει τις οικονομικές διεκδικήσεις ιδιαίτερα της Βενετίας γ) να διχάσει τους Ιταλούς αντιπάλους του (τη Βενετία από τη Γένοβα και την Πίζα), εφόσον ο καθένας τους απαιτούσε αποκλειστική εύνοια εκμέρους της αυτοκρατορίας. Είναι αναμφισβήτητο ότι η αυτοκρατορική αυτή πολιτική, που υιοθέτησε κυρίως ο Μανουήλ Κομνηνός, για να ταπεινώσει τη Βενετία, βοήθησε στη διείσδυση του δυτικού στοιχείου στο Βυζάντιο, μολονότι προς στιγμή οι υπερπόντιες εκστρατείες του τρίτου μεγάλου Κομνηνού έφεραν τα βυζαντινά στρατεύματα για μια τελευταία φορά στην Ιταλία (1154) και ενθάρρυναν το βυζαντινό αυτοκράτορα να αναλάβει τη μεγαλόπνοη πολιτική της βυζαντινής ιουστινιάνειας ανάκτησης, της επανάκτησης της Δύσης...

H. Ahrweiler, Βυζάντιο και Ευρώπη, 3.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το παράθεμα της σελ. 59 είναι απόσπασμα από το έργο της Άννας Κομνηνής και αναφέρεται στη συνθήκη του 1082. Για το έργο, το οποίο αποτελεί ένα είδος επικής πρόζας, σύμφωνα με το H. Hunger, έγινε ήδη λόγος. Το

απόσπασμα από το έργο του Νικήτα Χωνιάτη πρέπει να αξιοποιηθεί σε συνδυασμό με το πρόσθετο παράθεμα.

■ Ειδική βιβλιογραφία

R. -J. Lillie, *Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi*, Άμστερνταμ 1984.

L. Maksimovic, *Η εθνογένεση των Σέρβων στο Μεσαίωνα*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1994.

5. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία της αύξησης του ευρωπαϊκού πληθυσμού.
2. Να γνωρίσουν τις επαναστατικές μεταβολές στη γεωργία και να αντιληφθούν τη σημασία τους.
3. Να παρακολουθήσουν τις μεταβολές στο εμπόριο και τις μεταφορές.
4. Να εμβαθύνουν στη σχέση μεταξύ της εμπορικής ανάπτυξης και της λεγόμενης επανάστασης των πόλεων.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαιτήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Αφετηρία των νέων οικονομικών εξελίξεων είναι η αύξηση του πληθυσμού. Η αύξηση του πληθυσμού έχει ως αποτέλεσμα να αυξηθούν οι επισιτιστικές, ενδυματολογικές, στεγαστικές και πνευματικές ανάγκες του. Αυτό λειτουργεί ως μοχλός ανάπτυξης για τη γεωργία, τη βιοτεχνία, τις οικοδομικές και τις πνευματικές δραστηριότητες.

Οι σημαντικές τεχνικές καινοτομίες (εργαλεία και παραγωγικές τεχνικές) μπορούν να ταξινομηθούν και να εκτιμηθεί η σημασία της ποιοτικής και ποσοτικής αύξησης της αγροτικής παραγωγής για την υγεία και τις συνθήκες ζωής των Ευρωπαίων και συνεπώς για την ευρωπαϊκή στρατιωτική και οικονομική επέκταση του 12ου και 13ου αι.

Η ανάπτυξη του εμπορίου συναρτάται άμεσα με τη γεωργική επανάσταση. Έκφραση της σχέσης αυτής αποτελούν οι εμποροπανηγύρεις, όπου παλούνται και αγροτικά προϊόντα. Κατά τρόπο χαρακτηριστικό η άδεια λειτουργίας των αγορών και των εμποροπανηγύρεων και η παραχώρηση προνο-

μίων σ' αυτές είναι αρμοδιότητα του ηγεμόνα ή του δούκα της περιοχής. Για τη μελέτη των εμπορικών κέντρων και των εμπορικών δρόμων είναι χρήσιμη η μελέτη του χάρτη της σελ. 62. Για τις νέες μορφές οικονομικής οργάνωσης (εμπορικές ενώσεις, ναυτικές εταιρείες, απαρχές χρηματοπιστωτικού συστήματος), εκτός της αφήγησης, πολύ χρήσιμο είναι και το παράθεμα που περιέχει πρακτικό (συμβόλαιο) ίδρυσης μιας ναυτικής εταιρείας (colleganza). Η κατανομή των κερδών εξ ημισείας βασίζεται στο συμφηφισμό του ποσού που επένδυσε ο κάθε εταίρος (ο πρώτος τα δύο τρίτα, ο δεύτερος το ένα τρίτο) με την εργασία για λογαριασμό της επιχείρησης (μόνο ο δεύτερος συμμετέχει στο εμπορικό ταξίδι) (ερώτηση 1).

Σχετικά με την ανάπτυξη των πόλεων πρέπει να υπογραμμισθεί η αιτιώδης σχέση της με την αγροτική επανάσταση και τα αποτελέσματα της (-> καταμερισμός εργασίας -> τεχνολογικές καινοτομίες) καθώς και η λειτουργία των πόλεων ως ατμομηχανών προόδου. Η εικόνα της σελ. 61 δείχνει σημαντική λειτουργία του εμπορίου στις νέες πόλεις. Οι τεχνολογικές μεταβολές αντανακλώνται στη λαϊκή έκφραση *ο πέμπτος τροχός της αμάξης*. Ητεχνολογία εμπλουτίζει αδιάκοπα τη γλώσσα (ερώτηση 3).

■ Ειδική βιβλιογραφία

J. Le Goff, *Das Hochmittelalter, Fischer Weltgeschichte 11*, Φραγκφούρτη 1965.

6. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να ενημερωθούν οι μαθητές για τις κοινωνικές μεταβολές στην ύπαιθρο και τις πόλεις.
2. Να μελετήσουν το υπόβαθρο και να κατανοήσουν τη σημασία της σύγκρουσης μεταξύ της κοσμικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας στη Δύση.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Εδώ η διδασκαλία μπορεί να ξεκινήσει από τους όρους γένεσης της τάξης των ιπποτών. Επισημαίνονται ο ανοιχτός χαρακτήρας της νέας τάξης και η στενή σχέση της με την κεντρική εξουσία. Τα στάδια της τελετής μύησης ενός ιππότη και η υποχρέωσή του να υπακούει σε αυστηρούς κανόνες συμπεριφοράς, οι οποίοι αποτελούν και την ιδεολογία της ιπποτικής τάξης (προάσπιση της πίστης και της δικαιοσύνης), θα εξετασθούν σε συνάρτηση με την

αφήγηση και το πρόσθετο παράθεμα 1. Τα υψηλά ιδεώδη, η ευγένεια και η γενναιοσύνη των ιπποτών ήταν ακριβώς τα στοιχεία εκείνα που καθιστούν τους ιππότες δημοφιλείς και την τάξη τους θέμα ελκυστικό για την ευρωπαϊκή λογοτεχνία (ερώτηση 1).

Η κινητικότητα, που χαρακτηρίζει την τάξη των αγροτών φωτίζεται καλύτερα, όταν περιγραφούν οι περιστάσεις και οι τρόποι, με τους οποίους οι αγρότες αποκτούσαν την ελευθερία τους (φυγή, εποίκιση, προαγωγή σε επιστάτη και απελευθερώσεις).

Το κατεξοχήν βασίλειο της ελευθερίας στο Μεσαίωνα είναι οι πόλεις· όμως οι παραγωγικότερες τάξεις (βιοτέχνες και έμποροι) δεν συμμετέχουν στη διακυβέρνησή τους. Η αντίφαση αυτή μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής-πολιτικής λειτουργίας της μεσαιάς τάξης στο πλαίσιο της πόλης λύνεται συχνά με βίαιο τρόπο, δηλαδή με κοινωνικές εξεγέρσεις. Μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις περιστάσεις, υπό τις οποίες αυτές εκδηλώνονται μελετώντας το παράθεμα της σελ. 64. Η περιγραφόμενη εδώ εξέγερση των κατοίκων της πόλης Λαόν γίνεται, για να επανέλθει σε ισχύ ο Χάρτης των Ελευθεριών που είχε παραχωρήσει ο ίδιος ο βασιλιάς ενώ ο επίσκοπος, ως κυρίαρχος της πόλης, είχε φροντίσει με παρασημασμένες ενέργειες να ανακληθεί και μάλιστα πληρώνοντας ένα ποσό (700 λίρες), που το φόρτωσε στη συνέχεια στους κατοίκους! (ερώτηση 2). Στο πλαίσιο του προβληματισμού για τις εξεγέρσεις πρέπει να τονισθεί ότι συχνά η Εκκλησία και άλλες τάξεις συμμαχούν και υποστηρίζουν τα αιτήματα της μεσαιάς τάξης.

Οι μαθητές μπορούν να εξετάσουν συγκριτικά την εξέλιξη στις σχέσεις των δύο εξουσιών και να αναγνωρίσουν τη μεταβολή που σημειώνεται από τα τέλη του 11ου αι.: Ο Πάπας ισχυροποιείται και απαιτεί σε πρώτη φάση να εξασφαλίσει το διαχωρισμό των δυο εξουσιών και σε δεύτερη να επιβάλει το κύρος του στην κοσμική εξουσία, στην οποία μέχρι τώρα συνήθως υποτασσόνταν. Στην ουσία δηλαδή η πάλη δεν είναι για την περιβολή, αλλά για την κυριαρχία του κόσμου. Αυτό αντανακλάται στα άρθρα της παπικής γνωμοδότησης (*Dictatus papae*). Η μακρά πάλη αποδεικνύει την αδυναμία της κοσμικής (βασιλικής ή αυτοκρατορικής) εξουσίας να επιβάλει τη βούληση και το κύρος της στην πνευματική εξουσία. Επιβάλλεται επίσης να τονισθεί ότι η Εκκλησία, η οποία δεν ήθελε να παραιτηθεί από το δικαίωμα διορισμού των εκκλησιαστικών αξιωματούχων για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους, αγωνιζόταν με πνευματικά όπλα (το ισχυρότερο ήταν ο αναθεματισμός και η απαγόρευση κοινωνίας) ή με τη διπλωματία, ενώ οι αυτοκράτορες επεδίωκαν το ίδιο με όπλα την πολιτική και στρατιωτική ισχύ τους. Δραματικό αποκορύφωμα της πάλης αυτής αποτελεί το επεισόδιο στο φρούριο Κανόσσα, σύμφωνα βέβαια με τις πληροφορίες του ίδιου του πάπα. Η ανάγνωση της προσωπικής άποψης του αυτοκράτορα δείχνει ότι πίσω από το «δράμα» της μετάνοιάς του στο φρούριο

Κανόσσα υπήρχε, ως ένα βαθμό, και το θέατρο των χειρονομιών, που υπαγορεύθηκαν από υστεροβουλία και πολιτικό συμφέρον. Οι περαιτέρω σταθμοί της διαμάχης είναι η σύνοδος της Βορμς που έλαβε συμβιβαστικές αποφάσεις και η σύνοδος του Λατερανού (1215), που εκφράζει το θρίαμβο της παποσύνης.

Σχετικά με τις σχέσεις των δύο εξουσιών στο Βυζάντιο πρόκειναι να υπογραμμισθεί ότι εκεί η Εκκλησία ήταν κατά κανόνα υποταγμένη στη θέληση του αυτοκράτορα, αν και οι συγκρούσεις δεν έλειψαν ποτέ (ερώτηση 3).

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΤΕΛΕΤΗ ΜΥΗΣΗΣ ΚΑΙ ΙΠΠΟΤΙΚΟΣ ΟΡΚΟΣ

«Όποιος θέλει να γίνει ιππότης πρέπει να έχει υψηλό φρόνημα, ευγενική διάθεση, ελεύθερο φρόνημα και να είναι άφογος και έντιμος», είπε ο καρδινάλιος στον υποτακτικό Γουλιέλμο. Κατόπιν του έβαλε τα χέρια πάνω στο ευαγγέλιο, για να ορκιστεί τον ιπποτικό όρκο. «Εγώ ο Γουλιέλμος, αρχηγός των ολλανδών ιπποτών και ελεύθερος φεουδάρχης της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, υπόσχομαι να υπακούω στον ιπποτικό κανόνα». Ο βασιλιάς της Βοημίας έδωσε στον υποτακτικό ένα ισχυρό κτύπημα στο λαιμό και είπε: «Στο όνομα του παντοδύναμου Θεού σε χτυπώ και σε αναγορεύω ιππότη και σε δέχομαι με χαρά στην κοινότητά μας».

Ιστορία του κόμη της Ολλανδίας, στο: H. Busley κ. ά., *Geschichtliche Weltkunde. Ausgabe für Gymnasien in Bayern*, τόμ. 2. Φραγκφούρτη 1981, 74-75.

2. Η ΤΑΠΕΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ

...Τέλος ήρθε προσωπικά με λίγους συνοδούς και χωρίς ίχνος περηφάνειας στην Canossa, όπου περιμέναμε. Και εκεί άφησε κατά μέρος κάθε βασιλική μεγαλοπρέπεια και για τρεις μέρες έμεινέ στην πύλη του φρουρίου ελεεινός, ξυπόλυτος και σκεπασμένος με μάλλινα, και συνέχιζε με πολλά κλάματα να εκλιπαρεί τη βοήθεια και την παρηγοριά της αποστολικής ευσπλαχνίας, ώσπου συγκινήθηκαν όλοι όσοι ήταν εκεί... Ύστερα, καθώς ήταν συντριμμένος από τις τύψεις, λύσαμε, κάτω από την εξαντλητική πίεση όλων των παρόντων, το ανάθεμά του και τον δεχτήκαμε στους κόλπους της αγίας μητέρας Εκκλησίας, αφού πήραμε εγγυήσεις, όπως είναι γραμμένο.

Από επιστολή του πάπα για τη συνάντηση στο φρούριο Ganossa, στο: **Κ. Καλοκαιρινός**, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Β', Λυκείου*, 343 εξ.

3. ΜΙΑ BYZANTINH CANOSSA

Η Θεοφανώ προετοίμασε το πραξικόπημα εναντίον του συζύγου της, το οποίο πραγματοποίησαν ο Ιωάννης Τζιμισκής και οι φίλοι του. Τη νύχτα από τη 10 προς 11 Δεκεμβρίου 969 ο Νικηφόρος Φωκάς δολοφονήθηκε μέσα στον κοιτώνα του. Τον αυτοκρατορικό θρόνο κατέλαβε ο Ιωάννης Τζιμισκής (969-976). Ωστόσο η Θεοφανώ δοκίμασε βαθιά απογοήτευση στην προσδοκία της να γίνει

σύζυγος του νέου αυτοκράτορα. Τη δολοφονία του αυτοκράτορα εκδικήθηκε ο πατριάρχης Πολύενκτος, ο οποίος έλαβε την αμετάκλητη απόφαση να μην αφήσει ατιμώρητη την αποτρόπαιη πράξη. Ζήτησε από τον Τζιμισκή να δείξει τη μετάνοιά του, να απομακρύνει από τα ανάκτορα την αυτοκράτειρα Θεοφανώ και να τιμωρήσει τους δολοφόνους του αυτοκράτορα Νικηφόρου, δηλαδή τους συνεργούς του. Ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να υποχωρήσει... Ηβυζαντινή αυτή Canossa ήταν φυσιολογικό να έχει σοβαρές συνέπειες στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και Κράτους...

G. Ostrogorsky, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, τόμ. Β', 173-174.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το απόσπασμα από το έργο του χρονογράφου Guibert από το Nogent (1053-1224) *Gesta Dei per Francos* αναφέρεται στην εξέγερση των κατοίκων της πόλης Λαόν κατά του επισκόπου-φρουδάρχη της και στηρίζεται σε πληροφορίες αυτοπτών μαρτύρων. Για την ιδιαίτερη σημασία που έχει ως σύνθημα η λέξη Κοινότητα σημειώνουμε ότι ο χρονογράφος σε άλλο σημείο του έργου του αναφωνεί: «Κοιμούνα, μια νέα, μισητή λέξη». Ο ίδιος παρουσιάζει τον επίσκοπο της πόλης Reims να μιλά από άμβωνος στη διάρκεια μιας τελετής άφεσης αμαρτιών γι' αυτές τις «αηδιαστικές κοιμούνες», στις οποίες ενάντια σε κάθε δίκαιο και κάθε θείο νόμο οι δουλοπάροικοι ξεφεύγουν από την εξουσία των κυρίων τους».

Το παράθεμα της σελ. 65 είναι απόσπασμα από το κείμενο που γράφτηκε με υπαγόρευση του πάπα (Dictatus papae). Το κείμενο αυτό περιέχει τις απόψεις του πάπα για τις βασικές αρχές, που πρέπει να διέπουν την άσκηση της εξουσίας του, και τις σχέσεις της παπικής με την κοσμική εξουσία. Ανήκει στην κατηγορία των κειμένων που είναι διαμορφωτικά της κοινής γνώμης ή επιδιώκουν να επηρεάσουν και να διαμορφώσουν την κοινή γνώμη, μ' άλλα λόγια πρόκειται για ένα κείμενο προπαγανδιστικό.

Το πρόσθετο παράθεμα 1 είναι απόσπασμα από την Ιστορία του κόμη της Ολλανδίας και περιγράφει την τελετή μύησης του κόμη στην τάξη (κοινότητα) των ιπποτών και παραθέτει τον όρκο πίστης του κόμη που αποτελεί συστατικό μέρος της τελετής. Δίνεται έμφαση στις αρετές που πρέπει να διαθέτει ο χριόμενος ιππότης. Η φεουδαρχική ιεραρχία δηλώνεται υπαινικτικά: ο αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ο βασιλιάς της Βοημίας, ο κόμης της Ολλανδίας, ο οποίος προσδιορίζεται ως ελεύθερος φεουδάρχης.

Το πρόσθετο παράθεμα 2 παρουσιάζει τα γεγονότα της Canossa από την παπική σκοπιά. Οι πληροφορίες του πρέπει να συγκριθούν με τις πληροφορίες που παρέχει επιστολή του ίδιου του αυτοκράτορα (βλ. αφήγηση), ώστε να μπορέσουν οι μαθητές να καταλήξουν σε μια αντικειμενικότερη άποψη για τα γεγονότα.

Το πρόσθετο παράθεμα 3 είναι πληροφορίες από δεύτερο χέρι για την ταπείνωση της αυτοκράτειρας Θεοφανούς, ερωμένης του Ιωάννη Τζιμισκή, από τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Η έκφραση «βυζαντινή Κανόσσα» δεν πρέπει να οδηγήσει στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι οι σχέσεις των δύο εξουσιών στο Βυζάντιο ήταν παρόμοιες με τις σχέσεις των δύο εξουσιών στη Δύση. Εδώ μπορούν οι μαθητές να ανατρέξουν στην ενότητα II, όταν γίνεται λόγος για τις σχέσεις του πατριάρχη με τον αυτοκράτορα, της κοσμικής με την εκκλησιαστική εξουσία στο Βυζάντιο.

■ Ειδική βιβλιογραφία

J. Le Goff, *Das Hochmittelalter, Fischer Weltgeschichte 11*, Φραγκφούρτη 1965.

7. ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τους παράγοντες που οδήγησαν στην πραγματοποίηση των σταυροφοριών.
2. Να αντιληφθούν τα προβλήματα που προκάλεσε στο Βυζάντιο η Πρώτη Σταυροφορία και τον τρόπο, με τον οποίο ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός επωφελήθηκε από τις στρατιωτικές επιτυχίες των σταυροφόρων.
3. Να ενημερωθούν στοιχειωδώς για τις συνέπειες που είχαν για το Βυζάντιο η Δεύτερη και η Τρίτη Σταυροφορία.
4. Να εμβαθύνουν στις γενικότερες συνέπειες των τριών πρώτων σταυροφοριών.
5. Να γνωρίσουν οι μαθητές σε γενικές γραμμές τα γεγονότα και τις κινητήριες δυνάμεις που οδήγησαν στην παρέκκλιση της Τετάρτης Σταυροφορίας και την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης.
6. Να συζητήσουν τη σημασία της άλωσης για τον πολιτισμό, τις τύχες της Πόλης και τις μελλοντικές τύχες του βυζαντινού Ελληνισμού.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η αφόρμηση της διδασκαλίας πρέπει να γίνει από το ζήτημα της διαμόρφωσης της σταυροφορικής ιδέας, η ιδέα αυτή ανάγεται τόσο στην παράδοση των προσκνημάτων στους Αγίους Τόπους (αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι οι σταυροφορίες χαρακτηρίζονται ως «ένοπλα προσκνήματα») όσο και στη φημολογία για μουσουλμανικές ωμότητες εναντίον των προσκνημάτων και των προσκνητητών με τη βοήθεια των Εβραίων.

Ακολούθως επιβάλλεται να γίνει διάκριση ανάμεσα στα υλικά και τα

θρησκευτικά κίνητρα που αναφέρονται στο κήρυγμα του Πάπα, αλλά και ανάμεσα στις φανερές (ομολογούμενες) και λανθάνουσες (μη ομολογούμενες) αιτίες της Α΄ Σταυροφορίας με τη βοήθεια του πρώτου παραθέματος (ερώτηση 1).

Επισημαίνεται ακόμη ότι σε συνάρτηση με το στόχο της απελευθέρωσης των Αγίων Τόπων προβάλλεται στο κήρυγμα η ιδέα του **ιερού πολέμου**: οι αγωνιστές της Πίστης που θυσιάζονται απαλλάσσονται από τις αμαρτίες και εξασφαλίζουν τη Βασιλεία των Ουρανών. Εδώ η αγιότητα συνδέεται με τον πόλεμο, κάτι που η βυζαντινή Εκκλησία δεν αποδέχθηκε ποτέ. Η ιερότητα του κηρυσσόμενου πολέμου φαίνεται και στο σύνθημα «ο Θεός το θέλει» (ερώτηση 2).

Ο στόχος της παροχής βοήθειας στο βυζαντινό αυτοκράτορα δεν είναι εμφανής στο απόσπασμα. Ο τρίτος στόχος ήταν η συνένωση της Χριστιανοσύνης και η επικράτηση της Ειρήνης του Θεού: «πάψετε πια τις εχθρότητες μεταξύ σας». Μέσο όμως και όργανο για την επίτευξη αυτής της ενδοευρωπαϊκής ειρήνης «γίνεται ο πόλεμος κατά των απίστων: «ελευθερώστε αυτή τη γη από το γένος του Διαβόλου». Ο τέταρτος στόχος, η διάθεση του δημογραφικού πλεονάσματος και η επίλυση των οικονομικών προβλημάτων της Ευρώπης, προκύπτει σαφώς από το κείμενο. Η τελευταία αιτία-σκοπός του παπικού κηρύγματος μπορεί να συνδεθεί με τη σύνθεση των φεουδαρχικών στρατών, οι οποίοι προέρχονται κυρίως από περιοχές που αντιμετώπιζαν τη φτώχεια και τον υπερπληθυσμό (ερώτηση 1).

Οι κινήσεις των σταυροφορικών στρατών θα διδαχθούν σε συνάρτηση με το χάριτη σελ. 66. Στο πλαίσιο της Πρώτης Σταυροφορίας πρέπει να διακριθούν ο λαϊκός και ο ιπποτικός-φεουδαρχικός στρατός. Οι βασιλείς απουσιάζουν εξαιτίας της εχθρότητας με τον παπισμό. Η λαϊκή σταυροφορία είναι τεκμήριο για τη γνήσια θρησκευτική συγκίνηση που γέννησε η διακήρυξη της Πρώτης Σταυροφορίας στις τάξεις του απλού λαού, κάτι που έμελλε να υποχωρήσει στις επόμενες σταυροφορίες.

Η στάση των βυζαντινών, όπως μας πληροφορεί η Άννα Κομνηνή (πρόσθετο παράθεμα), χαρακτηρίζεται από έκπληξη, δυσπιστία και περιφρόνηση· καταλογίζονται στους σταυροφόρους αστάθεια και βουλμία· η κατηγορία έμελλε να επιβεβαιωθεί από τις επόμενες σταυροφορίες. Ο Αλέξιος γι' αυτό υποχρέωσε τους σταυροφόρους να του υποσχεθούν επιστροφή των παλαιών βυζαντινών εδαφών που θα κατακτήσουν, ορκιζόμενοι το φεουδαρχικό όρκο πίστης (πάρθεμα σελ. 67). Έτσι, ο αυτοκράτορας αποκόμισε σημαντικά εδαφικά οφέλη στη Μ. Ασία. Από τη στάση αυτή διαφαίνονται οι εξαιρετικές ικανότητες του Αλεξίου στο χειρισμό εξωτερικών κρίσεων (ερώτηση 2).

Οι σταυροφορίες που ακολούθησαν (δεύτερη και τρίτη) είχαν τόσο για τη Δύση όσο για το Βυζάντιο αρνητικές συνέπειες: Ησπουδαιότερη συνέπεια για το Βυζάντιο ήταν η απώλεια της Κύπρου (1152). Επιτιμητικά για τις τρεις πρώτες σταυροφορίες έχει εκφρασθεί ο γνωστός μεσαιωνολόγος J. Le Goff.

Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου που πραγματεύεται τον απολογισμό των τριών πρώτων σταυροφοριών, πρέπει να εξετασθεί σε αντιστοιχία με τα αίτια της Πρώτης Σταυροφορίας και σε επίπεδο ανθρώπινων σχέσεων, πολιτισμού και οικονομίας πολιτισμού.

Τα γεγονότα θα μελετηθούν σε συνάρτηση με τους χάρτες των σελ. 66, 68. Η διδασκαλία μπορεί να αφορηθεί από τις προηγούμενες εξελίξεις, οι οποίες επιβάλλεται να συσχετισθούν με τη λεγόμενη εκτροπή ή παρέκλιση της Τέταρτης Σταυροφορίας. Η παλαιά νορμανδική ιδέα της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης, που στη διάρκεια της Δεύτερης Σταυροφορίας πλανιόταν στο περιβάλλον του Λουδοβίκου Ζ', βασιλιά της Γαλλίας, και παραλίγο να γίνει πραγματικότητα στη διάρκεια της τρίτης Σταυροφορίας από το γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα, ήταν επόμενο να κυριαρχήσει στη διάρκεια της Τέταρτης Σταυροφορίας, όταν μπήκαν στη πλάστιγγα τα πανίσχυρα εμπορικά και πολιτικά συμφέροντα των Βενετών. Μερικές συμπτώσεις επέτρεψαν στον ικανότατο βενετό δόγη Δάνδολο να πραγματοποιήσει προαποφασισμένο εγχείρημα. Από την εξέλιξη και την έκβαση της Τέταρτης Σταυροφορίας γίνεται σαφές ότι ο άνθρωπος μπορεί να προσχεδιάσει τη δράση του με βάση τους εκάστοτε ισχύοντες συσχετισμούς δυνάμεων, και να επιτύχει τα επιθυμητά αποτελέσματα, ενώ το τυχαίο γεγονός απλώς επηρεάζει το ρυθμό αυτής της δράσης, μ' άλλα λόγια ο άνθρωπος δημιουργεί την ιστορία του.

Τα αισθήματα θαυμασμού των σταυροφόρων (πρώτο παράθεμα σελ. 70) μπροστά στην Πόλη προδιαγράφουν τη βουλμία και την αγριότητά τους μετά την άλωσή της (δεύτερο παράθεμα σελ. 70 και πρόσθετο παράθεμα 2) (ερώτηση). Από τη λεηλασία των σταυροφόρων η Βασιλεύουσα δεν συνήλθε ποτέ ολοκληρωτικά (ερώτηση 4).

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΜΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΥΣ

Ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε τις φήμες για το πλησίασμα άπειρων φραγκικών στρατευμάτων. Φοβούνταν την άφιξή τους, γιατί γνώριζε την ακατάσχετη ορμή τους, τον ασταθή και ευμετάβολο χαρακτήρα τους και οτιδήποτε χαρακτηρίζει το κελτικό ταμπεραμέντο με όλες τις συνέπειές του. Γνώριζε ότι ανέκαθεν θαύμαζαν τα πλούτη με ανοιχτό στόμα και με την πρώτη ευκαιρία παραβιάζουν εύκολα τις συμφωνίες τους. Το είχε ακούσει πάντοτε να λέγεται και το είχε βρει απόλυτα αληθινό. Εντούτοις δεν έχασε το θάρρος του, αλλά πήρε όλα τα μέτρα, ώστε να είναι έτοιμος για πόλεμο, αν το απαιτούσε η ανάγκη... Τα κελτικά έθνη έφτασαν το ένα μετά το άλλο με όπλα, άλογα και κάθε λογής στρατιωτικό εξοπλισμό. Οι άνδρες αυτοί είχαν τέτοια προθυμία και ορμή που πλημμύρισαν όλους τους δρόμους. Και τους κέλτες στρατιώτες ακολουθούσαν πλήθη άοπλου λαού, πολυαριθμότεροι και από την άμμο της θάλασσας και τα

άστρα, γυναίκες και παιδιά που εκπατρίστηκαν και κρατούσαν στα χέρια τους φοίνικες και στους ώμους έφεραν σταυρούς. Και έμοιαζαν με ποτάμια που σπέρνουν από παντού...

Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, VI 4 και 6, έκδ. B. Leib, τόμ. II, 206-208.

2. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΣΗ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΔΥΟ ΑΛΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

... Μερικοί επιστήμονες, όπως ο Θ. Ουσπένσκυ, πιστεύουν ότι οι Τούρκοι, το 1453, ενήργησαν με περισσότερη ηπιότητα και ανθρωπισμό από τους σταυροφόρους, που κατέβαλαν την Κωνσταντινούπολη το 1204.

A. A. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 816.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το παράθεμα 2 είναι απόσπασμα από το εξαιρετικό έργο του Γουλιέλμου από την Τύρο (περ. 1130-1186) *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* για τις σταυροφορίες. Για την περίοδο μέχρι το 1120 αντλεί από πολυάριθμες πηγές τις οποίες έχει αξιοποιήσει και συνοψίζει με πολύ επιδέξιο τρόπο και με κριτικό πνεύμα. Για την περίοδο 1120-1180 αξιοποιεί όμως τις δικές του γνώσεις και μαρτυρίες αυτοπτών. Αυτό σημαίνει ότι δεν γνωρίζουμε βέβαια το ακριβές περιεχόμενο του παπικού λόγου, αλλά από την άλλη μεριά ο ιστορικός μας αποτελεί μια αξιόπιστη πηγή.

Ας επιστημόνουμε ακόμη ότι ορισμένα σημεία του παρατιθέμενου κειμένου αναφέρονται στον τετραμιασμό των ενδοευρωπαϊκών πολέμων και στην επικράτηση της Ειρήνης του Θεού, που επιδίωκε η παπική Εκκλησία στο πλαίσιο της Γρηγοριανής Μεταρρύθμισης.

Το παράθεμα 3 είναι απόσπασμα από το σημαντικό ιστορικό έργο της Άννας Κομνηνής και αναφέρεται στο περιεχόμενο της συμφωνίας του πατέρα της με τους σταυροφόρους. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται από δυτικές πλευρές.

Η χαρακτηρισολογία των Κελτών (ορμητικοί, ασταθείς, ευμετάβολοι, επίορκοι και διψασμένοι για πλούτη, στο πρόσθετο παράθεμα) αντανακλά τη στάση που κράτησαν γενικά οι Βυζαντινοί.

Τα παραθέματα 2 και 3 είναι απόσπασμα από το έργο του Βιλλεαρδουίνου (περ. 1155-1213) για την Τέταρτη Σταυροφορία, που γράφτηκε στα αρχαία γαλλικά και είναι αξιόπιστο, γιατί στηρίζεται σε αυτοψία: ο γάλλος ιππότης έπαιξε ένα εξαιρετικό ρόλο στη σταυροφορία. Το παράθεμα 2 απεικονίζει τα αισθήματα κατάπληξης και θαυμασμού των σταυροφόρων, όταν αντίκρισαν το απίστευτο θέαμα της Πόλης, της πλουσιότερης και λαμπρότερης πόλης του Μεσαίωνα. Το παράθεμα 3 και το πρόσθετο παράθεμα δίνουν μια ιδέα για το μέγεθος των λεηλασιών που διέπραξαν οι στρατιώτες του Χριστού στη χριστιανικότερη Κωνσταντινούπολη. Σχετικά ο P. Lemerle παρατηρεί ότι

αυτό ήταν η ταιριαστή κατάληξη μιας σταυροφορίας που ξεκίνησε με την άλωση μιας χριστιανικής πόλης.

■ **Ειδική βιβλιογραφία**

P. Γκρουσέ, *Ιστορία των Σταυροφοριών*, μετ. Α. Πάγκαλος, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα χ.χ.

St. Runciman, *Ιστορία των Σταυροφοριών*, 3 τόμοι, μετ. Ν. Κ. Παπαρρόδου, Δ/νσις εκδόσεων Γεν. Επιτελείου Στρατού, Αθήνα 1977-1979.

Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα εδάφη της Αυτοκρατορίας*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2000.

Κεφ. 4. Η ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΕΠΟΧΗ (1204-1453). Ο ΥΣΤΕΡΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

1. ΤΑ ΛΑΤΙΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τα λατινικά κρατίδια που ιδρύθηκαν στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετά το 1204 και την εξέλιξή τους.
2. Να παρακολουθήσουν τη διαδικασία μεταμόρφωσης της λατινικής Ηγεμονίας του Μορέως στο ελληνικό Δεσποτάτο του Μορέως.
3. Να κατανοήσουν τους λόγους της αντίδρασης των ελληνικών πληθυσμών στους κατακτητές.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις.

Το κεφάλαιο αυτό, όπως και το επόμενο, θα διδαχθούν σε συνάρτηση με το χάρτη της σελίδας 68 στο β. μ. Η διδασκαλία του κεφαλαίου μπορεί να ξεκινήσει από το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι Βενετοί και ιδιαίτερα ο δόγης Ερρίκος Δάνδολος στην παρέκκλιση της Τετάρτης Σαυροφορίας, την άλωση της Κωνσταντινούπολης και τη διανομή της Ρωμανίας. Γι' αυτό και οι Βενετοί έλαβαν τη μερίδα του λέοντος, ενώ ο Δάνδολος επέβαλε ως αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης το Βαλδουίνο της Φλάνδρας. Με βάση τα χαρακτηριστικά του μητροπολιτικού Βενετικού Κράτους (μικρή έκταση και πληθυσμός που δεν επαρκούσε να διατηρήσει εκτεταμένες κτήσεις) οι μαθητές μπορούν να προσδιορίσουν τη φύση των βενετικών «αποικιών» και να εξηγήσουν, αφενός, το αυξημένο ενδιαφέρον της Γαλινοτάτης για λιμάνια-εμπορεία και, αφετέρου, το περιορισμένο ενδιαφέρον της για ηπειρωτικές κτήσεις (ερώτηση 1).

Ένα δεύτερο κέντρο βάρους αποτελεί η εξέλιξη του Πριγκιπάτου Αχαΐας. Κέντρο του έγινε η πόλη του Μυστρά. Υλικό για την εξέλιξη της πόλης υπάρχει και στο εισαγωγικό κεφάλαιο του β. μ. Τα στοιχεία αυτά θα πρέπει να αξιοποιηθούν παράλληλα με τα παραθέματα της σελ. 74 του παρόντος κεφαλαίου, για να κατανοηθεί ο αρχικός χαρακτήρας του Πριγκιπάτου και η διαδικασία μετατροπής της Πελοποννήσου σε ελληνικό κράτος στη διάρκεια του Ύστερου Μεσαίωνα. Η υποδειγματική φεουδαρχική οργάνωση και ο δυτικός τρόπος ζωής του Πριγκιπάτου μπορούν να συζητηθούν με αφορμή τη φράση *ένα κομμάτι Γαλλίας μεταμοσχευμένο στο ελληνικό έδαφος* (ερώτηση

3). Η συζήτηση θα στηριχθεί στα κείμενα της Ταρσούλη (παράθεμα σελ. 74, πρόσθετο παράθεμα) που μας δίνουν λεπτομέρειες για την ανέγερση του κάστρου του Μυστρά και τη ζωή σ' αυτό.

Σχετικά με τα διαδοχικά στάδια μεταμόρφωσης του φραγκικού πριγκιπάτου στο ελληνικό Δεσποτάτο του Μορέως (μάχη Πελαγονίας, ανδεγαυική κυριαρχία, διακυβέρνηση του Μορέως από το Δεσπότη Θεόδωρο Δ' Παλαιολόγο), παραπέμπουμε στην αφήγηση.

Με τη βοήθεια του παραθέματος (σελ. 75) οι μαθητές μπορούν να παρακολουθήσουν τη σταδιακή μετατροπή των παλαιών προνοιών σε φέουδα και των προνοιαρίων σε φεουδάρχες δυτικού τύπου. Στο πλαίσιο της οφειλόμενης υποταγής, οι δύο έλληνες φεουδάρχες, που υπογράφουν την ομολογία, αναλαμβάνουν την υποχρέωση να εκδιώξουν τους ανυπότακτους Έλληνες της περιοχής από τα χωράφια τους, εκτός αν υποταχθούν στη θέληση των Βενετών. Στο τελευταίο μέρος του κειμένου μπορούν να αναγνωρισθούν δυο βασικές ομάδες του εξαρτημένου αγροτικού πληθυσμού: οι **δούλοι** και οι **βιλάνοι**. Οι βιλάνοι είναι εξαρτημένοι από ιδιώτες φεουδάρχες, οι δούλοι ανήκουν ενμέρει στην Κοινότητα (Ρεθύμνου;). Όταν οι βιλάνοι και οι δούλοι δραπετεύουν, οι φεουδάρχες, στους οποίους καταφεύγουν, οφείλουν να τους αποδώσουν στους νόμιμους κυρίους των. Σχετικά με την ανασύνθεση της φεουδαρχικής πυραμίδας της φραγκοκρατούμενης Κρήτης (ερώτηση 4) επισημαίνουμε ότι ο **Δόγης της Βενετίας** και ο **Δούκας της Κρήτης** καταλαμβάνουν τις δύο κορυφαίες βαθμίδες της φεουδαρχικής ιεραρχίας. Ακολουθούν οι φεουδάρχες, που διαθέτουν δουλοπάροικους, οι μικρότεροι γαιοκτήμονες και οι ελεύθεροι καλλιεργητές, οι δουλοπάροικοι βιλάνοι και οι δούλοι. Ως φεουδάρχης λειτουργεί και η κοινότητα του πλησιέστερου αστικού κέντρου που διαθέτει δούλους.

Από το ίδιο έγγραφο προκύπτει επίσης ότι ένα μέρος των αγροτών προέβαλε αντίσταση ή δεν υποτάχθηκε στους ξένους κατακτητές και τα εγχώρια στηρίγματά τους και γι' αυτό έχασε τη γη του. Τη νέα κατάσταση, όπως αναφέρεται στην αφήγηση, δεν αποδέχθηκαν και μερικοί πατριώτες αριστοκράτες, οι οποίοι είτε αντέταξαν άμυνα, όπως ο Λέων Σγουρός, είτε κατέφυγαν σε ελεύθερες περιοχές, για να οργανώσουν ανεξάρτητα κρατίδια. Η στάση τους πρέπει να διακριθεί από τη συμπεριφορά της πλειοψηφίας των προνοιαρίων που ενσωματώθηκαν στο φεουδαρχικό σύστημα των κατακτητών, αφού έτσι μπορούσαν να διατηρήσουν τις γαίες τους (ερώτηση 2).

■ Πρόσθετο παράθεμα

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Το Χρονικόν του Μορέως ιστορίζει μ' αυτά τα λόγια το χτίσιμο του κάστρου του Μυστρά από το Βιλλεαρδουίνου:

«... εύρε βουνί παράξενον, απόκομμα εις όρος,

επάνω της Λακεδαιμονίας κανένα μίλιν πλέον...
όρισεν απάνω στον βοννί και έκτισεν εν κάστρον
του Μυζηθρά τ' ονόμασε, διότι το έκραζε ούτως,
κάστρον λαμπρόν το έποικε και μέγα δυναμάριν».

Από δω πάνω ο Βιλλεαρδουίνος καμάρωνε την απέραντη Λακεδαιμονία του, όπου έβγαινε σεργιάνι με ογδόντα ιππότες της Καμπανίας και της Βουργουνδίας, χρυσοσπηρουνάτους πάνω σε χρυσοχαλίνωτα άλογα, ακολουθούμενος κι από χίλιους σιδερόφραχτους καβαλαρέους... Η αυλή του πρίγκηπα στάθηκε η κυριότερη σχολή του ιπποτισμού και της πολεμικής τέχνης στην Ανατολή. Απ' όλα τα μέρη έρχονταν μεγάλοι κύρηδες κι άρχοντες, για να καταταχτούν στην υπηρεσία του «Πριγκηπάτου του Μορέως». Ξένοι βαρώνοι παντρεύονταν με ελληνίδες αρχόντισσες και βυζαντινοί πρίγκηπες φράγκισσες βασιλοπούλες. Ηγαλλική γλώσσα είχε τόσο διαδοθεί, ώστε τη μιλούσαν, όπως στο Παρίσι.

Α. Ταρσούλη, Κάστρα και πολιτείες του Μοριά, 71-72.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Στα παραθέματα της σελ. 74 περιγράφονται το κάστρο και η ελληνική πόλη του Μυστρά αντίστοιχα. Το παράθεμα της σελ. 75 είναι επίσημο βενετικό έγγραφο, με το οποίο οι υποτελείς έλληνες μιας συγκεκριμένης περιοχής της Κρήτης ομολογούν πίστη στους φεουδάρχες κυρίους τους. Στο πρόσθετο παράθεμα αναπλάθεται λογοτεχνικά η ηρωική εποχή των ιπποτών στο Μοριά. Η συγγραφέας αξιοποιεί και παραθέτει αυτούσιο ένα απόσπασμα από το ανώνυμο και έμμετρο Χρονικόν του Μορέως, το οποίο στηρίζεται κυρίως στην προφορική παράδοση και περιγράφει τη γένεση και στερέωση της κυριαρχίας των φράγκων ιπποτών στην Πελοπόννησο, από την Τέταρτη Σταυροφορία μέχρι το 1292 (η ελληνική παραλλαγή, της οποίας η σύνταξη τοποθετείται μεταξύ 1341 και 1388), μέχρι το 1304 (η γαλλική παραλλαγή) και μέχρι το 137 (η αραγώνια παραλλαγή) με αναδρομές στην Πρώτη Σταυροφορία. Παρά τα πληροφοριακά χάσματα, τις φιλοφραγκικές υπερβολές και τον ανθελληνισμό της αποτελεί κύρια πηγή για τη βαθμιαία εκτόπιση των Λατίνων από τους Παλαιολόγους από το 1261 και μετά, πρέπει όμως να αξιοποιείται κριτικά.

■ Ειδική βιβλιογραφία

W. Miller, Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566), μετ. Σπ. Λάμπρος, 2 τόμοι, εκδ. Π. Σ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα (χ. χ.).

St. Runciman, Μυστράς, μετ. Π. Κορρέ – Τζ. Καπατσώρη, Ινστιτούτο του Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986.

2. ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ: ΤΡΑΠΕΖΟΥΣ, ΗΠΕΙΡΟΣ, ΝΙΚΑΙΑ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές την ιστορία την ελληνικών κρατιδίων και ιδιαίτερα την ιστορική εξέλιξη της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας.
2. Να κατανοήσουν τις αρχές, τους στόχους και τη σημασία της πολιτικής του Ιωάννη Δούκα Βατάτζη για την ανάπτυξη της ισχύος του κράτους του και τη δημιουργία συνθηκών αποκατάστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις.

Με τη βοήθεια του χάρτη και της αφήγησης γίνεται σαφές ότι ο περιορισμένος ιστορικός ρόλος που διαδραμάτισαν η Αυτοκρατορία της Τραπεζούσας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου οφειλόταν πρωτίστως σε γεωγραφικούς παράγοντες (πρόσθετο παράθεμα). Ειδικότερα, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούσας εμποδιζόταν από μεγάλες οροσειρές να επεκταθεί προς την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας, ενώ η κατάληψη της Σινώπης από τους Τούρκους κατέστρεψε τη δυνατότητά της να επεκταθεί προς Δυσμάς. Πάντως η στρατηγική θέση της αυτοκρατορίας για το διεθνές εμπόριο της επέτρεψαν να αποκτήσει φήμη και πλούτη και να αποτελέσει την κιβωτό του Ελληνισμού της περιοχής μέχρι το 1461. Ιδιαίτερα στα μέσα του 14ου αι. οι ηγεμόνες της είχαν πολύ μεγαλύτερη υπόληψη και διεθνές κύρος από τους Αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης (παράθεμα σελ. 76) (ερώτηση 1).

Σταθερότερες βάσεις απέκτησε η εξόριστη Αυτοκρατορία της Νίκαιας κυρίως στη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη Γ' Βατάτζη (1222-1254). Από το παράθεμα της σελ. 77 προκύπτει ότι ο Ιωάννης Βατάτζης επιδίωξε πρωτίστως την ανόρθωση της αγροτικής οικονομίας και της κτηνοτροφίας. Πρώτος αυτός έδωσε το παράδειγμα με τη μετατροπή των αυτοκρατορικών κτημάτων σε πρότυπα αγροκτήματα. Ας προσθέσουμε ότι ο αυτοκράτορας απαγόρευσε στους υπηκόους του να αγοράζουν είδη πολυτελείας από το εξωτερικό (δηλαδή από την Βενετία). Τα προστατευτικά οικονομικά μέτρα του αυτοκράτορα στόχευαν στην οικονομική ανάρτηση του αγροτικού πληθυσμού και την προστασία της οικονομίας από τις εισαγωγές ιταλικών προϊόντων. Τα κοινωνικά του μέτρα ενίσχυσαν την δικαιοσύνη και την πρόνοια και τα επαινούμενα από τον ιστορικό Παχυμέρη στρατιωτικά του μέτρα διασφάλισαν την άμυνα των συνόρων. Γενικότερα ο Βατάτζης ακολούθησε τις καλύτερες παραδόσεις του βυζαντινού Κράτους (η αμυντική και αγροτική πολιτική του θυμίζει εκείνη των Ηρακλειδών και των Ισαύρων) και εξασφάλισε στο κράτος του ευημερία και διεθνή αναγνώριση (ερώτηση 2).

■ Πρόσθετο παράθεμα

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ

Το Βασίλειο της Τραπεζούντας που ανήκει στους οπαδούς (λάτρεις) του Σταυρού, είναι μια μεγάλη αυτοκρατορία που βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα κατά μήκος ενός ημικυκλικού κόλπου σχηματιζόμενου από τα νερά της Μαύρης Θάλασσας. Εκτείνεται από τη Δύση στην Ανατολή κατά μήκος του συνόρου με τις χώρες των Τούρκων... τα δύο άκρα της είναι στενά, αλλά το κέντρο της Αυτοκρατορίας είναι πολύ πλατύ...

A. Bryer, *Shipping in the Empire of Trebizond*, *Mariner's Mirror* 52 (1966) 3-4.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το παράθεμα για την πολιτική του Βατάτζη είναι απόσπασμα από τον ιστορικό Νικηφόρο Γρηγορά (περ. 1295-1361), ο οποίος αποτελεί γενικά μια αξιόπιστη, συνοπτική πηγή για τα γεγονότα των ετών 1318-1341 (βιβλία 8-11). Το συγκεκριμένο κείμενο περιγράφει τα προστατευτικά οικονομικά μέτρα του Ιωάννη Βατάτζη.

Το παράθεμα της σελ. 76 και το πρόσθετο παράθεμα είναι αποσπάσματα από το έργο του μαροκινού γεωγράφου Αλ-Ουμάρι που στηρίζεται στις πληροφορίες ενός αυτόπτη μάρτυρα, του ιταλού ταξιδιώτη Μπέλμπαν. Τα δύο κείμενα μάς δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τη γεωγραφική θέση, την ισχύ και το διεθνές κύρος της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας περί τα μέσα του 14ου αι. σε σχέση με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τα γειτονικά κράτη, ιδιαίτερα το χριστιανικό κράτος της Γεωργίας και τα τουρκικά εμιράτα, καθώς και για την εξωτερική εμφάνιση και τις ψυχικές και στρατιωτικές αρετές των Ποντίων.

■ Ειδική βιβλιογραφία

A. Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Αθήνα 1898 (ανατύπωση: Δ. Ν. Καραβίας – Ε. Κ. Λάζος, Αθήνα 1994).

A. Bryer – D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, Washington, D. C. 1985.

A. Ilieva, *Frankish Morea (1205 – 1262). Socio-cultural Interaction between the Franks and the local Population*, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1991.

3. ΜΙΧΑΗΛ Η΄ ΚΑΙ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Β΄

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τις αρχές και τους στόχους της εξωτε-

ρικής πολιτικής του Μιχαήλ Η' και να παρακολουθήσουν τις στρατιωτικές και διπλωματικές επιτυχίες του εναντίον των εχθρών του Βυζαντινού Κράτους.

2. Να αντιληφθούν τις αιτίες της υποχώρησης της βυζαντινής δύναμης επί Ανδρονίκου Β' και τη στενή σχέση των αποτυχιών του στο εξωτερικό με την εσωτερική κρίση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η βασιλεία του Μιχαήλ Η' υπήρξε η τελευταία μεγάλη βασιλεία του Βυζαντίου. Το κεφάλαιο προσφέρεται ιδιαίτερα για τη μελέτη των μεθόδων της βυζαντινής διπλωματίας και πρέπει να μελετηθεί σε συνάρτηση με το χάρτη (σελ. 78). Οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για την εφαρμογή μιας αποτελεσματικής εξωτερικής πολιτικής ήταν πάντως δυσμενείς (οι πληγές της Λατινοκρατίας, η περίπλοκη διεθνής πολιτική πραγματικότητα και η επιθετικότητα της Δύσης, η οποία εκφράστηκε κυρίως με τα σχέδια και τις επιχειρήσεις του Καρόλου του Ανδεγαυικού). Ο αυτοκράτορας είχε δύο στόχους: να αποκαταστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία στα εδάφη της σημερινής Ελλάδας και να ματαιώσει την προσπάθεια της Δύσης να ανορθώσει τη Λατινική αυτοκρατορία και τη Φραγκοκρατία. Η μέθοδός του ήταν να περιβάλει τον κλοιό των εχθρών του με έναν άλλο κλοιό και να χρησιμοποιεί κατά των εχθρών του τους ανταγωνιστές του (όπως στην περίπτωση των Βενετών και των Γενουατών). Κυριότεροι σταθμοί της μακράς διπλωματικής προσπάθειάς του η ένωση της Λυών (1274) και ο Σικελικός Εσπερινός (1282). Τα γεγονότα του Σικελικού Εσπερινού αποτελούν περίγρφη απόδειξη της διπλωματικής ευφυΐας και τέχνης του αυτοκράτορα. Η εξωτερική πολιτική του Μιχαήλ Η' μπορεί να συγκριθεί με την πολιτική του Μανουήλ Κομνηνού. Και οι δύο έθεσαν στόχους πέρα από τις δυνατότητες της Αυτοκρατορίας, και οι δύο παραμέλησαν τις μικρασιατικές επαρχίες και ασχολήθηκαν περισσότερο με τη Δύση (ερώτηση 1).

Η βασιλεία του Ανδρονίκου Β' μπορεί να συνδεθεί με τη βασιλεία του Μιχαήλ Η' με τη βοήθεια της φράσης του G. Ostrogorsky *η πολιτική του Μιχαήλ...* εξάντλησε υπερβολικά τις δυνάμεις και τα μέσα του κράτους. Επί Ανδρονίκου Β' παρακολουθούμε τη ραγδαία κατάρρευση της αυτοκρατορίας στη διοίκηση, με τη χαλάρωση των δεσμών μεταξύ κέντρου και επαρχιών, στον αμυντικό τομέα, με το σφετερισμό των κρατικών κτημάτων και την παραμέληση της άμυνας εκμέρους των προνοιαρίων, στην οικονομία, με την νόθευση του νομίσματος. Το παράθεμα 3 και τα δεδομένα της αφήγησης μπορεί να αποτελέσουν το πλαίσιο, για να συζητηθεί το μέγεθος της οικονομικής κρίσης που έπληξε το Βυζάντιο. Η σύγκριση των προϋπολογισμών του Ύστερου και Πρώιμου Βυζαντινού Κράτους (1.000.000 υπέρπυρα με πραγματική αξία 500.000 υπέρπυρων έναντι 7-8 εκατομμυρίων χρυσών νομισμάτων) δείχνει ότι

οι οικονομικές δυνατότητες του Ύστερου ήταν τουλάχιστον 16 φορές μικρότερες από αυτές του Πρώιμου Βυζαντίου. Από το παράθεμα, αλλά και από την αφήγηση προκύπτουν καθαρά οι επιπτώσεις της υποτίμησης για τα λαϊκά στρώματα: βαριά φορολογία, πείνα και ανέχεια (ερώτηση 3). Οι συνέπειες της μείωσης των στρατιωτικών δυνάμεων προσδιορίζονται στο απόσπασμα του Γρηγορά που είναι ενσωματωμένο στην αφήγηση: το κράτος δεν μπορούσε να αμυνθεί στις επιθέσεις των εχθρών του και υποχρέωθηκε να χρησιμοποιεί μεγάλο μέρος των πενιχρών εσόδων του για να εξαγοράζει την ειρήνη από αρπακτικούς γείτονες. Αλλά η τακτική αυτή ήταν μια πράξη αυτοχειρίας, η οποία προδιέγραφε με ασφάλεια την κατάρρευση του Κράτους. Με δυο λόγια η περήφανη αυτοκρατορία του Μιχαήλ Β' μεταμορφώθηκε επί των διαδόχων του, εξαιτίας των εσωτερικών αδυναμιών του και της εντεινόμενης πίεσης των γειτόνων του, σε ένα μικρό κράτος-έρμαιο στις αρπακτικές διαθέσεις των εχθρών του (ερώτηση 2).

Οι εξελίξεις στο στρατιωτικό τομέα (κατάκτηση της Μικράς Ασίας από τους Τούρκους, ανάδυση και επέκταση της σερβικής δύναμης) δείχνουν με τρόπο παραστατικό τα αποτελέσματα της οικονομικής εξαθλίωσης και της στρατιωτικής αποδιοργάνωσης του Κράτους. Η κατάσταση επιδεινώθηκε δραματικά με τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ του Ανδρονίκου Β' και του Ανδρονίκου Γ' (1321-1328).

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το παράθεμα είναι απόσπασμα από το έργο του ιστορικού Γεωργίου Παχυμέρη (1242-περ. 1310) *Συγγραφικαί ιστορίαι*, το οποίο ιστορεί τα γεγονότα των ετών 1260-1308 και αποτελεί συνέχεια και συμπλήρωμα του έργου του Γεωργίου Ακροπολίτη. Πηγές του είναι οι προσωπικές εμπειρίες του ιστορικού για την Κωνσταντινούπολη, πληροφορίες για εκστρατείες και την εξωτερική πολιτική το πατριαρχικό και ίσως το αυτοκρατορικό αρχείο. Στο απόσπασμα παρέχεται μια καλή βάση για τη μελέτη των εξελίξεων στην οικονομία, με την ακριβή αναφορά των σταθμών στην αλλοίωση του τίτλου του νομίσματος.

■ Ειδική βιβλιογραφία

D. M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, μετ. Στ. Κομνηνός, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1996.

4. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΑΝΟΡΘΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τις ανορθωτικές προσπάθειες του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου εν μέσω εξωτερικών δυσχερειών και να αντιληφθούν τις επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου στην έκβαση των προσπαθειών αυτών.
2. Να εμβαθύνουν στα αίτια και το χαρακτήρα του κινήματος των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Τα κύρια σημεία του κεφαλαίου είναι οι ανορθωτικές προσπάθειες του Ανδρονίκου Γ΄ και του Ιωάννη ΣΤ΄ και το κίνημα των Ζηλωτών. Επίκεντρο των ανορθωτικών προσπαθειών η ναυπήγηση ενός μικρού στόλου και η συγκρότηση στρατού με χρήματα της βυζαντινής αριστοκρατίας! Η αγωνία της επιβίωσης αναγκάζει την εγωιστική έως τότε βυζαντινή αριστοκρατία να υποτάξει τα στενά συμφέροντά της στα ευρύτερα εθνικά. Η σύγκριση με την πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ είναι διαφωτιστική.

Η φιλόδοξη αυτή ανορθωτική προσπάθεια απέτυχε εξαιτίας της αναζωπύρωσης των εμφυλίων πολέμων και των θρησκευτικών αντιθέσεων. Μέσα στο κλίμα αυτό της γενικευμένης πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής κρίσης ξεσπούν αστικά κινήματα, με κυριότερο αυτό των Ζηλωτών. Οι Ζηλωτές, υποστηριζόμενοι από τα μεσαία στρώματα και από τον απλό λαό, ανέτρεψαν την αριστοκρατική εξουσία και κυβέρνησαν τη Θεσσαλονίκη επί μία επταετία.

Τα αίτια (οι κραυγαλέες οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις) και τα στάδια του κινήματος μπορούν να ανιχνευθούν μέσα από τα στοιχεία της αφήγησης και των παραθεμάτων. Μπορούμε να πούμε ότι το κίνημα συνδύαζε τα χαρακτηριστικά μιας πολιτικής κίνησης, αφού στρεφόταν εναντίον του Ιωάννη ΣΤ΄, με τα γνωρίσματα μιας κοινωνικής και αστικής-κοινοτικής επανάστασης γι' αυτό και η χρησιμοποίηση των όρων **οχλοκρατία** από ένα εκπρόσωπο της αριστοκρατίας, όπως ήταν ο ιστορικός Καντακουζηνός, και **Κομμούνα της Θεσσαλονίκης** από ένα σύγχρονο ιστορικό (ερώτηση 2). Οι κοινωνικές δυνάμεις που έδρασαν στη διάρκεια του κινήματος ήταν η αριστοκρατία και οι κατώτερες και μεσαίες τάξεις (αγρότες, ναυτικοί και βιοτέχνες). Ως πολιτικούς παράγοντες μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τους Ζηλωτές, τη συντεχνία των ναυτικών και τους διοικητές της πόλης (ερώτηση 1).

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το δεύτερο παράθεμα παρουσιάζει την οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 14ου αι. Τα αποσπάσματα από το έργο του ιστορικού Νικηφόρου Γρηγορά και το έργο του ρήτορα Δημήτριου Κυδώνη μας βοηθούν να σχηματίσουμε μια πληρέστερη εικόνα για την επανάσταση των Ζηλωτών, τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που ενεργοποιήθηκαν στη διάρκεια της εξέγερσης και τη συμπεριφορά των οπαδών των αντιμαχόμενων παρατάξεων.

■ Ειδική βιβλιογραφία

P. Charanis, *The Internal Strife in Byzantium during the 14th Century*, Byzantion 15 (1940–1941) 208–230.

V. Hrochova, *Le révolte des Zélotes à Salonique et les communes italiennes*, Byzantinoslavica 22 (1961) 1–15.

5. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΥΠΟ ΤΟ ΣΤΕΦΑΝΟ ΔΟΥΣΑΝ (1331-1355)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές την άνοδο της σερβικής δύναμης.
2. Να αντιληφθούν τα αίτια της ταχείας ανάπτυξης και της εξίσου ταχείας παρακμής της σερβικής δύναμης.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ξεκινήσει από την πρώτη φάση της επέκτασης των Σέρβων (1282-1299). Με αφορμή το παράθεμα και τη βοήθεια του πρόσθετου παραθέματος 1 μπορεί να επισημανθεί η μεταβολή στις συνήθειες και η αύξηση της πολυτέλειας της σερβικής αυλής· αυτή οφειλόταν κυρίως στην οικονομική και εδαφική ανάπτυξη της Σερβίας, και, επίσης, στην υιοθέτηση βυζαντινών προτύπων εκμέρους της σερβικής αριστοκρατίας (ερώτηση). Ο γάμος της μόλις πεντάχρονης Σιμωνίδας με το Μιλούτιν δείχνει το μέγεθος της στρατιωτικής αδυναμίας του Βυζαντίου και τη σπουδή του αυτοκράτορα να αναχαιτίσει, με επιγαμία και συνθήκη, τη σερβική επιθετικότητα.

Η δεύτερη φάση περιλαμβάνει τις εκτεταμένες κατακτήσεις του Στέφανου Δουσάν. Τα αίτια της ραγδαίας ανάπτυξης της Σερβικής Αυτοκρατορίας δεν πρέπει να αναζητηθούν μόνο στις εξαιρετικές ικανότητες του Δουσάν, αλλά και στις κραυγαλέες αδυναμίες του σπαρασσόμενου από εμφυλίου πολέμου Βυζαντίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η προέλαση του Δουσάν δεν

συνάντησε ιδιαίτερα εμπόδια. Δεν έγιναν μεγάλες μάχες, δεν χύθηκε αίμα. Οι κατακτήσεις έγιναν με ελάχιστη δαπάνη δυνάμεων.

Αποκορύφωμα της δεύτερης φάσης ήταν η αυτοκρατορική στέψη του Δουσάν και οι φιλοδοξίες του. Το περιεχόμενο και η σημασία του τίτλου του Δουσάν αναλύονται από το D. Obolensky στο πρόσθετο παράθεμα 2. Οι αιτίες της αποτυχίας των προσπαθειών του παρουσιάζονται με σαφήνεια στην αφήγηση.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΩΝ ΣΕΡΒΙΚΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΩΝ

Το κέντρο της κατακτημένης (από τους Σέρβους) περιοχής ήταν η πόλη των Σκοπίων. Αυτή η κίνηση είχε δύο σημαντικές συνέπειες... Οι Σέρβοι... καταλαμβάνοντας την κοιλάδα Tetovo-Polog, έθεσαν υπό τον έλεγχό τους τα ανωτέρα σημεία του Αξιού: ο δρόμος ήταν τώρα ανοιχτός... προς τη Θεσσαλονίκη και η πολιτική του Σερβικού Κράτους προσανατολίστηκε οριστικά προς τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Δεύτερον, καταλαμβάνοντας τα Σκόπια, οι Σέρβοι απέκτησαν επιτέλους μια πόλη που... φαινόταν προορισμένη να γίνει μητρόπολη μιας ενωμένης Βαλκανικής Αυτοκρατορίας. Η επέκταση του Μιλούτιν στη Μακεδονία, που έγινε δυνατή από την οικονομική ανάπτυξη της χώρας του μέσω της μεταλλευτικής και του εμπορίου και από τους υπερδιογκωμένους πόρους και τις υπερφίαλες φιλοδοξίες της γαιοκτηματικής αριστοκρατίας της, δεν κατέστησε μόνο το βασίλειό του μεγάλη δύναμη στα Βαλκάνια: είχε επίσης ως αποτέλεσμα τη βαθιά ανάμειξη της Σερβίας στην πολιτική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και κατέστησε βέβαιο ότι ο μεσαιωνικός πολιτισμός της επρόκειτο να φέρει σε όλα τα βασικά χαρακτηριστικά του τη σφραγίδα του Βυζαντίου.

D. Obolensky, Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία, Θεσσαλονίκη 1991, 410.

2. ΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΤΟΥ ΔΟΥΣΑΝ

... Ακόμη και μετά τη στέψη του ως αυτοκράτορα της Σερβίας και της Ρωμανίας, ο Δουσάν ήταν ακόμη έτοιμος να προσυπογράψει, τουλάχιστον σιωπηρά, την παραδοσιακή άποψη ότι ο βασιλεύς στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο μόνος νόμιμος επικυρίαρχος της Ορθόδοξης Κοινότητας των Εθνών. Τον Ιούλιο του 1351 ο Ιωάννης Εα εξέδωσε ένα χρυσόβουλλο που επικύρωνε τα προνόμια της Μονής Χιλανδαρίου στον Άθω. Το έγγραφο αναφέρει ότι το εξέδωσε ο αυτοκράτορας μετά από παράκληση «του θαυμαστού αυτοκράτορα της Σερβίας, του αγαπημένου του ... αυθέντη Στεφάνου...»

D. Obolensky, Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία, 417-418.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το παράθεμα του βιβλίου είναι απόσπασμα από τον Πρεσβευτικό Λόγο του Θεόδωρου Μετοχίτη (1269/1270-1332). Η πρεσβευτική αυτή έκθεση

προέρχεται από έναν αυτόπτη μάρτυρα και αποτελεί κύρια και αξιόπιστη πηγή για τις σκληρές διαπραγματεύσεις με τη Σερβία, οι οποίες οδήγησαν στην υπογραφή βυζαντινοσερβικής συνθήκης και στο γάμο του Μιλούτιν με την Σιμωνίδα. Το πρόσθετο παράθεμα 1 εκθέτει τους λόγους, για τους οποίους η Σερβία εξελίχθηκε τόσο πολύ από οικονομική άποψη και ως κρατικός οργανισμός από το 1266 ως το 1299. Οι μεταβολές αντανακλώνται στη διαφορά του τρόπου υποδοχής των δύο βυζαντινών πρεσβειών που επισκέφθηκαν τη Σερβία στις προαναφερόμενες χρονολογίες. Στο πρόσθετο παράθεμα 2 τεκμηριώνεται η άποψη ότι ο Δουσάν, ακόμη και όταν στέφθηκε αυτοκράτορας, αναγνώριζε την υπεροχή του βυζαντινού αυτοκράτορα.

■ Ειδική βιβλιογραφία

D. Obolensky, *ΗΒυζαντινή Κοινοπολιτεία*, Θεσσαλονίκη 1991.

Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14ο αι., Διεθνή Συμπόσια 3, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996.

L. Maksimovic, *Η εθνογένεση τω Σέρβων στο Μεσαίωνα*, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα 1994.

6. ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΚΑΙ Η ΡΑΓΔΑΙΑ ΠΡΟΕΛΑΣΗ ΤΟΥΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τους κύριους θεσμούς του Οθωμανικού Κράτους.
2. Να αναζητήσουν τους κύριους λόγους ανάπτυξης της οθωμανικής ισχύος και της ραγδαίας επέκτασής της στα Βαλκάνια.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Το κεφάλαιο θα διδαχθεί σε συνάρτηση με το χάρτη (σελ. 86). Τα αίτια της εξάπλωσης προκύπτουν από μια απλή ανάγνωση: η γεωγραφική θέση της κοιτίδας του Οθωμανικού Κράτους, ο κοινωνικός μαγνητισμός, του, η θρησκευτική ανεκτικότητα του, η κατάργηση των βυζαντινών ακριτικών σωματιών της Βιθυνίας, η άριστη στρατιωτική οργάνωση και κυρίως ο θεσμός των γαζήδων, αρχικά, και ο θεσμός των γενιτσάρων, αργότερα (ερώτηση 1). Οι θεσμοί αυτοί υπογραμμίζουν τον έντονο στρατιωτικό χαρακτήρα της κοινωνίας των Οθωμανών. Την ίδια εποχή, που η δύναμη των Οθωμανών αναπτύσσεται ραγδαία, στο Βυζάντιο αποφασίζεται και πραγματοποιείται ουσιαστικά η κατάργηση του στρατού και του στόλου. Οι μικρασιατικές κατακτήσεις γίνονται

σε δυο φάσεις. Διαχωριστικό ορόσημό τους είναι το έτος 1300. Οι λεπτομέρειες υπάρχουν στην αφήγηση και το παράθεμα και μπορούν να μελετηθούν με τη βοήθεια του χάρτη (ερώτηση 2).

Για το δεύτερο μέρος του κεφαλαίου (βαλκανικές κατακτήσεις) επιβάλλεται να υπογραμμισθεί καταρχήν η απελπιστική οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας (πρόσθετο παράθεμα 2) και η ερήμωση της Θράκης, όταν οι Τούρκοι αποβιβάζονται στην Καλλίπολη και εγκατακτούν τις κατακτήσεις τους (1354). Οι ίδιοι οι Βυζαντινοί έκριναν τότε την κατάσταση ως μη ανατρέψιμη.

Τα αίτια της ταχείας προέλασης των Οθωμανών στα Βαλκάνια μπορούν να συζητηθούν, αφού μελετηθεί το πρόσθετο παράθεμα 3. Το πρόσθετο παράθεμα 1 δείχνει ότι, κοντά στην αδυναμία των βαλκανικών κρατών να συγχροτήσουν ένα ενιαίο μέτωπο αντίστασης εναντίον των Τούρκων, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η κόπωση και η αποθάρρυνση των Βυζαντινών (ερώτηση 2): αυτή φαίνεται στην αναξιοπρεπή στάση του μελλοντικού αυτοκράτορα Μανουήλ, να συμπράξει με τους Οθωμανούς στην άλωση της τελευταίας ελληνικής πόλης της Μ. Ασίας, της Φιλαδέλφειας!

Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στη θρυλική μάχη του Κοσσυφοπεδίου, που σφράγισε τη μοίρα του σερβικού έθνους, μια μάχη που η σημασία της γίνεται κατανοητή ακόμη και σήμερα στη διαμάχη του σερβικού και αλβανικού στοιχείου για τον έλεγχο της ομώνυμης επαρχίας.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΨΥΧΙΚΗ ΚΟΠΩΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Κόπωση και αποθάρρυνση χαρακτηρίζουν τη στάση των Βυζαντινών κατά τη διάρκεια αυτής της μεγάλης περιόδου που οι ιστορικοί αρέσκονται να την περιγράψουν ως την περίοδο της αργής αγωνίας του Κράτους και της Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Το Βυζάντιο μόλις έγινε μικρό κράτος... θα επιδιώξει, σ' όλη αυτή την περίοδο, διευθετήσεις που θα του επιτρέψουν να συνεισφέρει τη μίζερη ύπαρξή του σε βάρος συχνά της αξιοπρέπειας του λαού του.

Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 138-139.

2. ΟΙ ΤΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΓΑΜΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Ε'

Τέτοια φτώχεια επικρατούσε τότε στο αυτοκρατορικό παλάτι, που κανένα από τα ποτήρια ή τα κύπελλα δεν ήταν χρυσό ή ασημένιο, αλλά από κασσίτερο, πηλό ή όστρακο. Για όσους γνώριζαν τα πράγματα ήταν ολοφάνερη η βίαιη αποχώρηση του μεγαλείου και της γλιδής και τα πάντα εκεί μέσα τους μιλούσαν για τη δυστυχία που επικρατούσε. Ακόμη και τα αυτοκρατορικά διαδήματα και ενδύματα κατά την τελετή αυτή είχαν απομίμηση χρουσοῦ και ψεύτικες πέτρες αντί για αληθινές, που αντανakλούσαν σε διάφορους καθαρούς χρωματισμούς πάνω στα επιχρυσωμένα δεσμάτινα ενδύματα. Που και που διέκρινες και αλη-

θινά μαργαριτάρια ή άλλους πολύτιμους λίθους που η λαμπρότητά τους ήταν ολοφάνερη και δεν ξεγελούσαν τα μάτια. Τέτοια ήταν η κατάπτωση και η κατάρρευση της αρχαίας εκείνης ευδαιμονίας και λαμπρότητας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που όχι χωρίς ντροπή σας τα διηγούμαι όλα αυτά.

Νικηφόρος, Γρηγοράς, Ρωμαϊκή Ιστορία, XV, 11 Δ, έκδ. Βόννης, II, 788-789.

3. Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ

Δεν είναι δύσκολο να ερμηνεύσουμε την ευκολία, με την οποία οι Οθωμανοί κατέλαβαν τα Βαλκάνια. Η οθωμανική εισβολή συνέπεσε με μια εποχή κρατικής πολυδιάσπασης και πολλοί από τους ανεξάρτητους βασιλιάδες, δεσπότες και επικυρίαρχους των μικρότερων βαλκανικών ηγεμονιών δεν δίσταζαν να επικαλεστούν εξωτερική βοήθεια, για να λύσουν τις μεταξύ τους διαφορές. Μέσα στη γενική αναρχία των Βαλκανιών μονάχα οι Οθωμανοί ακολουθούσαν μια συνεπή πολιτική τακτική και μόνο αυτοί δέχτηκαν τη στρατιωτική ισχύ και τη συγκεντρωτική διοίκηση που προϋπέθετε η εφαρμογή της. Ένα από τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα των Οθωμανών ήταν ο σώμα των γενιτσάρων, ο πρώτος μόνιμος στρατός της Ευρώπης. Το είχε συστήσει ο σουλτάνος μετά την κατάκτηση της Αδριανούπολης, χρησιμοποιώντας αιχμαλώτους πολέμου, και βρισκόταν κάτω από την προσωπική αρχηγία του.

Η. Inalcik, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600, μετ. Μ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, 29.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το παράθεμα είναι ένα περιηγητικό κείμενο, το οποίο γράφηκε πολλά χρόνια αργότερα όχι από τον ταξιδιώτη, αλλά από άλλο πρόσωπο βάσει της αφήγησής του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υπάρχουν διάφορες ιστορικές ανακρίβειες σ' αυτό. Οι μαθητές μπορούν να χρονολογήσουν την επίσκεψη του Ιμπν Μπαττούτα στο Οθωμανικό Κράτος και να ελέγξουν την ακρίβεια των πληροφοριών του, συγκρίνοντας το παράθεμα με την αφήγηση.

Το πρόσθετο παράθεμα 1 αναφέρεται στη στάση των Βυζαντινών από το 1350 ως την Άλωση και πρέπει να αξιοποιηθεί σε σχέση με τη στάση του Μαουήλ Παλαιολόγου. Το πρόσθετο παράθεμα 2 προέρχεται από το Νικηφόρο Γρηγορά και είναι μια εύγλωττη μαρτυρία για το μέγεθος της φτώχειας στις παραμονές της απόβασης των Τούρκων στην Καλλίπολη (1354). Το πρόσθετο παράθεμα 3 αναλύει τις βασικές αιτίες της οθωμανικής επέκτασης στα Βαλκάνια.

■ Ειδική βιβλιογραφία

Η. Inalcik, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600, μετ. Μ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.

P. Coles, Οι Οθωμανοί στην Ευρώπη, μετ. Ν. Παπαρρόδου, εκδ. Μπεργαδής, Αθήνα 1972.

7. Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τις μάταιες προσπάθειες των αυτοκρατόρων να εξασφαλίσουν βοήθεια από τη Δύση και να προβληματιστούν για τη στάση των Δυτικών Δυνάμεων.
2. Να παρακολουθήσουν τα δραματικά γεγονότα της Άλωσης.
3. Να κατανοήσουν τη σημασία του Βυζαντίου για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Η διδασκαλία μπορεί να ξεκινήσει από τα ταξίδια των αυτοκρατόρων στη Δύση. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ποτέ ως τότε δεν σκέφθηκαν να εγκαταλείψουν την Πόλη, *όπου έμεναν κλεισμένοι σαν σε φυλακή*, όπως σημειώνει ένας βυζαντινός συγγραφέας του 11ου αι., και πολύ περισσότερο την αυτοκρατορία. Αυτό δείχνει το βάρος της ανάγκης που συνέθλιβε τους αυτοκράτορες της εποχής αυτής.

Τα ταξίδια αυτά ήταν αντίθετα στην αξιοπρέπεια του βυζαντινού λαού και εντάσσονται στο ιστορικό πλαίσιο που περιγράφεται στο πρόσθετο παράθεμα 1 του κεφαλαίου 6. Πέρα από αυτό, τα ταξίδια υπήρξαν, γενικά, φτωχά σε αποτελέσματα και προκάλεσαν οίκτο και αδιαφορία στη Δύση (πρόσθετο παράθεμα), δυσπιστία στο βυζαντινό λαό, εσωτερικές διαμάχες και μίσος για τους Δυτικούς, που απαιτούσαν πολλά, αλλά έδιναν λίγα (εδώ μπορεί να συζητηθεί η φράση του Λουκά Νοταρά σε συνάρτηση με την ερώτηση 1). Σε συνάρτηση με το ταξίδι του Μανουήλ θα αναφερθεί ασφαλώς η μάχη της Άγκυρας (1402), χάρη στην οποία το Βυζάντιο εξασφάλισε παράταση ζωής λίγων δεκαετιών.

Κεντρικό σημείο του κεφαλαίου και της συζήτησης με τους μαθητές αποτελεί το κοσμοϊστορικό γεγονός της πολιορκίας και Άλωσης της Πόλης και οι αιτίες που καθόρισαν την έκβαση της πολιορκίας υπέρ των Τούρκων: η συντριπτική υπεροχή των πολιορκητών σε έμπυχο κα άπυχο υλικό, η χρήση εξελιγμένων μεθόδων πολιορκίας και όπλων, οι αδυναμίες της θνήσκουσας αυτοκρατορίας. Σκόπιμο θα ήταν εδώ να τονισθούν οι τρομακτικές δυνατότητες του μεγάλου ουγγρικού τηλεβόλου. Ανάλογα παραδείγματα πολέμων που κρίθηκαν από την αξιοποίηση υπερόπλων στην νεότερη Ιστορία είναι η μάχη των Πυραμίδων μεταξύ Ναπολέοντος και Αιγυπτίων, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος που κρίθηκε από τις πυρηνικές βόμβες που έπεσαν στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, η αμερικανική επιχείρηση Καταιγίδα της Ερήμου κατά του Ιράκ, η νατοϊκή επιχείρηση κατά της Γιουγκοσλαβίας. Άλλες αιτίες ήταν η κόπωση και η αποθάρρυνση των Βυζαντινών, η ανεπάρκεια της στρατιωτικής βοήθειας

που απέστειλε η Δύση (εδώ μπορεί, με αφορμή το κείμενο του Νέστορα Ισκεντέρη, να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στον ηρωικό Γενουάτη Ιουστινιάνη) και η κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους της αυτοκρατορίας, με συνέπεια να μείνει η Πόλη χωρίς ενδοχώρα και εφόδια. Από την άλλη πλευρά θα πρέπει να προβληθεί η ιστορική απόφαση των πολιορκουμένων Ελλήνων να υπερασπιστούν την Κωνσταντινούπολη μέχρι εσχάτων (παράθεμα από τον Χαλκοκονδύλη).

Το τρίτο μέρος του κεφαλαίου αποβλέπει στο να κατανοηθεί η σημασία της βυζαντινής κληρονομιάς για τον πολιτισμό της Δυτικής Ευρώπης, για τη διατήρηση της ταυτότητας και της εθνικής αναγέννησης των βαλκανικών λαών, καθώς και για τη διαμόρφωση της ιδεολογίας, της φυσιογνωμίας και των επιδιώξεων του ρωσικού κράτους. Σχετικά με την ιδέα «η Μόσχα ως Τρίτη Ρώμη», που είναι το βασικό στοιχείο της μοσχοβίτικης-ρωσικής ιδεολογίας, επισημαίνουμε ότι στηρίζεται στην ιδέα της μεταβίβασης (*translatio*) των αυτοκρατορικών διασήμων από το Βυζάντιο στη Ρωσία και εμπεριέχει τις έννοιες της νομιμότητας και της ανανέωσης. Η **νομιμότητα** του ρωσικού αυτοκρατορικού οίκου των Ρουρικιδών συσχετίζεται με την καταγωγή τους από τον Αύγουστο... Η ιδέα της **ανανέωσης** της αυτοκρατορίας στηρίζεται στο θρύλο που διαμορφώθηκε το 16ο αι. και στη διαθήκη του Ιβάν Δε του Τρομερού, ότι τάχα ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος (1042-1055) μεταβίβασε στον εγγονό του Βλαδίμηρο Μονομάχο (1113-1125) τα αυτοκρατορικά διάσημα.

■ Πρόσθετο παράθεμα

Ο ΑΓΓΛΟΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΣ

ADAM ΑΠΟ ΤΟ USK ΓΙΑ ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ

Διερωτήθηκα από τα βάθη της καρδιάς μου πόσο σκληρό είναι που ο μεγάλος αυτός χριστιανός ηγεμόνας από τη μακρινή Ανατολή αναγκάστηκε από τον κίνδυνο των απίστων να επισκεφθεί τα απόμερα νησιά της Δύσης, για να ζητήσει βοήθεια εναντίον τους. Θεέ μου! Τι απέγινε, Ρώμη, η παλαιά σου δόξα; Τώρα γκρεμίστηκε το μεγαλείο της αυτοκρατορίας σου και στ' αλήθεια μπορεί να πει κανείς για σένα με τα λόγια του Ιερεμία: «Η άρχουσα εν ταις επαρχίαις έγινε υποτελής». Ποιος θα πίστευε ποτέ ότι θα βυθιζόσουν σε τέτοια αθλιότητα, ότι εσύ, που κάποτε κυβερνούσες ολόκληρο τον κόσμο από το θρόνο του μεγαλείου σου, θα κατανούσες τώρα εντελώς ανίσχυρη να προστατεύσεις τη χριστιανική πίστη;

A. A. Vasiliev, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα 1954, 788 εξ.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από το ημερολόγιο ενός απόπτη μάρτυρα της πολιορκίας της Πόλης, του ρώσου Νέστορα Ισκεντέρη που υπηρέτούσε στον οθωμανικό στρατό. Περιέχει μια «άκρως δραματική και λα-

μπρή περιγραφή της πτώσης της Πόλης» από τη σκοπιά του τουρκικού στρατοπέδου. Η εικόνα θα αξιοποιηθεί σε συνδυασμό με το πρώτο παράθεμα για να δειχθεί η στρατιωτική υπεροχή των πολιορκητών, αλλά και για να υπογραμμισθεί η ανδρεία των πολιορκημένων. Το πρόσθετο παράθεμα (σελ. 88) είναι απόσπασμα από το αγγλικό *Χρονικό του Αδάμ* από το Ουσκ, που είναι γραμμένο στα λατινικά και πραγματεύεται τα γεγονότα των ετών 1377-1421. Ο χρονογράφος, έχοντας πλήρη συνείδηση της παλαιάς βυζαντινής ισχύος, θλίβεται από το γεγονός ότι η Ρώμη δεν μπορεί πια να προστατεύσει τη χριστιανική πίστη και κατάντησε σε τέτοιο σημείο παρακμής, ώστε ο ηγεμόνας της να επισκεφθεί τα μακρινά νησιά της Δύσης, για να εκλιπαρήσει βοήθεια.

Βασικό σημείο του κεφαλαίου είναι η θεωρία «η Μόσχα ως Τρίτη Ρώμη», η οποία απέδιδε στους ηγεμόνες της Ρωσίας θρησκευτική και πολιτική πρωτοκαθεδρία στο Χριστιανικό Κόσμο και θεωρούσε το βασίλειό τους ως τον άμεσο προάγγελο της Βασιλείας του Θεού. Συνήθως παρατίθεται, για να δειχθεί ότι οι μοσχοβίτες ηγεμόνες του 16ου αι. κληρονόμησαν τις αυτοκρατορικές παραδόσεις του Βυζαντίου. Εντούτοις, όπως υπογραμμίζει ο D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*, εκδ. Βάνιας, Αθήνα 1991, 590 εξ., οι κυβερνήσεις της εποχής δεν πήραν πολύ σοβαρά τις πολιτικές συνέπειες της θεωρίας (αυτής). Τα ρωσικά διπλωματικά έγγραφα αυτής της περιόδου δείχνουν καθαρά ότι στη θέση της μεσαιωνικής αντίληψης για μια ιεραρχία κρατών με επικεφαλής το βυζαντινό αυτοκράτορα, ο Ιβάν Γ' και οι διάδοχοί του οδηγήθηκαν από την ιδέα μιας οικογένειας ευρωπαϊκών εθνών, των οποίων οι ηγεμόνες διέθεταν ίσα δικαιώματα... Ακόμη και στο ιδεολογικό επίπεδο, η απόδοση από το Φιλόθεο στο μοσχοβίτη ηγεμόνα της παγκόσμιας επικυριαρχίας δεν μπόρεσε να κερδίσει τη γενική συναίνεση...

■ Ειδική βιβλιογραφία

St. Runciman, *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, μετ. Ν. Παπαροδού, 2 τόμοι, εκδ. Μπεργαδής, Αθήνα 1972.

Η Πολιορκία και η Άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453, το Ρωσικό Χρονικό του **Νέστορα Ισκεντέρη**, απόδ. Μ. Αλεξανδρόπουλος, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1978.

E. A. Ζαχαριάδου, *Τα λόγια και ο θάνατος του Λουκά Νοταρά*, Ροδωνιά, Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα, τόμ. Α' (Ρέθυμνο 1994), 135-146.

N. Οικονομίδης, *Η Αναγέννηση και το Βυζάντιο*, στο: Βυζάντιο και Ευρώπη. Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985). Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Αθήνα 1987, 247-253.

8. Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΥΣΤΕΡΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τις κυριότερες πλευρές της ευρωπαϊκής οικονομίας στο απόγειο της φεουδαρχίας.
2. Να κατανοήσουν την αλληλουχία των γεγονότων και των περιστάσεων που οδήγησαν στη μεγάλη κρίση του φεουδαρχικού συστήματος.
3. Να αντιληφθούν τις κοινωνικές συνέπειες της κρίσης.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις – Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Το πρώτο και το δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αναφέρεται στα αίτια και τις εκφάνσεις της ακμής της φεουδαρχίας. Τα αίτια είναι ποιοτικά και ποσοτικά (νέα τεχνολογία, επέκταση της καλλιεργούμενης γης και αύξηση του αγροτικού πλεονάσματος, αύξηση του πληθυσμού και ανάπτυξη των πόλεων): τα αποτελέσματά της είναι η αύξηση της παραγωγής και η εξαφάνιση της πείνας, η ανάπτυξη της βιοτεχνίας, του εμπορίου και των πόλεων, ο εκχρηματισμός της οικονομίας.

Η Δύση την εποχή αυτή αρχίζει να υποσκελίζει οικονομικά το Βυζάντιο και το Χαλιφάτο. Η υπεροχή καθρεφτίζεται στην υιοθέτηση ως ανταλλακτικού μέσου του βενετικού δουκάτου που εκτοπίζει από τις διεθνείς αγορές το χρυσό βυζαντινό νόμισμα και το αραβικό δηνάριο. Οι πόλεις είναι το επίκεντρο των εξελίξεων (πρόσθετο παράθεμα 1). Η ανάπτυξή τους οφείλεται στη διάνοιξη νέων δρόμων και στην ανάπτυξη του εμπορίου και την αύξηση των τεχνικών και βιοτεχνικών επαγγελμάτων, για να ικανοποιηθεί η αυξημένη ζήτηση προϊόντων.

Στο εσωτερικό όμως των πόλεων η εξουσία ανήκει αποκλειστικά στους πατρικίους και ασκείται από αυτούς πολλές φορές με τρόπο σκανδαλώδη (άνιση και άδικη κατανομή των φόρων, αθέμιτες φοροαπαλλαγές). Οι μεσαιείς τάξεις αποκλείονται από τη διοίκησή τους.

Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου (κρίση της φεουδαρχίας), οι μαθητές πρέπει αρχικά να αναγνωρίσουν τις αφετηριακές αιτίες της κρίσης (στασιμότητα της τεχνολογίας, υπέρβαση των ορίων της εκμετάλλευσης του εδάφους, ανισορροπία μεταξύ αγροτικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων). Ακολούθησαν οι φυσικές καταστροφές και ο Μαύρος Θάνατος (δεύτερο στάδιο). Με τη βοήθεια του παραθέματος της σελ. 91 θα επισημανθούν οι συνέπειες από τη φοβερή κρίση: η εξολόθρευση των δύο πέμπτων του ευρωπαϊκού πληθυσμού, η ερήμωση της υπαίθρου, η εγκατάλειψη των κτημάτων, η σοβαρή

ελάττωση των φεουδαρχικών εισοδημάτων, ο περιορισμός των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, η σπανιότητα του νομίσματος, οι διακυμάνσεις στις τιμές των σιτηρών που αποτελούν **το βαρόμετρο της ευημερίας** των αγροτών, οι διακυμάνσεις της αξίας του νομίσματος που αποτελούν έκφραση νομισματικής αστάθειας. Η κοινωνική δυσανεμία εκτονώνεται με εξεγέρσεις, οι οποίες εξαναγκάζουν μακροπρόθεσμα τους ισχυρούς να αυξήσουν τους μισθούς των εργαζομένων (τρίτο στάδιο).

Στο τέταρτο μέρος του κεφαλαίου αναφέρονται η κρίση του παπισμού και ο σχηματισμός κρατών. Οι μαθητές πρέπει να αναγνωρίσουν τις διαφοροποιήσεις στην εξέλιξη της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης στην Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία. Στην Αγγλία ο λαός, οι ευγενείς και οι πόλεις μπόρεσαν να βρουν έναν τρόπο συνύπαρξης, που διασφάλιζε τα δικαιώματα όλων των ενδιαφερομένων. Ο συμβιβασμός αυτός βρήκε την έκφρασή του στο Μεγάλο Χάρτη των Ελευθεριών, που κατοχύρωνε τα δικαιώματα του λαού και του έθνους (ελευθερία, προσωπική ασφάλεια, περιοσία, προνόμια ελευθέρων πόλεων) (ερώτηση 1) έναντι του παπισμού, και της μοναρχίας και ως σήμερα αποτελεί έναν από τους στυλοβάτες του αγγλικού πολιτικού συστήματος. Η Χάρτα σήμαινε, παράλληλα, τη μείωση του κύρους, των εσόδων και της ισχύος του παπισμού. Η κορυφαία όμως δοκιμασία, για την Αγία Έδρα ήταν η «Βαβυλωνιακή Αιχμαλωσία» της Αβινιόν (1309-4376). Η παρακμή του παπισμού μπορεί να αποδοθεί στις πρακτικές της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, που συγκρούονταν μετωπικά με τα συμφέροντα των λαών, σε μια εποχή μάλιστα εμφάνισης ισχυρών μοναρχιών (ερώτηση 2).

Στη Γαλλία η μοναρχία μπόρεσε να επιβάλει την ισχύ της στους ισχυρούς φεουδάρχες και να ενοποιήσει το γαλλικό λαό, χάρη στο κύρος που της προσπόρισαν οι αγώνες της εναντίον των Άγγλων. Ανάλογο παράδειγμα παρέχει η Ισπανία: οι ανακητιικοί πόλεμοι εναντίον των Αράβων της Ιβηρικής εξασφάλισαν δόξα και κύρος στη μοναρχία. Στη Γερμανία, αντίθετα, η ισχύς των τοπικών ηγεμόνων αποδείχθηκε ανώτερη από την ισχύ της κεντρικής εξουσίας και επέδρασε αρνητικά στις προσπάθειες για τη δημιουργία ενός ενιαίου κράτους. Η αδυναμία της κεντρικής εξουσίας να επιβάλει την ισχύ της στους φεουδάρχες – ηγεμόνες καταφαίνεται από το νόμο του 1220 (πρόσθετο παράθεμα 2).

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΠΡΟΟΔΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΜΙΛΑΝΟΥ

Το 1237 ένας δρόμος κατά μήκος της χαράδρας Reusch και μια γέφυρα πάνω από το ποτάμι Schöllenen ανοίγει το δρόμο που διέρχεται από το πέρασμα Gotthard των Άλπεων. Ο νέος δρόμος συντελεί στην άνθηση των λομβαρδικών πόλεων, ειδικά του Μιλάνου. Οχρονολόγος Bonvesin della Ripa, Τα θαύματα

του Μιλάνου (1288) παρουσιάζει τον ασύγκριτο πλούτο της. «Ηπόλη έχει 12.500 κατοικίες με πρόσωση στο δρόμο και 200.000 κατοίκους, 60 σκεπαστές στοές, 200 εκκλησίες, από τις οποίες 36 είναι αφιερωμένες στην Παναγία (Madonna), 10 νοσοκομεία, 300 αρτοποιεία, 440 κρεοπώλες, περίπου 1000 ταβέρνες, 150 ξενοδοχεία, 80 σιδηρουργεία και 40 αντιγραφικά εργαστήρια (για παραγωγή βιβλίων). Στην αγορά της μπορεί κανείς να αγοράσει κάθε είδους καρπούς: δαμάσκηνα, αχλάδια, μήλα, μεγάλα μούρα, σύκα... Μόνο οι χουρμάδες, το πιπέρι και τα μπαχαρικά πρέπει να εισαχθούν από τις θερμές χώρες».

J. Le Goff, *Das Hochmittelalter*, Fischer Weltgeschichte 11, Φραγκφούρτη 1965.

2. ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΣΤΟΥΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥΣ ΑΡΧΟΝΤΕΣ

Νέους δασμούς δεν θα επιβάλουμε και νέα νομισματοκοπεία δε θα ιδρύσουμε στις περιοχές σας, χωρίς να σας ρωτήσουμε ή ενάντια στη θέλησή σας θα διατηρήσουμε απαραβίαστους και θα προστατεύσουμε με σταθερότητα τους αρχαίους δασμούς και τα αρχαία νομισματικά δικαιώματα. Δεν επιτρέπεται να ανεγερθούν νέα φρουρία και πόλεις σε εδάφη εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας.

H. Busley, κ.ά., *Geschichtliche Weltkunde*, Ausgabe für Gymnasien in Bayen, τόμ. 2, Φραγκφούρτη 1981, 94.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Το παράθεμα της σελ. 91 (σημείωση ημερολογιακού χαρακτήρα ενός μοναχού από την Πομερανία) μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη μελέτη των επιπτώσεων του Μαύρου Θανάτου στην οικονομική κατάσταση του λαού. Το παράθεμα της σελ. 92 είναι απόσπασμα από το Μεγάλο Χάρτη των Ελευθεριών του αγγλικού λαού. Τα επιμέρους άρθρα κατοχυρώνουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του και αποτέλεσαν την αφετηρία της πολιτειακής εξέλιξης της Αγγλίας στο Μεσαίωνα και τους Νέους Χρόνους και αποτελεί, ακόμη και σήμερα, τη βάση του αγγλικού συντάγματος.

Το πρόσθετο παράθεμα 2 (απόσπασμα από το έργο του Bonvesin della Ripa, Τα θαύματα του Μιλάνου, 1288), δείχνει παραστατικά τη μεταβολή που σημειώθηκε την εποχή αυτή (13ος-14ος αι.) στις πόλεις.

Η εξέλιξη πολιτικής κατάστασης στη Γερμανία παρουσιάζεται στο πρόσθετο παράθεμα 2, απόσπασμα από ένα νόμο του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' (1220): δείχνει την αύξηση της ισχύος των φεουδαρχών στη Γερμανία και τη μείωση του κύρους της κεντρικής εξουσίας, που οδήγησε μακροπρόθεσμα στη δημιουργία ανεξάρτητων κρατιδίων.

■ Ειδική βιβλιογραφία

J. Le Goff, *Das Hochmittelalter*, Fischer Weltgeschichte, 11, Φραγκφούρτη 1965.

Κεφ. 5. Ο ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΤΕΧΝΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Οι πίνακες βιβλιογραφίας περιλαμβάνουν έργα ελλήνων ή ξένων συγγραφέων που μεταφράστηκαν στην ελληνική γλώσσα· για τους γλωσσομαθείς περιλάβαμε στους πίνακες τα σχολικά εγχειρίδια που περιέχουν σημαντικότερα στοιχεία για τον πολιτισμό, γιατί πιστεύουμε ότι υπάρχουν είτε στα χέρια των καθηγητών είτε στις σχολικές βιβλιοθήκες. Τέλος, τα έργα Γενικής Ιστορίας για το Δυτικό Μεσαίωνα και το Βυζάντιο περιέχουν και κεφάλαια που αφορούν τον πολιτισμό.

Βιβλία για το Μεσαιωνικό πολιτισμό (Γενικά)

1. **Κ. Α. Καλοκύρης**, *Εισαγωγή εις την χριστιανικήν και βυζαντινήν αρχαιολογίαν (Η τέχνη Ανατολής και Δύσης)*, εκδ. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 1985.
2. *Ιστορία της Ανθρωπότητας*, συλλογική εργασία, εκδ. Ουνέσκο 1963, ελληνική μετάφραση 1966, κυρίως τόμ. Γ', για την περίοδο 6ος-12ος αι., και Δ', για την περίοδο 13ος αι. -1775.
3. **Α. Ουσπένσκυ**, *Η θεολογία της εικόνας*, 2 τόμοι, μετ. Σπ. Μαρίνης, εκδ. Αρμός, 1993.
4. *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 10, Εκδοτική Αθηνών, 1990-91.
5. **Ελί Φωρ**, *Ιστορία της Τέχνης*, 5 τόμοι, μετ. Β. Τομπανάς, κ.ά. 1993 (τόμ. Β': *Η τέχνη του Μεσαίωνα*).
6. **Edi Baccheschi**, *Τζιόττο* (σειρά: *Οι κλασικοί της Τέχνης*), μετ. Τζ. Τσακίρη, εκδ. Ν. Βότσης, 1994.
7. **T. Burckhardt**, *Η ιερή τέχνη σε Ανατολή και Δύση. Αρχές και μέθοδοι*, μετ. Π. Σουλτάνης, εκδ. Πεμπτουσία, 1991 (αναφέρεται εκτώς και στη χριστιανική και ισλαμική τέχνη).
8. **W. Durant**, *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, 7 τόμοι, μετ. Α. Κάβουρας, εκδ. Συρόπουλοι και Κουμουνδουρέας, 1958. Στο μεσαιωνικό πολιτισμό αναφέρεται ο Δ' τόμ. (αραβικός πολιτισμός, σελ. 192-409, βυζαντινός πολιτισμός, 503-532, και δυτικός πολιτισμός, σελ. 569-1238). Παρά την καθαρεύουσα, το παλαιό αυτό έργο παραμένει κλασικό καθώς συνδέει με έξοχο τρόπο τον πολιτισμό με την εξέλιξη της ιστορίας και των κοινωνιών.
9. **J. Meyendorff**, *Βυζάντιο και Ρωσία. Μελέτη των βυζαντινορωσικών σχέσεων κατά το δέκατο τέταρτο αιώνα*, μετ. Ν. Φωκάς, Δόμος 1988.

10. **A. Hauser**, *Κοινωνική Ιστορία της Τέχνης*, 4 τόμοι, μετ. Τ. Κονδύλης, εκδ. Κάλβος, 1969. Στο Μεσαίωνα αναφέρεται ο Δ' τόμ., κεφ. 4, σελ. 159-355. Σημαντικότατο έργο, αν και κάπως ξεπερασμένο, όπου ο συγγραφέας δίνει έμφαση στην κοινωνιολογική και οικονομική διάσταση της τέχνης.

Βιβλία για το Βυζαντινό Πολιτισμό

1. *Βυζαντινή τέχνη – τέχνη ευρωπαϊκή* (κατάλογος έκθεσης στο Ζάππειο μέγαρο), Αθήνα 1964.
2. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη* (κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο, 26/7/1985-6/1/1986), Αθήνα 1986.
3. **Γ. Γαλάβαρης**, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995.
4. **Κ. Γιαννακόπουλος**, *Βυζάντιο και Δύση – η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, μετ. Ε. Βαρουξάκη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1985. Πολύ ενδιαφέρον έργο του γνωστού βυζαντινολόγου, με πλούσια ββλιογραφία για επιμέρους θέματα.
5. **Α. Ι. Γιάλας**, *Από την ιατρικήν μέριμναν και την οργάνωσιν των νοσοκομείων του Βυζαντίου*, Αθήνα 1979.
6. *Εγκυκλοπαιδικό Προσωπογραφικό Λεξικό Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού* (συλλογική εργασία), εκδ. Μέτρον-Ιωλκός (μέχρι το 1998 εκδόθηκαν 3 τόμοι, έως Αψίμαρος).
7. *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους* (κατάλογος της μεγάλης έκθεσης), εκδ. Ιερής Κοινότητας του Αγίου Όρους και του Οργανισμού Πολιτιστικής Προτεύουσας της Ευρώπης, Θεσ/νίκη 1997 (πλούσια εικονογράφιση και αναλυτική βιβλιογραφία).
8. **Φ. Κουκουλές**, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, 6 τόμοι, 1948-1952, ανατύπωση 1973.
9. **Π. Α. Μιχαήλς**, *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, ⁴1978, κλασικό έργο, απαραίτητο για την εμβάθυνση στη βυζαντινή τέχνη.
10. **St. Runciman**, *Η τελευταία βυζαντινή αναγέννηση*, μετ. Α. Καμπεριδής, Δόμος, 1986.
11. **Μ. Σιώτης**, *Ιστορία και θεολογία των ιερών εικόνων*, Αθήνα 1994.
12. **Β. Ν. Τατάκης**, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, εκδ. Εταιρείας Σπουδών και Νεοελληνικού Πολιτισμού, 1997.
13. **N. H. Baynes – H. St. L. B. Moss**, *Βυζάντιο: Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό*, μετ. Δ. Ν. Σακκάς, εκδ. Παπαδήμας, 1996.
14. **R. Browning**, *ΗΒυζαντινή Αυτοκρατορία*, μετ. Ν. Κονομής, εκδ. Δ. Παπαδήμα, 1992 (εκτενέστατη αναφορά στο βυζαντινό πολιτισμό).
15. **Ch. Delvoye**, *Βυζαντινή τέχνη (324-1453)*, μετ. Μ. Παπαδάκη, 2 τόμοι, εκδ. Δ. Παπαδήμας, 1975, (κλασικό έργο για τη βυζαντινή τέχνη).

16. **A. Guillou**, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, μετ. Ρ. Odorico – Σμ. Τσοχανταρίδου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, ²1998 (σπουδαίο έργο και πολύ χρήσιμο, γιατί περιέχει, εκτός των άλλων, και διαφωτιστικούς συγκριτικούς πίνακες, χάρτες).
17. **H. Hunger**, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ηλόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 3 τόμοι (Α': Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία, Β': Ιστοριογραφία, Χρονογραφία, Φιλολογία, Ποίηση, Γ': Μουσική, Μαθηματικά, Αστρονομία, Φυσικές Επιστήμες, Ιατρική, Πολεμική Τέχνη, Δίκαιο), μετ. Τ. Γ. Κόλιας κ.ά., εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987 (απαραίτητο βοήθημα για τη γνώση της Βυζαντινής Γραμματείας και Επιστήμης).
18. **R. Krautheimer**, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, μετ. Φ. Μαλλούχου – Τούφανο, ΜΙΕΤ, 1991.

Βιβλία για το Δυτικό Πολιτισμό

1. **Ουμπέρτο Έκο**, *Τέχνη και κάλλος στην αισθητική του Μεσαίωνα*, μετ. Ε. Καλλιφατίδη, έκδ. Γνώση, 1992 (το έργο αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στο δυτικό μεσαιωνικό πολιτισμό, με πλούσια βιβλιογραφία).
2. **Κ. Κλαρκ**, *Ιστορία του δυτικού πολιτισμού*, μετ. Α. Βερυκοκάκη – Αρτέμη, εκδ. Νέα Σύνορα, 1978.
3. **Z. Τσιρπανλής**, *Η Δυτική Ευρώπη στους Μέσους Χρόνους (5ος-15ος αι.)*, εκδ. Π. Πουρναράς, Θεσ/νίκη 1985. Έγκυρο και συνοπτικό, από τα ελάχιστα βιβλία Ελλήνων συγγραφέων για τη Δυτική Ευρώπη.
4. **J. Le Goff**, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, μετ. Ρ. Μπενβένιστε, εκδ. Βάνιας, 1993.

Βιβλία για τον Αραβικό Πολιτισμό

1. **Αμπού Νουάς**, *Αραβική ποίηση*, εμ. Μ. Σμαράγδης, εκδ. Μανρομάτης, 1987.
2. **A. F. Hassanein**, *Ο αραβικός πολιτισμός και ο Αριστοτέλης*, Πλάτων 14 (1955) 313-318.
3. **T. Burckhardt**, *Ηιερή τέχνη σε Ανατολή και Δύση* (βλ. βιβλιογραφία: Μεσαιωνικός Πολιτισμός), το κεφ. 4 (Τα θεμέλια της ισλαμικής τέχνης), σελ. 117-141, αποτελεί μια αξιόλογη ανάλυση της ισλαμικής τέχνης και των σχέσεών της με τη βυζαντινή και τη δυτική τέχνη.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

1. Με τη βοήθεια του διδακτικού εγχειριδίου, της διδασκαλίας, των πηγών, του διαλόγου και του εποπτικού υλικού θα επιδιωχθεί κυρίως η κατανόηση των γεγονότων, των ιστορικών ρευμάτων και του πνευματικού κλίματος της εποχής.

2. **Ο σχετικός με την περίοδο ιστορικός χάρτης** θα είναι πάντα αναρτημένος, ώστε ο μαθητής να συνειδητοποιεί το γεωγραφικό χώρο και να τον συνδυάζει με το χρόνο της ιστορικής περιόδου.
3. **Ανάγνωση χωρίων από τα βιβλία που αναφέρονται στους βιβλιογραφικούς πίνακες.** Οι διδάσκοντες να εισηγηθούν στους διευθυντές των σχολείων την αγορά των βιβλίων που χρειάζονται, αν και τα τελευταία χρόνια οι σχολικές βιβλιοθήκες έχουν εφοδιαστεί με ορισμένα βασικά βιβλία, όπως είναι για παράδειγμα, η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών (στο εξής Ι. Ε. Ε.) και οι εκδόσεις του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας (στο εξής Μ. Ι. Ε. Τ.).
4. **Διαφάνειες.** Τα περισσότερα σχολεία διαθέτουν σειρές διαφανειών με έργα μεσαιωνικής και νεότερης τέχνης, αλλά είναι δυνατός ο εμπλουτισμός των συλλογών με νέες αγορές μέσω των βιβλιοπωλών. Θα μπορούσαν επίσης, μικρές ομάδες μαθητών με ενδιαφέροντα για τη φωτογραφία, να προβούν σε παραγωγή διαφανειών έργων τέχνης από βιβλία, ώστε στη συνέχεια να προβάλλονται στην τάξη. Στο θέμα των προβολών θα ήταν καλύτερα, αν ο διδάσκων φιλόλογος – ιστορικός συνεργαζόταν με τον καθηγητή των καλλιτεχνικών μαθημάτων.
5. **Βιντεοταινίες.** Κυκλοφορούν βιντεοταινίες για τη βυζαντινή τέχνη. Θα ήταν ευχής έργο ομάδες μαθητών να επιχειρήσουν να συνθέσουν βιντεοταινίες με θέμα τα βυζαντινά ή μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής τους.
6. Αν ένα σχολείο δεν έχει τη δυνατότητα προβολής διαφανειών ο διδάσκων να επιδεικνύει στην τάξη **εικονογραφικό υλικό** από βιβλία, τα οποία θα κυκλοφορούν από μαθητή σε μαθητή, γι' αυτό επιβάλλεται να υπάρχουν μέσα στην τάξη περισσότερα από ένα τέτοια βιβλία.
7. Να οργανώνονται **εκπαιδευτικές επισκέψεις** σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία, ύστερα από σωστή προετοιμασία, και ο σχολιασμός να συσχετίζεται με τη διδασκόμενη ύλη. Σε βυζαντινά μουσεία ή σε μονές με συλλογές χειρογράφων να εφιστάται ιδιαίτερα η προσοχή των μαθητών στις μικρογραφίες.

1. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Α. Από το 565 έως το 843.

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

▼ Γράμματα – Επιστήμη

1. Όσον αφορά τα Γράμματα, θα πρέπει να τονιστεί ότι τα αξιολογότερα έργα σε όλους τους τομείς έχουν έντονο θρησκευτικό – χριστιανικό χαρακτήρα

ενώ η κοσμική λογοτεχνία είναι πτωχή. Να ζητηθεί από τους μαθητές να βρουν τα αίτια.

2. Να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές ότι τα αριστουργήματα της βυζαντινής λογοτεχνίας ανήκουν στην εκκλησιαστική υμνογραφία. Να διαβαστεί στην τάξη το τροπάριο της Κασσιανής, με σύντομη επισήμανση των λογοτεχνικών του αρετών (γνήσιο αίσθημα – πλούσια γλώσσα – μεταφορές) και να αναφερθούν μερικά από τα δημοφιλέστερα λογοτεχνικά – μουσικά έργα, όπως ο Ακάθιστος Ύμνος και οι Ακολουθίες της Μ. Εβδομάδας.
3. Να τονιστεί ότι την περίοδο αυτή το Βυζάντιο υπερτερεί καλλιτεχνικά της Δύσης και των Αράβων, παρόλο που δεν έχει κορυφαίους συγγραφείς.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Είναι βέβαιο ότι η παιδεία ήταν πολύ διαδεδομένη στο Βυζάντιο, γιατί ήταν απαραίτητη για την εξασφάλιση τόσο των εκκλησιαστικών όσο και των κρατικών αξιωμάτων. Αυτό εξηγεί το εύρος της βυζαντινής λογοτεχνίας... Μέσα σ' αυτήν την τεράστια λογοτεχνική παραγωγή του Βυζαντίου δεν είναι όλα άξια θαυμασμού, αντίθετα, αλλά δεν αξίζουν και όλα την περιφρόνηση, όπως συχνά συνέβη...

L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, Παρίσι 1970, 275.

2. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΔΟΓΜΑ

Αφού εκχριστιανίστηκαν οι Έλληνες, δεν αποκήρυσαν ολοκληρωτικά την αρχαία σκέψη. Είχαν συνείδηση της υπεροχής που τους έδινε έναντι των Δυτικών αυτή η μεγαλειώδης κληρονομιά και χρησιμοποιούσαν ευχαρίστως αυτή την αρχαία σκέψη, όταν δεν ερχόταν σε αντίθεση με τα δόγματα, για να παρουσιάσουν την πίστη τους με μια συγκεκριμένη μορφή. Την πρωτοτυπία τους αντιλαμβάνεται κανείς καλύτερα, όταν συγκρίνει τη βυζαντινή σκέψη με τη δυτική. Η ελληνική πατρολογία είναι πολύ διαφορετική από τη δυτική. Οι Έλληνες έχουν μία τάση προς τη μεταφυσική ενόραση, που αποκαλύπτει τη θέση των ανθρώπων μέσα στην παγκόσμια τάξη. Η ψυχή κινδυνεύει να βυθιστεί μέσα στη θεώρηση αυτής της τάξης. Τίποτα το ανάλογο στη Δύση, όπου ο άγιος Αυγουστίνος τονίζει την πρακτική δραστηριότητα στις σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό...

L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, 355 – 356.

▼ Τέχνη

1. Το βάρος της διδασκαλίας πρέπει να δοθεί στο φαινόμενο της εικονομαχίας. Να διευκρινιστούν οι έννοιες **εικονομαχία**, **εικονομάχοι**, **εικονόφιλοι**, **Κυριακή της Ορθοδοξίας**, και να ερμηνευθούν τα κυριότερα σημεία του πρακτικού της Ζ' Συνόδου (787) που περιλαμβάνεται στο β. μ. Να τονιστεί

ότι η ανθρωπομορφική σύλληψη του θείου και η εικαστική απόδοσή του ήταν βαθιά ριζωμένες στην ελληνική παράδοση και ανεξάρτητα από τα αίτια που προκάλεσαν την εικονομαχία, ήταν αδύνατο να επικρατήσουν, τουλάχιστον στους ελληνικής καταγωγής χριστιανούς, ανεικονικές αντιλήψεις ιουδαϊκής ή ισλαμικής προέλευσης. Να διευκρινιστεί, επίσης, ότι από τους εικονομάχους αυτοκράτορες απαγορεύτηκε μόνον η απεικόνιση του Χριστού και των αγίων και όχι γενικά της ανθρωπίνης μορφής.

2. Να παραλληλιστεί η καλλιτεχνική άνθηση που ακολούθησε μετά την Εικονομαχία (**Μακεδονική Αναγέννηση**) με την καλλιτεχνική έκρηξη μετά τη Μεταρρύθμιση στην Ευρώπη (η Προτεσταντική Εκκλησία είναι εχθρική απέναντι στις εικόνες) και την εμφάνιση του μπαρόκ.
3. Να επισημανθεί ότι με την απαγόρευση των εικόνων περιορίστηκε μεν το θρησκευτικό ρεπερτόριο της βυζαντινής ζωγραφικής, δόθηκε όμως έμφαση στις κοσμικές σκηνές και τα διακοσμητικά θέματα.

☞ **Θέμα για συζήτηση – εργασία μαθητών:**

Οι εικόνες δεν ήταν μόνο λατρευτικά αντικείμενα αλλά και έργα τέχνης. Έργα τέχνης για λόγους θρησκευτικούς ή πολιτικούς κατέστρεψαν οι Χριστιανοί, για να χτυπήσουν την ειδωλολατρία, η Ιερή Εξέταση, για να τιμωρήσει τους «αιρετικούς», οι Ναζί, όταν αυτά δεν ήταν σύμφωνα με τη ναζιστική ιδεολογία (εκφυλισμένη τέχνη) κ.ά. Ποια είναι η γνώμη των μαθητών για τη σχέση εξουσίας και τέχνης;

■ **Προσέγγιση και διδασκαλία της εικόνας. Συμπληρωματικές οδηγίες.**

Σήμερα που η εικόνα έχει κυριολεκτικά εισβάλει στην καθημερινότητα των ανθρώπων, ο μαθητής έχει πολλούς τρόπους και μέσα, για να αξιοποιήσει τις εικόνες κατά τη διάρκεια της μαθησιακής διαδικασίας. Το πρώτο μέσο που του προσφέρεται για άμεση επαφή με την εικόνα, ώστε να δημιουργήσει στο μυαλό του ανάλογες εποπτείες, είναι το διδακτικό βιβλίο.

Εκτός από το σχολικό εγχειρίδιο ο διδάσκων έχει τη δυνατότητα να προσδώσει μεγάλη εποπτικότητα στη διδασκαλία και να κάνει ιδιαίτερα ελκυστικό το μάθημα, χρησιμοποιώντας τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας, με τα οποία σήμερα είναι εφοδιασμένα τα περισσότερα σχολεία. Οι προβολές είτε διαφανειών, είτε κινηματογραφικών ταινιών, είτε βιντεοταινιών και CD - ROM διεγείρουν το ενδιαφέρον και την προσοχή των μαθητών, καθιστούν παραγωγικότερη τη διδασκαλία και συντελούν στο σχηματισμό σαφέστερων και μεγαλύτερης διάρκειας παραστάσεων και στη καλύτερη πρόσληψη του βάθους και του πλάτους των εννοιών. Ο επιδιωκόμενος σκοπός και το προσδοκώμενο αποτέλεσμα είναι οι επιδεικνυόμενες εικόνες κατά τη διδασκαλία να αποτελέσουν το ερέθισμα, για να επισκεφτεί και να γνωρίσει ο μαθητής τα ίδια τα

μνημεία και τα έργα τέχνης που, κατά μία άποψη, «ανοίγουν τα μάτια του ανθρώπου» και διευρύνουν τους πνευματικούς του ορίζοντες. Αυτός ο προσανατολισμός του μαθητή προς τον πολιτισμό του παρελθόντος πρέπει να είναι η σπουδαιότερη στοχοθεσία του διδάσκοντος κατά την παρουσίαση, ανάλυση και ερμηνεία των απεικονιζόμενων εικαστικών έργων.

Μερικά από τα εικαστικά έργα απαιτούν μια προσεκτικότερη και βαθύτερη ανάλυση. Τα στοιχεία που πρέπει κυρίως να επισημαίνει ο διδάσκαλος είναι τα εξής: **το είδος** του έργου (ζωγραφικό, γλυπτό, αρχιτεκτονικό), **το θέμα** (ιστορικό, μυθολογικό, θρησκευτικό, συμβολικό, ηθογραφικό, αλληγορικό κ.ά.), **το κυρίως θέμα**, που συνήθως απεικονίζεται στο κέντρο ή στο πρώτο πλάνο του έργου, την **κεντρική ιδέα του έργου** (το δυαδικό σχήμα μορφή – περιεχόμενο ισχύει και για τα εικαστικά έργα και όχι μόνο για τη λογοτεχνία), **τη σχολή**, στην οποία ανήκει το έργο, λαμβάνοντας υπόψη τα ιδιαίτερα γνωρίσματα κάθε σχολής, όπως περιγράφονται στο βιβλίο του μαθητή. Πρέπει επίσης να επισημανθεί αν η εκφραστική δύναμη του έργου οφείλεται κυρίως στο σχέδιο ή το χρώμα, εφόσον πρόκειται για πολύ γνωστό έργο ή αριστούργημα, ποια είναι η σημασία του για την ιστορία της τέχνης και του πολιτισμού.

■ Πρόσθετα παραθέματα

ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ

Η Εικονομαχία στην πραγματικότητα δεν ήταν κίνημα εχθρικό προς την τέχνη: δεν κατεδίωξε την τέχνη ως τέχνη, παρά μονάχα ένα ιδιαίτερο είδος τέχνης· αγωνίστηκε μόνο εναντίον εικόνων με θρησκευτικό περιεχόμενο και, ακόμα και στην περίοδο του πιο λυσσαλέου διωγμού, οι διακοσμητικές ζωγραφιές παρέμεναν ανεκτές. Η εκστρατεία είχε κυρίως πολιτικό υπόβαθρο· η επίθεση κατά της τέχνης σαν τέτοιας ήταν ένα συγκριτικά ασήμαντο κρυφό ρεύμα μέσα στο συνολικό σύμπλεγμα των κινήτρων – ίσως το λιγότερο σημαντικό απ' όλα. Στις περιοχές όπου άρχισε η κίνηση, εν πάση περιπτώσει, έπαιξε το μικρότερο δυνατό ρόλο, ακόμα κι αν δεν πήρε εντελώς μηδαμινό μέρος στη διάδοση της εικονομαχικής ιδέας. Η αποστροφή για την εικαστική αναπαράσταση του θείου καθώς και η αντιπάθεια για κάθε τι που θύμιζε την ειδωλολατρία διόλου δεν είχε τόσο αποφασιστική επίδραση πάνω στη θεώρηση των μεταγενέστερων Βυζαντινών (που έβρισκαν ευχαρίστηση στις εικόνες), όσο είχε στον πρώιμων Χριστιανών. Ίσαμε τον καιρό που ο Χριστιανισμός αναγνωρίστηκε από το Κράτος, η Εκκλησία είχε χτυπήσει τη θρησκευτική χρήση των εικόνων για λόγους αρχής... Η Εικονομαχία επομένως δεν ήταν διόλου ένα πουριτανικό, πλατωνικό ή τολστοϊκό κίνημα εναντίον της τέχνης σαν τέτοιας. Επίσης δεν οδήγησε σε ακινησία, παρά μονάχα σ' ένα νέο προσανατολισμό στην άσκηση της τέχνης κι η αλλαγή φαίνεται πως είχε ακόμα και αναζωογονητική επιρροή στην καλλιτεχνική παραγωγή που είχε γίνει υπερβολικά φορμαλιστική και μονότονα επαναληπτική. Τα καθα-

ρά διακοσμητικά καθήκοντα, στα οποία τώρα περιορίστηκαν οι ζωγράφοι, επέφεραν μια επιστροφή στην εναλλακτική διακοσμητική τεχνοτροπία και, σαν αποτέλεσμα της νέας ελευθερίας από εκκλησιαστικούς υπολογισμούς, έκαμαν δυνατό ένα πιο ρωμαλέο χειρισμό φυσικών θεμάτων από εκείνον που επιτρεπόταν προηγούμενα. Όταν τα θεμέλια αυτά εξελίχθηκαν σε σκηνές κνημιού και κήπου, η ανθρώπινη μορφή περιγραφόταν κι αυτή λιγότερο άκαμπτα, με πιο πολλή κίνηση και με λιγότερο επίπεδο και «μειωτικό» τρόπο.

A. Hauser, *Κοινωνική Ιστορία της Τέχνης*, τόμ. Α', 179-184.

B. Από το 843 έως το 1054

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

1. Να αναλυθεί η έννοια «αναγέννηση» και να διευκρινιστεί ότι η λεγόμενη «Μακεδονική Αναγέννηση», παρόλο που είναι πολύ μεγαλύτερης σπουδαιότητας, διάρκειας και ακτινοβολίας από την Καρολίδεια, έχει και αυτή περιορισμένη σημασία και έπαιξε μικρότερο ρόλο στον ευρωπαϊκό πολιτισμό συγκριτικά με την Αναγέννηση στην Ιταλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες κατά τον 15ο αιώνα.
2. Από τους βυζαντινούς συγγραφείς και τα έργα να τονιστούν κυρίως, ο Φώτιος και η Μυριόβιβλος, ο Μιχαήλ Ψελλός (η Χρονογραφία του κυκλοφορεί σε μετάφραση στη δημοτική), ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η Παλατινή Ανθολογία (μεταφράστηκε στη δημοτική).
3. Να αναφερθεί ότι ο 10ος αιώνας αποτελεί σταθμό, γιατί τότε εμφανίστηκαν τα πρώτα ακριτικά ποιήματα, και να συσχετιστεί το φαινόμενο με τους αγώνες των Βυζαντινών στα ανατολικά σύνορα.
4. Από τους ρυθμούς εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής να δοθεί έμφαση στον οκταγωνικό τύπο, αλλά ο διδάσκων να γνωρίζει και τους κυριότερους από τους υπόλοιπους: αγιορείτικος, τετρακιόνιος (Καπνικαρέα, Καισαριανή), τετράστηλος σύνθετος (Παναγία Οσίου Λουκά) (περισσότερα στο: R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*).
5. Να μάθουν οι μαθητές ποιες παραστάσεις απεικονίζονται στον τρούλο και την αιίδα του Ιερού.

📖 Θέμα για συζήτηση:

Ήταν ελεύθερος να ζωγραφίζει όπως ήθελε ο βυζαντινός ζωγράφος;

■ Ειδική βιβλιογραφία

«Συνεχιστές του Θεοφάνη». Οι συγγραφείς-άνωνμοι οι περισσότεροι που, με εντολή του Κωνσταντίνου Ζ', του Πορφυρογέννητου, έγραψαν για τα γεγονότα μέχρι το 961, ονομάζονται «Συνεχιστές του Θεοφάνη».

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Ο αυτοκράτορας είναι απόλυτος κύριος του κράτους και σε μεγάλο βαθμό η συγκεντρωτική διοίκηση ανήκει σ' αυτόν. Η επίδραση μερικών αυτοκρατόρων στον πολιτισμό της εποχής τους είναι βαθιά. Ο Λέων ο ΣΤα ο αποκαλούμενος Σοφός (886-912) είναι ο συγγραφέας συλλογών νόμων και ολοκλήρωσε άλλα βιβλία που είχαν αρχίσει κατά τη βασιλεία του πατέρα του Βασιλείου Αα, τα οποία αποτελούν τη βάση του δημόσιου βίου στο Βυζάντιο μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα. Ο Κωνσταντίνος Ζα ο Πορφυρογέννητος (913-956) συγγράφει ιστορικά και ορητορικά έργα υψηλού λογοτεχνικού επιπέδου, που αποτελούν για μας πηγές πρώτης τάξεως. Αλλά και πριν απ' αυτούς, ο ιδρυτής της δυναστείας Βασίλειος Αα, αν και ταπεινής καταγωγής και μικρής μόρφωσης, εκδήλωσε ένα, τυπικά βυζαντινό, ενδιαφέρον για τη μόρφωση και την τέχνη. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ο Καίσαρ Βάρδας ίδρυσε ή αναδιοργάνωσε, στα ανάκτορα της Μαγναύρας, το πανεπιστήμιο Κωνσταντινουπόλεως, που σύντομα έγινε το κέντρο των κλασικών σπουδών. Εκεί συγκεντρώνουν τα χειρόγραφα των μεγάλων Ελλήνων συγγραφέων, τα επανεκδίδουν συνοδεύοντάς τα με σοφά σχόλια, τα ιστορούν αντιγράφοντας ελληνικά και ρωμαϊκά πρωτότυπα. Πρώτη φορά στη βυζαντινή ιστορία διαπιστώνουμε την έκταση και τη θέρμη του έρωτα για τον αρχαίο πολιτισμό που δεν θα προδοθεί μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα ένα από τα βασικά και πιο περιέργα χαρακτηριστικά αυτού του πολιτισμού, ο οποίος εμψυχώνεται μεν από μια βαθιά θρησκευτικότητα που η καλλιτεχνική της έκφραση ελέγχεται από την Εκκλησία, όμως παράλληλα επιστρέφει ακατάπαντα στις ειδωλολατρικές πηγές που εξερευνά με πάθος. Χάρη στους βυζαντινούς λογίους που έφυγαν το 1453, εξαιτίας των Τούρκων, τα ανεκτίμητα κείμενα των Ελλήνων κλασικών μεταφέρθηκαν στην Ιταλία και διασώθηκαν. Η Δύση χρωστά στο Βυζάντιο ένα μέρος των γνώσεών της για τους κλασικούς συγγραφείς.

H. Stern, L' art byzantin, Παρίσι 1965, 33.

2. Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ Ο ΦΩΤΙΟΣ

Μία από τις σημαντικότερες προσφορές των Βυζαντινών στον νεότερο πολιτισμό υπήρξε η διάσωση και κλασικών κειμένων. Ορθονσιασμός των Βυζαντινών για τα κλασικά γράμματα έπαιρνε διάφορες μορφές. Η επικρατέστερη από αυτές ήταν η καλλιέργεια της «νεοαττικής» ποίησης, που ήταν πολύ διαδεδομένη στην πρώτη βυζαντινή περίοδο. Οι λόγιοι και κυρίως οι ιστορικοί, οι ρήτορες, οι φιλόσοφοι και οι γραμματικοί κατέβαλλαν μεγάλες προσπάθειες, για να μιμηθούν το ύφος και τη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων, αλλά σπάνια το πετύχαιναν. Πάντως, η προσπάθεια αυτή, που προϋπέθετε σχολαστική μελέτη και συχνά αποστήθιση των αρχαίων κειμένων, αποδεικνύει από μόνη της το πάθος των μορφωμένων

Βυζαντινών για τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Παρ' όλο που οι όροι «Έλλην» και «ελληνικός» είχαν και υβριστικό περιεχόμενο ως συνώνυμα της ειδωλολατρίας, δεν είχαν χάσει τελείως και την εθνική τους έννοια. Το ενδιαφέρον για τη γλώσσα αποδεικνύεται και από πραγματείες όπως η «Μέθοδος περί της του λόγου συντάξεως» του Μιχαήλ Συγκέλλου... Τα έργα του είδους αυτού είναι άφθονα, αλλά κανείς από τους συγγραφείς τους δεν ξεπέρασε τον Φώτιο, που υπήρξε ο εμβριθέστερος και διορατικότερος κλασικός φιλόλογος του Μεσαίωνα, σε Ανατολή και Δύση. Ελάχιστα είναι γνωστά για τις σπουδές του και δεν είναι δυνατό με βεβαιότητα να εντοπισθούν οι δάσκαλοί του και να εξηγηθεί πώς απέκτησε τις τεράστιες γνώσεις του των αρχαίων ελλήνων κλασικών, της βυζαντινής λογοτεχνίας γενικά και της βυζαντινής θεολογίας ειδικότερα...

Μίλτων Ανάστος, Φιλολογία, Ι.Ε.Ε., Η', 240.

3. ΣΥΜΕΩΝ Ο ΝΕΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Σύμφωνα με τον Συμεών, σκοπός της πνευματικής ζωής ήταν η ενσυνείδητη «θέωσις» και η ενόραση του Θεού. Ως προς την «θέωσις» υποστήριξε ότι για τον αληθινό πιστό με κατάλληλη προετοιμασία η «θέωσις» ήταν μια επανάληψη της ενσαρκώσεως του Χριστού. Έτσι ο Συμεών γράφει ότι «συλλαμβάνομεν... τον λόγον του Θεού εν ταις καρδίαις ημών ως η Παρθένος» και προτρέπει τους μαθητές του «ίνα γένοιθε ως Θεοί, Θεού όλην την δόξαν ένδον κατέχοντες, εν δύο ταις ουσίαις, διπλάις πάντως ταις φύσεσιν, διπλάις ταις ενεργείαις»... Την ενόραση του Θεού τη συγκρίνει με το φως του ηλίου: «Ως ήλιος ή ως ηλίου δίσκος σφαιροειδής δεικνύμενος, φωτοειδής ως φως γάρ» και ότι είναι μόνο φως, χωρίς σχήμα ή μορφή: «ον σχήμα ή είδος ή εκτύπωμα... αλλά φως ασχημάτιστον».

Μίλτων Ανάστος, Λογοτεχνία (Βυζαντινή), Ι.Ε.Ε., Η', 236.

4. Η ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ

Το τέλος της Εικονομαχίας (843) που αποκατέστησε με τον θρίαμβο της Ορθοδοξίας την τάξη στη ζωή της Εκκλησίας και της Πολιτείας και έπειτα η παρουσία του Βασιλείου Αε (867), ιδρυτή της λαμπρής Μακεδονικής δυναστείας, σημειώνουν την αρχή μιας ανοδικής πορείας της αυτοκρατορίας, που οδηγεί σε ανθηρή καρποφορία τόσο στην καθαρά κρατική της υπόσταση, όσο και στην περιοχή της πνευματικής καλλιέργειας, γιατί οι επιστήμες, τα γράμματα και οι τέχνες φθάνουν σε υψηλό επίπεδο. Κατά συνέπεια, εντείνεται πάλι την ίδια εποχή η ακτινοβολία του βυζαντινού πολιτισμού και η βυζαντινή τέχνη ξαναπαίρνει τον ηγετικό και διδακτικό ρόλο του υψηλού προτύπου για τον χριστιανικό κόσμο στη Δύση και προπάντων στην Ανατολή, όπου ο εκχριστιανισμός σλαβικών λαών, όπως των Βουλγάρων και των Ρως, ανοίγει τώρα τεράστιες περιοχές για τη διάδοση του βυζαντινού πολιτισμού.

Μ. Χατζηδάκης, Η μεσοβυζαντινή τέχνη, Ι.Ε.Ε., Η', 288-289.

Γ. Από το 1054 έως το 1204

■ Στόχοι διδασκαλίας – Διδακτικές ενέργειες

▼ Γράμματα – Επιστήμη

1. Πολύ σύντομα ο διδάσκων να αναφερθεί στην Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής τονίζοντας ότι υπάρχουν και γυναίκες καλλιεργημένες (π.χ. Κασσιανή, Άννα Κομνηνή), που τολμούν να έλθουν σε αντίθεση με τη γενικότερη αγραμματοσύνη και την απελπιστική θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο.
2. Να αναφερθεί ότι τα έργα της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας είναι πολύ υψηλής ποιότητας. Από το ποιητικό έργο του Προδρόμου ας διαβαστούν μερικοί από τους γνωστούς στίχους: «Ανάθεμαν τα γράμματα...».

▼ Τέχνη

1. Σύντομη αναφορά στον Άγιο Μάρκο και στη διακόσμηση με βυζαντινά ψηφιδωτά των νορμανδικών εκκλησιών στη Σικελία.
2. Να τονιστεί η υπεροχή της βυζαντινής ζωγραφικής στην Ευρώπη και αυτή την περίοδο· να γίνει σύγκριση με τη δυτική τέχνη, όπου επανέρχονται στους ναούς η γλυπτική του ανθρώπινου σώματος και συντελείται μια πραγματική επανάσταση στην αρχιτεκτονική.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΔΗΜΩΔΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Για γνήσια λογοτεχνία σε δημώδη γλώσσα μπορούμε, νομίζω, να μιλούμε μόλις από τον 12ο αιώνα κι έπειτα... Οι μελετητές ερευνήσαν πολύ για να βρουν τις αιτίες της ξαφνικής αυτής έκρηξης και εφιστούν την προσοχή μας στο γεγονός ότι η στρατιωτική αριστοκρατία της εποχής των Κομνηνών... κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια να ανορθώσει όσο γινόταν την παλιά αυτοκρατορική αίγλη και όλα όσα σνιστούσαν παλαιότερα το κύρος του κράτους σε θέματα πολιτισμού, γλώσσας και συγγραφέων, σε αντίθεση με τους άξεστους τεχνίτες και εμποράκους... Στο «φιλόσοφο» δεν απέμεινε παρά μόνο η δυσαρέσκεια: εγκατέλειψε την εκζήτηση στα γραπτά του και κατέφυγε για τους θρήνους και τις σάτιρες του στη γλώσσα του λαού... Ηπροσέγγιση στη Δύση... ανάγκασε τους Βυζαντινούς να εξοικειωθούν με άλλες ομιλούμενες γλώσσες (γαλλικά, ιταλικά κ.ά.) και πιθανόν να τους ξύπνησε το ενδιαφέρον για την εξέλιξη και της δικής τους γλώσσας.

H. G. Beck, *Ιστορία της βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας*, 35-36.

2. ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ – ΣΥΓΚΡΗΤΙΣΜΟΣ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΩΝ

Στη Σικελία, όταν ο Νορμανδός βασιλιάς Ρογήρος Βα' αποφασίζει να διεκδικήσει την ηγεμονία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, θα καταφύγει στο τελετουργικό της ανλής της και στα καλλιτεχνικά της μέσα, για να αποκτήσει η εξουσία

του όσα μεγαλοπρεπή και περιλάμπρα είναι καθιερωμένο να συνοδεύουν την προβολή του βασιλικού κύρους. Ότι ενδιαφέρει τον Ρογήρο και τους διαδόχους τους ο άμεσος αυτός σκοπός και όχι θρησκευτικές πεποιθήσεις φανερώνει η λεγόμενη «ανεκτικότητα» του Ρογήρου. Κτίζει στο Παλέριο, στο παλάτι του, βασιλικό παρεκκλήσιο σε γοτθικό ρυθμό, στολίζει την ξύλινη με μουσουλμανικούς «σταλακτίτες» οροφή του μεσαιού κλίτους με ζωγραφική καθαρής διακοσμητικής φατιμδικής τέχνης και θα ντύσει τον τρούλο, το εγκάρσιο που άρχισαν γύρω στο 1143. Στην Τσεφαλού θα υψώσουν έναν τεράστιο γοτθικό ναό για μανσωλείο και θα τον στολίσουν και αυτόν με ψηφιδωτά που τελειώνουν το 1148.

Μ. Χατζηδάκης, Μεσοβυζαντινή τέχνη (1071-1204), Ι.Ε.Ε., τόμ. Θε, 411.

Δ. Από το 1204 έως το 1453

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

▼ Γράμματα

1. Στο χάριτη να επισημανθούν τα κέντρα πολιτισμού στην παλαιολόγεια περίοδο (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Μυστράς, Άγιο Όρος, Αχρίδα κ.ά.).
2. Από τα ονόματα των λογίων να τονιστεί κυρίως ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων. Θα ήταν χρήσιμο ο διδάσκων να διαβάσει κάποιο απόσπασμα από νεοελληνικές μεταφράσεις έργων του Πλήθωνα, ώστε οι μαθητές να έχουν μια ιδέα για την αξία του και τη διαφορά του από τους περισσότερους βυζαντινούς συγγραφείς και διανοούμενους.
3. Να κατανοήσει ο μαθητής τις αντιθέσεις και αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν την πνευματική ζωή του Βυζαντίου την ταραγμένη αυτή περίοδο: α) **Ησυχασμός**, φιλοσοφικό – θεολογικό ρεύμα μέσα στο πλαίσιο της βυζαντινής θρησκευτικής παράδοσης, και **Ανθρωπισμός**, που υποδηλώνει τάση για ανανέωση και απελευθέρωση από τη μεσαιωνική σκέψη. β) **Αριστοτελικοί** (Σχολάριος), **Πλατωνικοί** (Πλήθων). γ) **Ενωτικοί – Ανθενωτικοί**: Η αντίθεση είναι όχι μόνο πολιτική, αλλά και πνευματική. δ) Πολιτική, εκκλησιαστική και πολιτισμική αντίθεση με τη Δύση, αλλά και προσέγγιση στο χώρο της λογοτεχνίας. Να τονιστεί ότι το **ερωτικό ιπποτικό μυθιστόρημα** ήταν στοιχείο νεωτερικότητας τόσο για το Βυζάντιο, όσο και για τη Δύση.
4. Αν ο διδάσκων έχει χρόνο, θα ήταν πολύ χρήσιμο να διαβάσει απο τον ιστορικό Γ' Σφραντζή την περιφημη περιγραφή της μάχης στην Πύλη του Ρωμανού· εδώ το επικό και δραματικό ύφος του συντάκτη παραπέμπει περισσότερο στον Ηρόδοτο παρά στο Θουκυδίδη. Η αναπαραγωγή σε φωτοαντίγραφα του αποσπάσματος και η διανομή του θα επέτρεπε στους μαθητές να το κατανοήσουν καλύτερα στο σπίτι.

▼ Τέχνη

Να τονισθούν η παραγωγικότητα και ο πλούτος της βυζαντινής τέχνης

παρά τον κατακερματισμό του κράτους. Να δοθεί έμφαση στα αίτια της δημιουργίας τοιχογραφιών και φορητών εικόνων και να επισημανθεί ότι το είδος του υλικού υπαγορεύει συχνά και το ύφος (σε άλλου είδους αισθητική οδηγεί η πέτρα, το τούβλο, το μπετόν κ.ά.). Η τοιχογραφία έδωσε τη δυνατότητα στο ζωγράφο να εκφραστεί πιο ελεύθερα και να δώσει περισσότερη κίνηση στο έργο του, κάτι που δεν το επέτρεπε το ακριβότερο, αλλά πιο δύσχηστο υλικό της ψηφιδογραφίας.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ως πολιτική οντότητα το Βυζάντιο πέθανε μ' έναν αργό θάνατο που διήρκεσε σχεδόν πάνω από διακόσια πενήντα χρόνια. Ως πολιτιστική δύναμη επιβίωσε με αξιοσημείωτη ζωτικότητα, τόσο στις περιοχές που είχαν παραμείνει κάτω από τη βυζαντινή κυριαρχία -τη Νίκαια, την ανακτημένη Κωνσταντινούπολη, την Ήπειρο, τη Θεσσαλονίκη και το Μυστρά-, όσο και πέρα από τα ολοένα συρρικνούμενα σύνορα της αυτοκρατορίας. Αυτό ήταν πολύ φυσικό. Στις βυζαντινές περιοχές οι πρόσφατα εγκαθιδρυμένες δυναστείες των Αγγέλων, των Λασκάρεων και, από το 1260, των Παλαιολόγων είχαν ανάγκη από εξωτερικά σύμβολα δηλωτικά της εξουσίας τους: την αυλική ποίηση, τα παλάτια, τα ταφικά παρεκκλήσια, τις εκκλησίες, τον επιτοίχιο διάκοσμο και τις εικόνες. Επιπλέον η βυζαντινή φιλολογία, η ζωγραφική και η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική παραμένουν εξίσου ισχυρές, ακόμη και στις επαρχίες και στα νησιά που βρίσκονταν, ήδη από πολλά χρόνια, κάτω από την κυριαρχία των Λατίνων και των Βενετών. Και αυτό είναι πάλι πολύ φυσικό. Για πολλούς αιώνες φορέας του βυζαντινού πολιτισμού υπήρξε η Εκκλησία, στον ίδιο βαθμό με την αυτοκρατορική αυλή και τους ευγενείς της ή και περισσότερο. Η Εκκλησία ήταν στερεά ριζωμένη στα σλαβικά κράτη ακόμη και πριν από τον 12ο αιώνα. Και διαμέσου της Εκκλησίας η βυζαντινή τέχνη και η αρχιτεκτονική κυριάρχησαν στα Βαλκάνια και στη Ρωσία σχεδόν διακόσια πενήντα χρόνια, ή και περισσότερο, πριν από το φυσικό τέλος της αυτοκρατορίας. Η Γιουγκοσλαβία και η Βουλγαρία, αλλά και η Ρωσία ως ένα βαθμό, παρέμειναν πολιτιστικοί δορυφόροι του βυζαντινού κόσμου. Και μάλιστα, ακόμη και μετά από την πτώση της αυτοκρατορίας, ο βυζαντινός πολιτισμός επιβιώνει με αξιοσημείωτη δύναμη μέσα στην Εκκλησία και διαμέσου αυτής διαδίδεται ευρύτερα κάτω από τη σχετικά ανεκτική σ' αυτό το θέμα διακυβέρνηση των Τούρκων. Η επιβίωση των μοναστηριών, που γνωρίζουν ακμή στο Άγιο Όρος, είναι το πιο εντυπωσιακό από τα πολλά παραδείγματα που μας έρχονται εύκολα στο νου.

R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, 510.

2. Η ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ, ΠΕΡΙΒΑΛΠΤΟΣ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Η μνημειακή σύνθεση, φορτισμένη μέχρι τις λεπτομέρειες, αναπτύσσεται πάνω

στο ροζ φόντο μιας μεγάλης κόγχη με στύλους στις γωνίες. Στο πρώτο πλάνο η οριζόντια κλίνη. Στο κεφάλι και στα πόδια οι ομάδες των μαθητών. Ο Χριστός εμφανίζεται όρθιος πίσω από την κλίνη, λεπτή μορφή οραματιστή. Στα χέρια του κρατεί τη ψυχή της νεκρής, που απεικονίζεται σα μούμια παιδιού, τυλιγμένη με πανία, σύμβολο της αρχής και του τέλους της ζωής. Ο Σωτήρας στέκεται ακριβώς στο κέντρο του πίνακα, τονιζόμενος επιπλέον από το φωτισμένο της αγιότητας και τη δόξα που σχηματίζουν οι άγγελοι και η κόγχη. Οι άγγελοι παρουσιάζονται ανάγλυφοι. Φιλοτεχνημένοι με ψυχρούς τόνους, γαλαζοπράσινοι πάνω σε ουδέτερο φόντο, εξαιρούν και απομονώνουν την κεντρική φιγούρα η οποία προσλαμβάνει τις διαστάσεις μιας υπερφυσικής παρουσίας. Λεπτή και υπερβολικά επιμήκης, η Παρθένος αναπαύεται πάνω σε μια κλίνη στολισμένη με στρωσίδια. Ηεικόνα τέμνεται σε όλο σχεδόν το μήκος της από μια οριζόντια γραμμή, η οποία κάτω από το κεφάλι σχηματίζει μια ελαφρά και κομψή καμπύλη. Από τις δύο πλευρές, οι γενειοφόροι μαθητές θρηνούν τη νεκρή. Αριστερά μια γυναίκα δείχνει με το δάχτυλο τη σκηνή και, δίπλα της ένας νέος, με το χέρι στο πηγούνι, φαίνεται πολύ συγκινημένος. Δεξιά, οι θεμελιωτές της εκκλησίας Πέτρος και Παύλος είναι ευγνώμονες για τα ιερά τους άμφια. Οι Απόστολοι υποκλίνονται ταπεινά και προδίδουν μια βαθιά συγκίνηση με τη στάση και τις χειρονομίες τους.

Ο ιδιαίρων χρωματισμός τονίζει τη μαγεία της σκηνής: απαλό ροζ, ανοιχτό κίτρινο και ανοιχτό γκριζό, η κλίνη και η αμφίεση της Παρθένου έχουν τόνους που από το λαμπρό ερυθρωπό περνάνε στο πιο βαθύ κόκκινο, ενώ το εσωτερικό της ένδυμα και το μαξιλάρι είναι γαλαζοπράσινα. Εδώ το φόντο δεν είναι χρυσό, αλλά μόνο τα φωτισμένα του Σωτήρα και της Μαρίας και οι πτυχές του πορφύρου μανδύα του Χριστού.

D. Wild, Les incônes. Art religieux de l' Orient, Λωζάννη χ.χ. Σημείωση: Η «ανάγνωση» της εικόνας αφορά την υπ' αριθμ. 1 εικόνα του β. μ.

2. Ο ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΔΥΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Α. Από το 565 έως το 843

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενότητες

1. Να δικαιολογηθεί το γεγονός ότι στην περίοδο αυτή στη Δύση δεν υπάρχουν μεγάλοι συγγραφείς και καλλιτέχνες: η Ευρώπη δεν έχει ακόμα συνέλθει από την αναστάτωση της μετανάστευσης και οι νέοι, πρώην νομαδικοί και πολεμικοί, λαοί βρίσκονται στο στάδιο των αναζητήσεων. Τα μόνα κέντρα αξιολογής πνευματικής ζωής είναι τα μοναστήρια και τα μόνα αξιολογικά έργα ζωγραφικής είναι οι μικρογραφίες των χειρογράφων.

2. Να τονιστεί ότι ήδη πριν από τον Καρλομάγνο ήταν αξιόλογη η παραδοσιακή διακοσμητική τέχνη (κοσμήματα, ξίφη κ.ά.) των γερμανικών φύλων. Να επισημανθεί ότι η διακοσμητική τέχνη είναι η κατ' εξοχήν τέχνη των νομαδικών λαών.
3. Να αναφερθεί ότι το πρώτο έπος σε αγγλοσαξονική γλώσσα είναι ο Μπέογουλφ (7ος αι.), να διαβαστούν σίχτοι, να συγκριθεί με τα έπη άλλων λαών (π.χ. τα ομηρικά έπη), με την παρατήρηση ότι τα έπη είναι τα πρώτα λογοτεχνικά δημιουργήματα στην ιστορία των λαών.
4. Το κέντρο βάρους της διδασκαλίας θα αποτελέσει η Καρολίδεια Αναγέννηση (δικαιολογείται ο όρος «αναγέννηση») και η προσωπικότητα του Καρλομάγνου, για τον οποίο οι μαθητές μπορούν να βρουν στοιχεία στο Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό ή σε άλλες εγκυκλοπαίδειες.
5. Ο διδάσκων να έχει υπόψη ότι πριν από τον Καρλομάγνο η ιουστινιάνεια αρχιτεκτονική επηρέασε την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, όπως αποδεικνύεται και από τα εξής παραδείγματα (εκτός από τα αναφερόμενα στο βιβλίο του μαθητή) άγιος Μαρκίνος στη Disentis της Ελβετίας (κτίστηκε γύρω στο 750), Αγία Σοφία στο Benevento της Λομαβαρδίας (762), που είχε ως πρότυπο την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης, ο San Pedro de Nave στη Θαμόρα της Ισπανίας.
6. Να προβληθούν ή να επιδειχθούν εικόνες μικρογραφιών, όπου αποδεικνύεται τόσο η βυζαντινή επίδραση, όσο και κάποιο νέο πνεύμα που αρχίζει να διαφαίνεται. Εκτός από τις αναφερόμενες στο β. μ., αξιόλογες είναι και οι μικρογραφίες του καρολίδειου Ευαγγελίου (Άαχεν, Θησαυροφυλάκιο του καθεδρικού ναού), του Ευαγγελίου που μάλλον φιλοτεχνήθηκε στο Άαχεν γύρω στο 800 (Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης) και του Ευαγγελίου του 830 (Epernay, Δημοτική Βιβλιοθήκη).

■ Ειδική βιβλιογραφία

Τα προτεινόμενα έργα στον πίνακα «Δυτικός 'Πολιτισμός» έχουν και εικονογράφηση. Εκτός από αυτά ενδιαφέροντα στοιχεία και εικονογράφηση περιέχονται σε αρκετά από τα γενικότερου ενδιαφέροντος βιβλία στον πίνακα «Μεσαιωνικός πολιτισμός». Ιδιαίτερα επισημαίνουμε τα εξής: 1) **Β. Κρεμμυδάς – Φ. Πισπιρίγκου**, *Ο Μεσαιωνικός Κόσμος*, 2) *Ιστορία της Ανθρωπότητας*, Ουνέσσο, τόμ. Γ', 3) **W. Durant**, *Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού*, τόμ. Δε', 569 εξ. (μόνο κείμενο), 4) **Arnold Hauser**, *Κοινωνική ιστορία της τέχνης*, τόμ. Δ', 159 εξ. (ενδιαφέρον κείμενο, κακή εικονογράφηση). Επίσης πληροφορίες και εικονογράφηση στα βιβλία Μεσαιωνικής Ιστορίας και τις εγκυκλοπαίδειες.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΒΑΡΒΑΡΟΥΣ»

Ενώ η γερμανική τέχνη πριν από την κατάλυση του Ρωμαϊκού Κράτους ήταν διακοσμητική και αφηρημένη, από την εποχή των Μεροβιγγείων αρχίζει να γίνεται και εικονική. Τον 7ο και 8ο αιώνα παράγονται εικονογραφικά έργα από τους Φράγκους, τους Βησιγότθους, τους Άγγλους, τους Σάξονες, τους Λογγοβάρδους και τους Σκανδιναβούς. Η εικονογραφική αυτή δραστηριότητα συμβαδίζει με την αναπτυσσόμενη φεουδαρχία, δηλαδή με τη δημιουργία μιας ανώτερης κυρίαρχης τάξης που ευνοεί την εισαγωγή ξένων καλλιτεχνικών στοιχείων και την απομάκρυνση από την εθνική παραδοσιακή τέχνη, δηλαδή τη γερμανική διακοσμητική. Έχουμε τώρα μια καινούργια τάξη, που χρειάζεται μια καινούργια ιδεολογία που, με τη σειρά της, πρέπει να εκφραστεί με καινούργια καλλιτεχνικά μέσα και συγκεκριμένα με την εικόνα. Η εικονογραφία αναπτύσσεται παράλληλα με τον εκχριστιανισμό των Γερμανών και την εξέλιξη της κοινωνίας σε φεουδαρχική. Αλλά ο εκχριστιανισμός των Γερμανών δεν καλλιεργείται «εκ των κάτω»· επιβάλλεται άνωθεν, σύμφωνα με το συμφέρον της κυρίαρχης τάξης. Να γιατί και στην περίπτωση της γερμανικής τέχνης προχωρούν αντιθετικά η επίσημη και η λαϊκή έκφραση, για να καταλήξουν, μετά από μερικούς αιώνες, στη σύνθεση ενός νέου καλλιτεχνικού ύφους κατά την Καρολίδεια Αναγέννηση. Ανεξάντλητη πηγή για θέματα και τεχνοτροπίες αποτέλεσαν, για όλη αυτή την μακρά περίοδο, η πρώιμη χριστιανική και η πρώιμη βυζαντινή τέχνη.

Κ. Μπαρούτας, Βυζαντινή προεικονοκλαστική και γερμανική προκαρολική τέχνη, Σμίλη 1989, 58-59.

2. Η ΔΥΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΣΤΟ ΧΩΝΕΥΤΗΡΙ

Η περίοδος που ακολούθησε την πρωτοχριστιανική εποχή, μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, είναι γνωστή γενικότερα με την υποτιμητική ονομασία Εποχή του Σκότους... Φυσικά, δεν υπάρχουν καθορισμένα χρονικά όρια για αυτήν την περίοδο. Μπορούμε όμως να πούμε πως σε ό,τι αφορά την τέχνη κράτησε σχεδόν πεντακόσια χρόνια – από το 500 έως το 1000 μ.Χ. Πεντακόσια χρόνια είναι φυσικά μεγάλο διάστημα και πολλά μπορούν να αλλάξουν, όπως και άλλαξαν. Εκείνο, ωστόσο, που μας ενδιαφέρει περισσότερο είναι το γεγονός ότι σε όλα τούτα τα χρόνια δε δημιουργήθηκε ένα ξεκάθαρο και ομοιόμορφο ύφος. Διαπιστώνουμε μάλλον μια σύγκρουση ανάμεσα σε διάφορα ύφη, που άρχισαν να συγχωνεύονται μόνο προς το τέλος της περιόδου. Αυτό δεν πρόκειται να ξαφνιάσει όσους έχουν κάποια οικειότητα με την ιστορία της Εποχής του Σκότους, που δεν ήταν απλώς μια σκοτεινή εποχή, αλλά και μια εποχή ετερόκλητη, όπου οι διαφορές ανάμεσα σε λαούς και κοινωνικές τάξεις ήταν τεράστιες.

3. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΠΟΣ «ΜΠΕΟΓΟΥΛΦ»

...Και σαν δρασκέλισε γοργά ένα μικρό πεζούλι
της αποθήκης του χρυσού, ο νέος ο γενναίος
σάσισε μ' ό,τι έβλεπε: χρυσάφι να αστράφτει
στο έδαφος σ' έναν σωρό και θαύματα στον τοίχο
και τη φωλιά του ερπετού, του πλάσματος της νύχτας.
Κύπελλα είδε παλαιά, ποτήρια αφανισμένων
λαών, που 'ταν αγνάλιστα κι είχαν στραβά κεντίδια.
Παλιά και σκούρα ήτανε σε μια σειρά τα κράνη
κι ένας σωρός από στροιφτά του μπράτσου δαχτυλίδια.
Ο θησαυρός, χρυσός στη γη, σε πειρασμό τον βάζει
κάθε θνητό, κι όποιος μπορεί ν' αντισταθεί, ας το κάνει!
Ψηλά από τον θησαυρό, επίσης, τότε είδε
ότι κρεμόταν λάβαρο χρυσαφουΰφασμένο,
εργόχειρο υπέροχο, και απ' αυτό αχτίδα
περνούσε ώστε να μπορεί κανείς να αντικρίζει
την επιφάνεια της γης, το θησαυρό να βλέπει.

Ανώνυμου *Αγγλοσαξονικό έπος Μπέογουλφ*, μετ. Π. Καραγιώργος, εκδ. Αφών. Κυριακίδη, 1996, 110.

B. Από το 843 έως το 1054

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

1. Να αναφερθεί από τον διδάσκοντα ότι η περίοδος αυτή για το δυτικό πολιτισμό είναι φτωχότερη συγκριτικά με την «Καρολίδεια Αναγέννηση» και τα σπουδαιότερα έργα ανήκουν στη μικρογραφία, όπου μετά το 972 διαπιστώνεται η επίδραση της βυζαντινής τέχνης που αναζωπυρώθηκε με το γάμο του Όθωνα Β' με τη Θεοφανώ. Στην αρχιτεκτονική, όμως, κάτι καινούργιο κυφορείται και αυτό είναι η ρομαντική αρχιτεκτονική μετά το 1050 που λήγει η μεταβατική περίοδος που εξετάζουμε.
2. Να επιδειχτούν εικόνες με μικρογραφίες της οθωνικής περιόδου.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

Στην υπ' αριθ. 5 ερώτηση να αφεθούν μεν οι μαθητές ελεύθεροι να προβούν στη σύγκριση, ωστόσο να επισημανθεί από τον διδάσκοντα η υπεροχή του βυζαντινού ψηφιδωτού στην εκτέλεση, το σχέδιο και την εκφραστικότη-

τα των προσώπων. Περισσότερο ρεαλιστική η γερμανική μικρογραφία. Κοινό σημείο η γεωμετρικότητα στη σύνθεση.

■ Πρόσθετο παράθεμα

ΟΙ ΟΘΩΝΙΚΕΣ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ο γάμος του Όθωνα Βα με τη βυζαντινή πριγκίπισσα Θεοφανώ το 972 εγκαινίασε μια νέα εισαγωγή βυζαντινής παιδείας, τέχνης και πνευματικότητας που επηρέασαν αποφασιστικά τα εργαστήρια χειρογράφων της αυτοκρατορικής αυλής. Παρατηρούμε, σύμφωνα με τις έρευνες του H. Schnitzler, ότι παρά τις κατά κάποιον τρόπο αγροίκες φιγούρες εμφανίζονται εντελώς νέες σκηνές που παραπέμπουν σε μεσοβυζαντινά πρότυπα... Τα ρωμαϊκά χαρακτηριστικά των γερμανών αυτοκρατόρων εντατικοποίησαν εκ νέου τη σχέση με το νότο...

E. G. Grimme, *Die Geschichte der abendländischen Buchmalerei*, Κολονία 1980, 59.

Γ. Από το 1054 έως το 1204

▼ Τέχνη

1. Να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τα βασικά στοιχεία του ρομανικού και γοθτικού ρυθμού, τις διαφορές με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική και να εξασθεθεί η συμμετοχή του θρησκευόμενου λαού στην ανοικοδόμηση των ναών.
2. Να προβληθούν ή να επιδειχθούν απο βιβλία εικόνες γοθτικών ναών (αρχιτεκτονική, γλυπτική, υαλογραφήματα).
3. Να τονιστεί η σημασία που δίνει η μεσαιωνική αισθητική στο φυσικό φως, που εισέρχεται άφθονο στο ναό από τα μεγάλα παράθυρα των καθεδρικών γοθτικών ναών (στο βυζαντινό ναό υπάρχει και το «πνευματικό» φως που εκπορεύεται από το χρυσό φόντο της ζωγραφικής).

📖 Θέματα για συζήτηση

Από τα αποσπάσματα ο διδάσκων μπορεί να αντλήσει αρκετά θέματα για συζήτηση, όπως τέχνη και εξουσία, κοινωνία και τέχνη, διαφορές μεταξύ βυζαντινής και γοθτικής τέχνης κ.ά.

■ Πρόσθετα παραθέματα

5. Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΗΣ ΡΟΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΓΟΘΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

Κανένας άλλος δεν έκτισε τόσο πολυάριθμα και τόσο μεγάλα μνημεία. Αναμφίβολα η ελληνιστική Ασία και η αυτοκρατορική Ρώμη είναι αξιοσημείωτες για την τόλμη και το μέγεθος των κατασκευών. Αλλά οι σιλουέττες εκκλησιών και πύργων, με τις οποίες η μεσαιωνική Δύση καλύπτει τον ορίζοντα, είναι τόσο εντυπωσιακές, τόσο τολμηρές, τόσο σοφά συνδυασμένες στα επιμέρους, οι

όγκοι τους είναι τόσο ευρείς και τόσο υψηλοί, η ισορροπία που τους συνέχει τόσο στέρεη, τέλος η κατανομή των μαζών και η ποιητική των εντυπώσεων πιστοποιεί μια τέτοια ορμή, ώστε θα μπαίναμε στον πειρασμό να δούμε σ' αυτά το έργο μιας φυλής πιο μεγάλης και πιο δυνατής από τη δική μας, αν ο σεβασμός της ανθρώπινης κλίμακας δεν υπότασσε το εύρος των αναλογιών και αν αυτά τα κολοσσιαία μνημεία δεν υπάκουαν προωταρχικά στο πνεύμα του μέτρου. Η τάση προς το κολοσσιαίο, που σε ορισμένους πολιτισμούς είναι σημείο εκφυλισμού και παρακμής, εναρμονίζεται εδώ με την πιο ανστηρή λογική. Από τη στιγμή που η τελευταία χάνει το βασίλειό της μπορούμε να πούμε ότι τερματίζεται και η τέχνη του Μεσαίωνα...

HFocillon, *Art d' Occident*, Παρίσι 1938, 12-13.

6. Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΗΣ ΓΟΤΘΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

...Οποιοσδήποτε κι αν είσαι, αν επιθυμείς να υμνήσεις αυτή την πύλη (της μητρόπολης του Saint – Denis), θαύμασε όχι το χρυσάφι και την πολυτέλεια, αλλά την εργασία. Ακτινοβολεί ευγένεια το έργο, αλλά το έργο, που ακτινοβολεί ευγένεια, φωτίζει τα πνεύματα, για να φτάσουν μέσα από το φυσικό φως στο φως το αληθινό, στο Χριστό που είναι η πύλη η αληθινή. Πώς είναι το εσωτερικό του ναού, το προαναγγέλλει αυτή η χρυσή πόρτα: Το αδύνατο πνεύμα υψώνεται προς την αλήθεια μέσω της ύλης και με σφοδρή επιθυμία μέσω του φωτός βγαίνει από το σκοτάδι των αμαρτιών του.

Στίχοι του **Συζέρ, αββά του Σαιν-Ντενί**, χαραγμένοι στην κεντρική πύλη του καθεδρικού ναού του Σαιν Ντενί, του πρώτου γοθτικού ναού στο: **P. Assunto**, *Ηθεωρία του ωραίου στο Μεσαίωνα*, 1982, 193.

Δ. Από το 1204 έως το 1453

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

▼ Γράμματα

1. Να συσχετιστεί η πολιτιστική ανάπτυξη στην Ιταλία με την οικονομική ακμή των πόλεων, κυρίως της Φλωρεντίας (ίδρυση τραπεζών – εμπόριο μεταξιού κ.ά.) και των ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ των αρχόντων (επίδειξη και προβολή πλούτου και εξουσίας, παραγγελία έργων τέχνης και εξύμνηση της δύναμής τους κ.ά.).
2. Να τονιστεί η σημασία των τριών ιταλών συγγραφέων Δάντη, Πετράρχη και Βοκκακίου ως προδρόμων της Αναγέννησης και να γίνει αναφορά στο θαυμαστή του Δάντη Διονύσιο Σολωμό, ο οποίος θεμελίωσε τη νεοελληνική ποίηση, όπως είχε κάνει ο Δάντης με την ιταλική.
3. Η μεγάλη διάδοση της ερωτικής ποίησης στην Ευρώπη την περίοδο 13ος-14ος αι. έρχεται σε αντίθεση με το καθαρά μεσαιωνικό, σχολαστικό πνεύμα των Ακινάτη και Μποναβεντούρα. Βέβαια, οι φανατικοί πιστοί εξακολου-

θούσαν να κατακλύζουν τους ναούς εντούτοις τα ακροατήρια των πλανόδιων τραγουδιστών του έρωτα (τροβαδούρων) συνεχώς πύκνωναν, προαναγγέλλοντας το φιλελεύθερο και κοσμικό πνεύμα της Αναγέννησης.

▼ Τέχνη

1. Να καταβληθεί προσπάθεια να συνειδητοποιηθεί από τους μαθητές ότι η γοτθική ζωγραφική τα θρησκευτικά θέματα τα «εκκοσμικεύει», προβάλλοντας μέσα από τους πίνακες σκηνές και πρόσωπα της σύγχρονης κοινωνικής ζωής, σε αντίθεση με τη βυζαντινή ζωγραφική που απεικονίζει το μη μεταβαλλόμενο, υπερβατό κόσμο της χριστιανικής θρησκείας.
2. Να τονιστεί ότι ο Τζιόττο είναι για την ιταλική ζωγραφική το αντίστοιχο του Δάντη στην ποίηση.

■ Πρόσθετο παράθεμα

Ο ΔΑΝΤΗΣ, Ο ΤΖΙΟΤΤΟ, Ο ΠΙΖΑΝΟ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Ο Τζιόττο ανήκε στον νέο κόσμο των στέρεων πραγματικοτήτων, τον κόσμο που δημιουργήθηκε από τους τραπεζίτες και τους εμπόρους μαλλιού, για τους οποίους εργαζόταν. Ο Δάντης ανήκε στον παλαιότερο γοτθικό κόσμο, τον κόσμο του Αγ. Θωμά Ακινάτη και των μεγάλων καθεδρικών ναών. Τον Δάντη τον προσεγγίζουμε περισσότερο στα αριστουργήματα της γοτθικής γλυπτικής, όπως στη δυτική πύλη της εκκλησίας της Μπρτζ, παρά στο παρεκκλήσιο της Αρένας. Και στην ιταλική τέχνη ο άνθρωπος που πλησιάζει περισσότερο στο πνεύμα του Δάντη είναι στην πραγματικότητα ένας γλύπτης βαθιά επηρεασμένος από τη γοτθική τέχνη, ο Τζιοβάνι Πιζάνο. Ο Τζιοβάνι Πιζάνο ήταν ένας από τους μεγαλύτερους τραγικούς καλλιτέχνες της γλυπτικής, όπως μπορεί κανείς να δει στα γλυπτά φατώματα δύο αμβώνων, ενός στην Πίζα και του άλλου στην Πιστόια. Όπως και η Κόλαση του Δάντη, απεικονίζουν έναν τρομερό κόσμο, γεμάτο μίσος, σκληρότητα και πόνο...

Κ. Κλαρκ, *Ιστορία του Δυτικού Πολιτισμού*, 85.

3. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΛΑΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗ ΡΩΣΙΑ

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

1. Ο διδάσκων να επιμείνει στην άμεση σχέση που έχει η διάδοση του βυζαντινού πολιτισμού στους Σλάβους με τον εκχριστιανισμό τους τον 10ο αιώνα από τους Μεθόδιο και Κύριλλο.

2. Σχετικά με την τέχνη στη Ρωσία, μπορούν να προστεθούν και τα εξής από τον διδάσκοντα: Στα μέσα του 11ου αιώνα (1045-1052) κατασκευάστηκε στο Νόρβγκοροντ ο μητροπολιτικός ναός, του οποίου δυστυχώς έχουν καταστραφεί τα έργα ζωγραφικής του που φιλοτεχνήθηκαν αυτή την εποχή.
3. Να επιδειχθούν ή να προβληθούν τοιχογραφίες της Μονής της Χώρας, των ναών του Μυστρά και ορισμένων της νότιας Σερβίας, όπου αποδεικνύεται η εξάπλωση της Παλαιολόγιας Αναγέννησης. Να προβληθεί το έργο του Αντρέϊ Ρουμπλιώφ.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΙΕΒΟΥ

Η Αγία Σοφία υπάρχει ακόμα και είναι χωρίς αμφιβολία το αριστούργημα της προμογγολικής ρωσικής αρχιτεκτονικής. Όπως όλες οι ρωσικές εκκλησίες της εποχής, η Αγία Σοφία είναι βυζαντινό αρχιτεκτονικό δημιούργημα. Αλλά, όπως πάντοτε συμβαίνει, όταν οι καλλιτέχνες εργάζονται έξω από τη χώρα τους, έτσι και εδώ οι αρχιτέκτονες υποχρεώθηκαν να κάνουν υποχωρήσεις στο γούστο και τις επιθυμίες του ξένου παραγγελιοδότη. Οκαθεδρικός ναός της Αγίας Σοφίας σχεδιάστηκε και οικοδομήθηκε σύμφωνα με βυζαντινούς κανόνες. Ο ναός, τύπου εγγεγραμμένον σταυρού, είναι σκεπασμένος εξ ολοκλήρου με θόλους, ένα κεντρικό τρούλο και άλλους δώδεκα... Οι αναλογίες των διαστάσεων, η αρμονία και ο διάκοσμος με ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και ανάγλυφα είναι βυζαντινά. Ωστόσο δεν έχουν όλα βυζαντινή προέλευση. Το κτίσμα είναι μεγαλύτερο (55 x 37 μ.) από ό,τι στις βυζαντινές εκκλησίες. Στον ανατολικό τοίχο βρισκονται πέντε και όχι τρεις αψίδες... Στη σκεπή υψώνονται έντεκα τρούλοι.

A. Grabar, *L'art du moyen age en Europe orientale*, Παρίσι 1968, 122.

2. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΑΝΑΓΓΕΝΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ

Η νεαρή και σχετικά πλούσια Μεγάλη Ηγεμονία της Μόσχας παρείχε μεγαλύτερες ευκαιρίες για την ανάπτυξη της τέχνης από το πτωχευμένο Βυζάντιο. Το χτίσιμο νέων ναών, η ίδρυση μονών, ο έμμονος θαυμασμός των Ρώσων για την πολιτιστική κληρονομιά του Βυζαντίου, δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για το έργο του Θεοφάνη, του Ανδρέα Ρουμπλιώφ και των πολυάριθμων μαθητών τους. Το μήνυμά τους προς τους συγχρόνους τους τόνιζε την επικοινωνία με το Θεό, ως το ουσιωδέστερο περιεχόμενο της ανθρώπινης μοίρας. Η τέχνη τους, ακριβώς όπως και η πνευματικότητα και η θεολογία των ησυχαστών, απέβλεπε στο να δείξει ότι τέτοια επικοινωνία ήταν εφικτή, ότι εξαρτιόταν τό-

σο από τη Θεία Χάρη όσο και από την ανθρώπινη επιθυμία να τη φτάσει, και ότι αφορούσε όχι μόνο το αποσαρκωμένο ανθρώπινο πνεύμα, αλλά το σύνολο της ανθρώπινης ύπαρξης -το σώμα και την ψυχή- την οποία ανέλαβε ο Θεός στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού. Η ταύτιση της τάσης αυτής με ένα «στραγγαλιστικό συντηρητισμό» δεν μπορεί παρά να απορρέει από την ασυνείδητη πεποιθήση, που έχουν από κοινού πολλοί ιστορικοί, ότι «πρόοδος» συνεπάγεται «κοσμική» αντίληψη του ανθρώπου. Αλλά, αν κανείς ασπασθεί μια τέτοια προκατειλημμένη άποψη, κληροδοτημένη βασικά από το Διαφωτισμό, δεν απομένει πια δυνατότητα για μια θετική κατανόηση του μεσαιωνικού πολιτισμού, και ιδιαίτερα της βυζαντινής κληρονομιάς, ώστε να τη δει σαν κάτι άλλο από «τους σκοτεινούς αιώνες» της ιστορίας της ανθρωπότητας.

J. Meyendorff, Βυζάντιο και Ρωσία, 195-196.

4. Ο ΑΡΑΒΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

A. Από το 565 έως το 843

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

1. Ο διδάσκων πρέπει να επιμείνει σε τρία θέματα: α) Οι Άραβες δεν περιφρόνησαν τους πολιτισμούς των κατακτημένων, αντίθετα δέχτηκαν ευχαρίστως πολλά στοιχεία από αυτούς ενώ σεβάστηκαν ιδιαίτερα την αρχαία ελληνική σκέψη, από την οποία επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό και πάνω σ' αυτή στηρίχτηκαν, για να θεμελιώσουν τη φιλοσοφία και την επιστήμη τους. β) Να επιδειχθούν αρκετές εικόνες με αραβουργήματα, ώστε οι μαθητές να συνειδητοποιήσουν αυτή τη διακόσμηση. γ) Να τονιστεί η ταχύτητα, με την οποία εξελίσσεται ο αραβικός πολιτισμός, απόδειξη της δημιουργικής φαντασίας των Αράβων και του προοδευτικού πνεύματος την εποχή εκείνη.
2. Στο χάρτη να επισημανθούν τα κέντρα αραβικού πολιτισμού την περίοδο αυτή (Βαγδάτη, Δαμασκός, Κάιρο, Κόρδοβα).
3. Ο καθηγητής να τονίσει τη σημασία του τέμενους του Ομάρ στα Ιεροσόλυμα για τους Άραβες. Στο τέμενος αυτό φυλάσσεται ο βράχος, από τον οποίο ο Μωάμεθ ανήλθε στον ουρανό, γι' αυτό και από τους Άραβες, ονομάζεται «Θόλος του βράχου» (οι Σταυροφόροι του έδωσαν το όνομα «Τέμενος του Ομάρ»). Για το λόγο αυτό θεωρούν τα Ιεροσόλυμα και οι Μουσουλμάνοι ως ιερή τους πόλη.
4. Ο διδάσκων να γνωρίζει ότι η ισλαμική τέχνη, στην τεράστια έκταση του μουσουλμανικού κόσμου, διακρίνεται σε διάφορες σχολές: Σχολή Συρίας και Αιγύπτου. Σχολή Μαχρέμπ (Τυνησία, Αλγερία, Μαρόκο, Ισπανία) Περσική, Οθωμανική, Ινδική.

■ Ειδική βιβλιογραφία

Δυστυχώς ελάχιστα βιβλία κυκλοφορούν στην ελληνική γλώσσα για τον αραβικό πολιτισμό. Έτσι, ο διδάσκων είναι υποχρεωμένος να συμβουλευτεί τις εγκυκλοπαίδειες. Έγκυρα και συνοπτικά τα στοιχεία στο λήμμα «Αραβικά Χαλιφάτα» Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Α' τόμος, 61-72, ενώ περισσότερα περιέχονται σε βιβλίο **Β. Κρεμμυδάς – Φ. Πισπιρίγκου**, *ΟΜεσαιωνικός Κόσμος* (με καλή εικονογράφηση). Τις περισσότερες όμως λεπτομέρειες θα βρει ο διδάσκων στο κλασικό έργο του **W. Durant**, *Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού*, τόμ. Δ', 192-409.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΑΡΑΒΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Οι Άραβες, αντί να γκρεμίσουν τους παλιούς πολιτισμούς τους υιοθέτησαν και τους αποκατέστησαν, προσαρμόζοντάς τους ως ένα βαθμό στους κανόνες ζωής της νέας κοινότητας που γέμισε, βαθμιαία, από νεοφώτιστους. Το ίδιο συνέβη και με τη θρησκευτική τέχνη. Ήταν βέβαια, αξιοσημείωτη η τόσο πρακτική και οικονομική επιπόνησή τους να ξαναμεταχειρίζονται αρχαίους και χριστιανικούς κίονες και κιονόκρανα, πρέπει όμως να πούμε ότι ήταν και ένα είδος θριάμβου το να στρατολογούν στην υπηρεσία της μεγάλης δόξας του Ισλάμ τα κατάλοιπα θρησκευτών που είχαν καταρρηθεί, ή, το πολύ, ήταν ανεκτές. Αυτό, πάντως, φαίνεται ολοκάθαρα στα πρώτα τζαμιά που ίδρυσαν οι χαλίφες. Τα μωσαϊκά του Κούμπτατ-ελ-Σάκρα και το μεγάλο τέμενος της Δαμασκού δείχνουν τους μουσουλμάνους να διαλέγουν ανάμεσα στα βυζαντινά σχέδια. Δεν πρέπει να συμπεραίνουμε ότι οι εικόνες απαγορεύονταν. Απλούστατα δεν είχαν θέση σε ένα μουσουλμανικό θρησκευτικό ίδρυμα. Στα Ιεροσόλυμα το κυριότερο χαρακτηριστικό ήταν οι διακοσμήσεις με μοτίβα και λουλούδια. Ο διάκοσμος στο τέμενος της Δαμασκού είχε προκαλέσει, στο Μεσαίωνα, τον θαυμασμό ενός Άραβα γεωγράφου που περιέγραψε «τα δέντρα, τις πολιτείες και τις επιγραφές εξαιρετικού κάλλους και λεπτότητας, φιλοτεχνημένες με πλήρως τελειοποιημένη τεχνική». Το ίδιο έγινε και στην Κόρδοβα, όταν ο Ομμεϊάδης χαλίφης κάλεσε τεχνίτες από την Κωνσταντινούπολη, για να φιλοτεχνήσουν τα μωσαϊκά του τζαμιού. Όσοι τα εξέτασαν από κοντά «δεν βρήκαν ούτε στην εκτέλεση, ούτε στις μεθόδους και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν, ούτε στο σύνολο των κυριότερων σχεδίων, την παραμικρή διαφορά ανάμεσα στα μωσαϊκά αυτά και εκείνα της Ραβέννας, της Βενετίας και του Μόντε Κασσίνο».

Ιστορία της Ανθρωπότητας, έκδ. Ουνέσκο, τόμ. Γ', 611.

Β. Από το 843 έως το 1054

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

1. Να εξαρθεί το εκπληκτικό φαινόμενο οι πρώην νομάδες να ιδρύουν μεγάλες και λαμπρές πόλεις.
2. Ο διδάσκων να επιμείνει, σ' αυτή την περίοδο, στην προσφορά των Αράβων στην επιστήμη και κυρίως στην Ιατρική.
3. Να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στον Αβικέννα ως γιατρό και φιλόσοφο.

■ Πρόσθετα παραθέματα

2. Η ΑΡΑΒΙΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ

Μεγάλοι ιατροί πρόβαλαν τώρα. ΟΑρίμπ, ιστορικός που συνέχισε το έργο του Ταμπάρι και συνεργάστηκε με τον Ρεσεμούντο στη σύνταξη του αστρονομικού, γεωργικού και μετεωρολογικού ημερολογίου της Κόρντοβας, έγραψε ένα έργο περί εμβρυολογίας και γυναικολογίας. Ο Ιμπν Τζουλτζούλ έγραψε ένα σχόλιο στο έργο του Διοσκουρίδου και ουσιαστικά το συμπλήρωσε. Έγραψε ακόμα μίαν ιστορία των ασκούντων την ιατρική αντλώντας από λατινικές πηγές κάτι αρκετά πρωτότυπο που αξίζει να μνημονευθεί. Ο Αμπούλ-Κάσιμ Ζαχράουι (γνωστός στη Δύση ως Αμπούλ Κασίς ή Αμπούκασις) ήταν ο πρώτος και μέγιστος χειρουργός του μουσουλμανικού κόσμου σε εποχή που η χειρουργική ήταν κατώτερη δραστηριότητα, δουλειά των κουρέων, και η μαιευτική είχε αφηθεί εξ ολοκλήρου στις μαιές. Ήταν έμπειρος χειρουργός στη μακροσκελή πραγματεία του δοκιμάζει να δει από κοντά τα προβλήματα της καντηριάσεως, της καθαυτό χειρουργικής και των εξαρθρώσεων και καταγμάτων. Δίνει λεπτομερείς περιγραφές των διαφόρων εργαλείων και εικονογραφήσεις. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα καθαρώς φιλολογικά παραδείγματα αυτών των συγγραμμάτων της Ανατολής γίνεται μνεία της αναισθησίας. Ο Φορντούσι ομιλεί για μίαν ασθενή που υπνώθηκε με κρασί πριν υποβληθεί σε καισαρική τομή και ένας Πέρσης, δοκιμογράφος του 13ου αιώνα λέει για κάποιον Αριστοτέλη ότι τρυπάνισε έναν «ασθενή» στον οποίο είχε δώσει ένα φάρμακο, για να τον αναισθητοποιήσει. Ιστορία της Ανθρωπότητας της Ουνέσκο, τόμ. Γ', 506.

Γ. Από το 1054 έως το 1204

Η προσωπικότητα του Αβερρόη, η προσφορά του στις αριστοτελικές σπουδές και η καταπολέμηση των ιδεών του από την αραβική εξουσία και τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια της εποχής να εκτεθούν σύντομα και περιεκτικά.

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

Να επιδειχτούν ή να προβληθούν εικόνες των ανακτόρων της Αλάμπρας και να τονιστεί η πρωτοποριακή σκέψη του ιστορικού Ιμπν Χαλντούν (πολιτική φιλοσοφία, οικονομικά θέματα).

■ Πρόσθετα παραθέματα

Ο ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΙΜΠΝ ΧΑΛΝΤΟΥΝ

Σε μια εποχή προσεκτικής αλλά συχνά στερημένης σε έμπνευση ιστοριογραφίας, ο Ιμπν Χαλντούν ξεχωρίζει. Όπως σε τόσα άλλα πεδία, έτσι και στην ιστορία αξιοποίησε τις δυνατότητες που είχαν ωριμάσει χάρη στους ισλαμικούς μελετητές. Τα χρονικά του τα χαρακτηρίζει η συνεχής επιδίωξη απόψεως των κοινωνικών δυνάμεων που κρύβονται πίσω από δυναστικά γεγονότα. Η εισαγωγή του στη φημισμένη Γενική Ιστορία του πετυχαίνει τρία τουλάχιστον αξιόλογα πράγματα: αποτελεί συστηματική και διαφωτιστική επισκόπηση ενός ολοκληρωμένου πολιτισμού ως λειτουργικής ενότητας, αγκαλιάζοντας τις τέχνες και τις επιστήμες του· κάνει κοινωνιολογική ανάλυση της ιστορικής δυναμικής στην πολιτική και στον πολιτισμό και επιχειρεί να δημιουργήσει θέση για τη μελέτη της ιστορίας μέσα στο πλαίσιο της αριστοτέλειας φιλοσοφίας...

Ουνέσκο, *Ιστορία της Ανθρωπότητας*, Δ', 413.

6. ΤΟ ΜΕΓΑΛΕΙΟ ΤΗΣ ΑΛΑΜΠΡΑΣ

Εις την Γρανάδα, εις τα 1248, ο Μωχάμετ Ιμπν Αλ – Αχμάρ (1232-73) διέταξε την κατασκευήν του περιφημοτέρου κτηρίου της Ισπανίας, της Αλάμπρας, δηλαδή του «ερυθρού»... Η καλαισθησία και η τάσις προς την πλούσιαν διακόσμησιν των δύο επομένων αιώνων μετεμόρφωσε βαθμιαίως τον ισχυρόν αυτόν πύργον εις πληθώραν αιθουσών και ανακτόρων διακοσμημένων με παραστάσεις ανθέων ή γεωμετρικών σχημάτων, γλυπτών ή ζωγραφιστών, από έγχρωμον μαρμαροκόκιον, , τούβλον ή λίθον. Εις την Αυλήν των Μύρτων, μία μικρά λίμνη αντανακλά εις τα νερά της το φύλλωμα και την πύλην. Πίσω από αυτήν υψώνεται ο Πύργος των Πρόεσβων, όπου οι πολιορκημένοι επίστευαν ότι θα εύρισκαν ένα τελευταίον και απόρθητον καταφύγιον. Εις τον Πύργον υπήρχε η Αίθουσα των Πρεσβευτών. Εκεί οι εμίραι της Γρανάδας εκάθηντο επί του θρόνου, ενώ οι ξένοι απεσταλμένοι εθαύμαζαν την τέχνην και τον πλούτον του μικροσκοπικού βασιλείου. Εκεί, ο Κάρολος ο Εα, καθώς απελάμβανε από το παράθυρον τους κήπους, τα άλση και τα ρυάκια, εσκέπτετο «πόσον άτυχος είναι εκείνος που τα έχασε όλα αυτά». Εις την κυριωτέραν αυλήν, την *Patio de los Leones* (Αυλήν των Λεόντων), δώδεκα μαρμάρινοι λέοντες φυλάσσουν το μεγαλοπρεπές αλαβάστρινον αναβουστήριον. Το κτήριον αυτό είναι ένα αριστούργημα της μαυρι-

τανικής τέχνης με τους λεπτοφρείς κίονας και τα ανθισμένα κιονόκρανα της αφίδος, με τα εις σχήμα σταλακτίτου τόξα, με τας επιγραφάς εις την κουφικήν γλώσσαν, με τα διάτρητα δικτυωτά αραβουργήματα. Οι Μαυριτανοί, με τον ενθουσιασμόν των και με την αγάπην των προς την πολυτέλειαν, έφθασαν εις την υπερβολήν. Εκεί τα πάντα είναι διακόσμησις, το μάτι και η ψυχή απολαμβάνουν την ωραιότητα και την ικανότητα. Η λεπτότης αυτή της διακοσμήσεως θυσιάζει την εντύπωσιν της δυνάμεως και της ασφαλείας, που πρέπει να παρέχει η αρχιτεκτονική, αλλά η εύθραυστος εκείνη διακόσμησις επέζησε μιας δωδεκάδος σεισμών. Η οροφή της Αιθούσης των Πρεσβευτών κατέρρευσε, αλλά το υπόλοιπον διατηρείται. Γενικώς το γραφικόν αυτό σύνολον κήπων, ανακτόρων, πηγών και εξωστών εκφράζει το απόγειον αλλά και συγχρόνως την παρακμήν της μαυριτανικής τέχνης εις την Ισπανίαν: τον πλούτον που έφθανε μέχρις υπερβολής, την κατακτητικήν δραστηριότητα που εξεφυλίσθη εις την προτίμωσιν προς τας ανέσεις, την αγάπην προς την ωραιότητα που αντικατέστησε την δύναμιν και το μεγαλείον με την κομψότητα και την χάριν.

W. Durant, Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού, τόμ. Δ', 378-379.

■ Ανασκόπηση του μεσαιωνικού πολιτισμού

Η «ανασκόπηση» είναι προτιμότερο να αφιερωθεί στην ανάγνωση εργασιών των μαθητών. Το θεματολόγιο θα μπορούσε να είναι ως εξής:

- α) Να αναφερθούν, σε δέκα το πολύ γραμμές, τα κυριότερα χαρακτηριστικά του μεσαιωνικού πολιτισμού.
- β) Τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία του μεσαιωνικού πολιτισμού.
- γ) Να αναφερθούν, σε πέντε το πολύ γραμμές, τα κυριότερα χαρακτηριστικά του βυζαντινού πολιτισμού.
- δ) Να αναφερθούν, σε πέντε το πολύ γραμμές, τα κυριότερα χαρακτηριστικά του δυτικού μεσαιωνικού πολιτισμού.
- ε) Να αναφερθούν, σε πέντε το πολύ γραμμές, τα κυριότερα χαρακτηριστικά του αραβικού πολιτισμού.
- στ) Ποια είναι τα κυριότερα κοινά σημεία και ποιες οι διαφορές μεταξύ βυζαντινού και δυτικού μεσαιωνικού πολιτισμού;

Σε ποιους τομείς υπερείχε ο αραβικός πολιτισμός κατά το Μεσαίωνα και γιατί καταστράφηκε;

Οι μαθητές κάθε τμήματος να χωριστούν σε επτά ομάδες για την επεξεργασία των ανωτέρω θεμάτων.

Κεφ. 6. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΧΩΡΩΝ ΩΣ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1453-1648)

1. ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να προσδιορίσουν οι μαθητές τις βασικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις που σηματοδοτούν τη μετάβαση από το μεσαιωνικό κόσμο στην αυγή των Νέων Χρόνων.
2. Να εξηγήσουν το πνεύμα αναζήτησης που προετοιμάζει τη νέα εποχή.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

1. Για την επίτευξη των στόχων αυτών είναι απαραίτητο να κατευθύνουμε παιδαγωγικά τους μαθητές, ώστε να:
 - Θυμηθούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φεουδαρχικού συστήματος.
 - Ανακαλέσουν στη μνήμη τους και να εμπλουτίσουν τη γνώση τους σχετικά με τα αίτια της κρίσης του φεουδαρχικού κόσμου και τις μορφές εκδήλωσής της.
 - Εμβαθύνουν στις μεταβολές που προετοιμάζουν τους Νέους Χρόνους.
2. Πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή κατά τη διδασκαλία του κεφαλαίου αυτού ώστε οι μαθητές να αχθούν σε γενικεύσεις και να μπορούν να αναγνωρίζουν σε κάθε περίπτωση τους παράγοντες της ιστορικής εξέλιξης (γεωγραφικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό) και τους μηχανισμούς, με τους οποίους αυτοί συντελούν τόσο στη διατήρηση και τη σταθερότητα μιας δομής όσο και στη βαθμιαία μεταβολή της. Η απόκτηση αυτής της ικανότητας είναι απαραίτητη για την ερμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι.

Παράδειγμα: Η καταβολή των φεουδαρχικών επιβαρύνσεων είναι στοιχείο διατήρησης του φεουδαρχικού συστήματος. Ο περιορισμός των φεουδαρχικών δικαιωμάτων στα αστικά κέντρα από τις αναδυόμενες νέες οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις είναι στοιχείο μεταβολής.
3. Η όλη διδακτική διαδικασία θα παρουσιάσει τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις περισσότερο από την οπτική γωνία της αφητηρίας μιας νέας εποχής παρά του τέλους μιας προηγούμενης.

α. Οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές

1. Θα δοθεί έμφαση στην αναβίωση των πόλεων και στο ρόλο τους ως συντελεστών της νέας πραγματικότητας. Η παρακμή των πόλεων κατά το Μεσαί-

ωνα οφειλόταν και στο γεγονός ότι αυτές δεν αποτελούσαν απαραίτητο όρο λειτουργίας του φεουδαρχικού συστήματος. Για την εξήγηση πρέπει να ληφθεί υπόψη η κοινωνικοοικονομική δομή του:

- Η έλλειψη χρήματος ως ανταλλακτικού μέσου
 - Η εξααιρετικά περιορισμένη κυκλοφορία αγαθών
 - Η αυτάρκεια της οικονομικής μονάδας
 - Η αναγωγή της γης σε απόλυτη αξία και σε μοναδικό μέτρο πλούτου και ισχύος
 - Το σύστημα προσωπικής υποτέλειας που δεν επέτρεπε την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων
2. Θα εκτιμηθεί η συμβολή της Τέταρτης Σταυροφορίας στις μεταβολές και ο διαμελισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Δυτικούς.
 3. Θα τονισθεί η σημασία των νέων δραστηριοτήτων (εμπορίου, βιοτεχνίας και τραπεζικών εργασιών).
 4. Γενικά οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις της περιόδου αυτής μπορούν να συνοψιστούν στα εξής σημεία:
 - Η αύξηση του πληθυσμού ενίσχυε τις δυσμενείς επιπτώσεις από τις σιτοδείες και την πείνα.
 - Αναζητήθηκαν καινούριες καλλιεργήσιμες εκτάσεις με την εκχέρωση δασικών εκτάσεων, κυρίως από τους δουλοπάροικους που απελευθερώνονταν.
 - Αναπτύχθηκε η υφαντουργία.
 - Εφαρμόστηκαν τεχνικές βελτιώσεις, όπως η γενίκευση της χρήσης του νερόμυλου.
 - Μικρές βελτιώσεις στις κατασκευές και μεταφορές άρχισαν να μεταβάλλουν τις συνθήκες εργασίας και τους όρους παραγωγής.
 - Οι πρόοδοι αυτές στην παραγωγή δημιούργησαν περίσσειμα για τη διατροφή μη αγροτικών πληθυσμών.
 - Η εκχέρωση δασικών και ακαλλιέργητων εκτάσεων και η οργάνωση χωριών από ελεύθερους καλλιεργητές έξω από τον έλεγχο του φεουδαρχικού επέτρεψαν τη δημιουργία εισοδημάτων απαλλαγμένων από τις φεουδαρχικές επιβαρύνσεις και διαθέσιμων για ανταλλαγή.
 - Διευρύνθηκε το εμπόριο με την Ανατολή: αυξήθηκαν οι ανταλλαγές ανάμεσα στις ιταλικές πόλεις (Βενετία, Γένοβα, Πίζα) και στο βυζαντινό και μουσουλμανικό κόσμο.
 - Αναπτύχθηκε η βιοτεχνία.
 - Το σύνολο των μεταβολών αυτών και κυρίως η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου και η δημιουργία τοπικών αγορών προκάλεσαν την επανεμφάνιση του χρήματος ως ανταλλακτικού μέσου. Η επανεμφάνιση του χρήματος ήταν μια επαναστατική αλλαγή, γιατί σιγά σιγά η γη έπαυσε να αποτελεί το μοναδικό μέτρο κάθε αξίας, που σημαίνει ότι το φεουδαρχικό σύστημα άρχισε να χάνει τα στηρίγματά του.

- Οι μη αγροτικές δραστηριότητες και ο ρόλος τους πολλαπλασιάστηκαν
- Οι αναβιωμένες πόλεις λειτούργησαν ως οργανωτικά κέντρα της οικονομίας.

β. Οι νέες πνευματικές τάσεις – Κλίμα αναζήτησης

Πρέπει να τονισθεί και να συζητηθεί ο ρόλος του πολιτιστικού παράγοντα (η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, η πνευματική δραστηριότητα, η αλλαγή νοοτροπίας).

Οι μαθητές πρέπει να προσδιορίσουν το περιεχόμενο του κλίματος αναζήτησης που διαμορφώνεται προς το τέλος του Μεσαίωνα. Αυτό αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση, για να κατανοήσουν τα δύο επόμενα κεφάλαια (Αναγέννηση – Ανθρωπισμός και Ανακαλύψεις).

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

1. Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις καθώς και τα αντίστοιχα παραθέματα.
2. Είναι φανερή η προσπάθεια της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας να εναγκαλιστεί τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, για να έχει τον πνευματικό έλεγχό τους. Θεωρούσε ότι η πνευματική ελευθερία δεν επρεπε να ξεπεράσει τα δογματικά όρια.

☞ Πρόσθετες ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Να απαριθμήσετε τους λόγους εδραίωσης της μοναρχίας, σε βάρος των φεουδαρχών.

Για την απάντηση πρέπει να αναζητηθούν τα ερείσματα της δύναμης των φεουδαρχών και οι λόγοι έλλειψης ισχύος των μοναρχών. Στη συνέχεια θα επισημανθούν οι μεταβολές που ανέστρεψαν την κατάσταση. Να αξιοποιηθεί το παράθεμα 3.

2. ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τη μεγάλη πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση στην Ευρώπη που οδήγησε στην Αναγέννηση των Γραμμάτων και των Τεχνών.
2. Να εξηγήσουν τη στροφή του ενδιαφέροντος των Ευρωπαίων στις κλασικές σπουδές.
3. Να εκτιμήσουν τη συμβολή των βυζαντινών λογίων στην κίνηση του Ανθρωπισμού πριν και μετά την Άλωση.

4. Να προσδιορίσουν τις νέες αξίες που διαμορφώθηκαν στην ευρωπαϊκή σκέψη και το νέο ορθολογιστικό προσανατολισμό του ανθρώπινου πνεύματος.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

α. Οι νέοι δρόμοι δημιουργίας

Θα επισημανθεί ο ρόλος των οικονομικά ανεπτυγμένων αστικών κέντρων στην εκδήλωση του κινήματος της Αναγέννησης και θα τονισθούν οι βασικές μορφές και τομείς έκφρασής της.

β. Ο Ανθρωπισμός: κίνημα για έναν ανθρώπινο κόσμο και για την ανανέωση της σκέψης

▼ Η ρήξη με το Μεσαίωνα

Να τονισθεί ότι το κίνημα του Ανθρωπισμού είχε ως στόχο την αναζήτηση ενός νέου τύπου ανθρώπου μέσα από την παράδοση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού.

▼ Οι ανθρωπιστές και το νέο πνεύμα

- Η προσοχή θα εστιασθεί στα γνωρίσματα των ανθρωπιστών και στην ευρύτητα των δραστηριοτήτων και του πνεύματός τους. Να επισημανθεί ο νέος τύπος ανθρώπου, ο καθολικός άνθρωπος, που οραματίζονται οι ανθρωπιστές και να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά του.
- Ο Λεονάρντο ντα Βίντσι μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένας αντιπροσωπευτικός άνθρωπος της Αναγέννησης αφού, εκτός του ότι στο πρόσωπό του συγκεντρώνονται οι ιδιότητες του ζωγράφου, του γλύπτη, του μηχανικού, του ναυπηγού και του αρχιτέκτονα, στα έργα του υπάρχει διάχυτο το πνεύμα του δυναμισμού και του πάθους της εποχής του.

▼ Η συμβολή των Ελλήνων λογίων στην ανθρωπιστική κίνηση

Θα δοθεί έμφαση στο ρόλο των Ελλήνων λογίων στη θεμελίωση του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ιδιαίτερα πρέπει να προσεχθούν οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Πλήθωνα, οι οποίοι προοιωνίζονται το πνεύμα της Αναγέννησης.

▼ Μια νέα αντίληψη για την αγωγή

Είναι φανερή η διαφοροποίηση σε σχέση με το Μεσαίωνα της αντίληψης για την αγωγή (περιεχόμενο, μεθοδολογία και σκοποί). Να επισημανθούν οι παράγοντες που δημιούργησαν τους νέους προσανατολισμούς της.

Να δειχθεί η σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ του νέου τρόπου σκέψης και των μεταβολών που συντελούνται.

γ. Η τυπογραφία και η διάχυση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού

▼ Να προβληθούν στους μαθητές για συζήτηση τα εξής θέματα:

- Η Ιταλία ως κοιτίδα της Αναγέννησης και η διάδοσή της στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο, δηλαδή ο ευρωπαϊκός χαρακτήρας της.

- Η επαναστατική ανακάλυψη της τυπογραφίας και ο ρόλος της στη διάχυση του πνεύματος της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού.
- Η απουσία των μαζών από τα διαδραματιζόμενα.
- Τα συμπεράσματα που εξάγονται από τα γραφήματα.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Παράθεμα της σελ. 117:

Προβάλλονται τα χαρακτηριστικά του καθολικού ανθρώπου. Οι μαθητές να προβούν στην κατηγοριοποίησή τους:σωματικά, πνευματικά, ψυχικά.

«Το γραφείο του ανθρωπιστή» (σελ. 118):

Στην εικόνα αυτή να προσεχθεί το περιβάλλον που συνδυάζει: την αγάπη προς την αρχαιότητα (αγαλματίδια), τη θρησκευτική πίστη (θρησκευτικά βιβλία, ο Εσταυρωμένος, προσευχητάριο), την επιστήμη (αστρολάβος, κροκοειδής σφαίρα). Οι μαθητές, με τη βοήθεια του διδάσκοντα, θα οδηγηθούν στο συμπέρασμα ότι το πνεύμα του Ανθρωπισμού και της Αναγέννησης είναι ανθρωποκεντρικό, χωρίς να αρνείται την πίστη στο Θεό.

Σχέδιο Λεονάρντο ντα Βίντσι (σελ. 118):

Για να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις αυτενεργού και βιωματικής μάθησης, οι μαθητές θα κληθούν να εξηγήσουν: το σχέδιο του ντα Βίντσι, που μας παραπέμπει στο «πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος» του Πρωταγόρα.

Παράθεμα σελ. 119:

Με αφετηρία την εικόνα αυτή μπορεί να προβληθεί η προσωπικότητα του Βησσαρίωνα και να εξαρθεί η συμβολή του και γενικότερα όλων των Ελλήνων λογίων στην ανθρωπιστική κίνηση.

Παράθεμα σελ. 119 και πρώτη εικόνα σελ. 120:

Η νέα αγωγή καθορίζει τους στόχους της που αποβλέπουν στη διαμόρφωση του καθολικού ανθρώπου. Οι μαθητές θα κληθούν να εντοπίσουν το περιεχόμενο αυτών των στόχων σε συνδυασμό με το παράθεμα της σελ. 117.

Εικόνα σελ. 114: (Η σχολή των Αθηνών)

Πολύ σημαντική είναι η εικόνα αυτή για τους υπαινιγμούς που αντανακλούν το πνεύμα της εποχής και τους οποίους οι μαθητές (με τη βοήθεια του διδάσκοντος) θα κληθούν να αποκωδικοποιήσουν.

Να προσεχθεί ότι ο Πλάτων με υψωμένο το χέρι δείχνει προς τον ουρανό και ο Αριστοτέλης με το χέρι προς τα κάτω μας ξαναυθυρίζει στην εμπειρία των αισθήσεων. Είναι φανερός ο διπλός προσανατολισμός της Αναγέννησης πνεύμα και σώμα, ψυχή και θεός. Επίσης, η παρουσία του ιδίου του Ραφαήλ επιβεβαιώνει την ουσιαστική συμμετοχή των καλλιτεχνών στο κίνημα της Αναγέννησης.

Χάρτης σελ. 121:

Οι μαθητές θα κληθούν με ερωτήσεις, βασιζόμενες στο υπόμνημα του χάρτη, να επισημάνουν τα στοιχεία που αφορούν την Αναγέννηση και τον Ανθρωπισμό. Με το τρόπο αυτό η διδασκαλία οδηγεί στη δημιουργία των απαραίτητων εποπτειών.

Εικόνα τυπογραφείου σελ. 120:

Να συνδυαστεί με τα επόμενα γραφήματα της σελ. 121.

Γραφήματα σελ. 121:

Διαπιστώνουμε ότι το ποσοστό των θρησκευτικών βιβλίων είναι σαφώς υψηλότερο από εκείνο των άλλων κατηγοριών. Η εξήγηση είναι λογική: η απήχηση του μεσαιωνικού θρησκευτικού συναισθήματος εξακολουθεί να είναι έντονη και μεγάλο μέρος από τους εγγράμματους είναι κληρικοί. Ακολουθούν σε ποσοστό τα φιλολογικά βιβλία λόγω της διάδοσής του ανθρωπισμού και του συνεχώς αυξανόμενου αριθμού των λογίων.

Η επιφυλακτικότητα απέναντι στην επιστήμη και η πολεμική που ασκεί η Εκκλησία εναντίον της καθλώνουν τα βιβλία επιστημονικού περιεχομένου σε χαμηλά επίπεδα. Η νομική επιστήμη είναι υπόθεση των λίγων ειδικών και γι' αυτό και τα αντίστοιχα βιβλία έχουν περιορισμένη κυκλοφορία.

Μπορεί εύκολα να δικαιολογηθεί το υψηλό ποσοστό των βιβλίων που γράφονται στη λατινική και το χαμηλό εκείνων που είναι γραμμένα σε εθνικές γλώσσες. Η λατινική μέχρι τότε ήταν η μοναδική γραπτή γλώσσα στη Δύση και οι εθνικές γλώσσες, αν και μπορούσαν να αποτελέσουν μέσο έκφρασης στη λογοτεχνία, αδυνατούσαν ακόμα να ανταποκριθούν στις υψηλές απαιτήσεις της επιστημονικής έκφρασης.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

1. Βλ. την αφήγηση στη σελ. 118.
2. Βλ. σελ. 117.
3. Θα παρακινήθούν οι μαθητές να συγκεντρώσουν κατά κατηγορίες τα χαρακτηριστικά του καθολικού ανθρώπου (σωματικά, πνευματικά, ψυχικά) και να προσδιορίσουν το περιεχόμενό τους.
4. Να επισημανθεί ότι:
 - Οι Έλληνες λόγιοι που κατέφυγαν στη Δύση γνώριζαν σε βάθος το πνεύμα της Αρχαιότητας.
 - Διακρίνονταν για το ζήλο και τον ενθουσιασμό, με τον οποίο δίδασκαν τα αρχαία κείμενα.
 - Υπήρξε ιδεολογική προετοιμασία στο να γίνουν αποδεκτές οι ιδέες των αρχαίων συγγραφέων.
 - Ο αναγεννησιακός λόγιος δε μελετούσε τον αρχαίο πολιτισμό μόνον σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά επιχειρούσε να αντλήσει από αυτόν αξίες για τη θεμελίωση του σύγχρονου του κόσμου.

➤ Πρόσθετες Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Με αφετηρία την εικόνα του Ντα Βίντσι της σελ. 118 να επισημάνετε την επίδραση της αρχαίας ελληνικής σκέψης στην Αναγέννηση.
 - Μας παραπέμπει στην ανθρωποκεντρική ιδεολογία του Πρωταγόρα και των σοφιστών: «πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος».
2. Να επισημάνετε τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στη μεσαιωνική και την αναγεννησιακή σκέψη και ιδεολογία.
 - Βασικός ιδεολογικός άξονας της μεσαιωνικής σκέψης είναι η ιδέα της ματαιότητας. Αντίθετα, η ιδεολογία με την οποία είναι διαποτισμένη η Αναγέννηση εντοπίζεται ακριβώς στην απαλλαγή από αυτό το απαισιόδοξο κλίμα τη ματαιότητας και στον ενστερνισμό της ιδέας της πρόδοου.

■ Ειδική βιβλιογραφία

1. **E. Burns**, *Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης*, τόμ. Α', μετ. Τ. Δαρβέρης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.
2. **N. Berstein – P. Milza**, *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη*, τόμ. Α' (5ος-18ος αι.), μετ. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
3. **G. Livet – R. Mousnier**, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης*, τόμ. Γ': ΗΕυρώπη από το 1300 μέχρι το 1600, μετ. Π. Παπαδόπουλος, τόμ. Δ': 1660-1789, μετ. Α. Τριανταφύλλου, τόμ. Ε': 1789-1848, μετ. Ειρ. Λούβρου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990.
4. **B. Κρεμμυδάς**, *Νεότερη Ιστορία, Ελληνική και Ευρωπαϊκή*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990.
 - Στα παραπάνω βιβλία γίνεται μεθοδική πραγμάτευση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Ο διδάσκων μπορεί να τα συμβουλευτεί για περαιτέρω πληροφόρηση και να βρει απαντήσεις σε τυχόν απορίες που ανακύπτουν κατά τη διδασκαλία.
5. **F. Braudel**, *Υλικός Πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός*. Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο, τόμ. Α', μετ. Αιγ. Ασδραχά, εκδ. Μορφωτικού Ινστιτούτου Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995.
 - Ένα από τα πιο σημαντικά ιστορικά έργα του εικοστού αιώνα. Παρουσιάζει στην εξελικτική τους πορεία όλες τις εκφάνσεις του υλικού πολιτισμού από το 15ο έως το 18ο αι.
6. **N. G. Wilson**, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση, Ελληνικές Σπουδές κατά την Ιταλική Αναγέννηση*, μετ. Φ. Πρεβεδούρου - Γεωργίνη, εκδ. Νέα Σύμρνη - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1994.
 - Χρήσιμο βοήθημα για την περίοδο της Αναγέννησης και τη συμβολή των Ελλήνων λογίων σ' αυτήν.

7. **R. Muchembled**, Les XVIe et XVIIe siècles, Breal, 1995.

– Αφιερώνονται ειδικά κεφάλαια για την Αναγέννηση, τον Ανθρωπισμό και τις Ανακαλύψεις.

8. **A. G. Debus**, Άνθρωπος και φύση στην Αναγέννηση, μετ. Τ. Τσιαντούλας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

– Ανιχνεύονται οι ποικίλες αντιδράσεις του Ανθρωπισμού στις επιστήμες.

9. **E. Garin** (επιμ.), L' homme de la Renaissance, Le Seuil 1990.

– Μια πολιτιστική προσέγγιση της Αναγέννησης.

3. ΟΙ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να εμβαθύνουν οι μαθητές στα αίτια και στα κίνητρα που ώθησαν τις ευρωπαϊκές χώρες στις Ανακαλύψεις Νέων Χωρών.
2. Να προσδιορίσουν την παγκόσμια σημασία της διεύρυνσης των γεωγραφικών οριζώντων και της ανακάλυψης νέων θαλάσσιων οδών.
3. Να εντοπίσουν τις κυριότερες συνέπειες των γεωγραφικών Ανακαλύψεων στην οικονομία, στην κοινωνία, την πολιτική και τη νοοτροπία.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

α. Προς αναζήτηση νέων δρόμων (παραθ. σελ. 122, 124)

Θα αναζητηθούν από τους μαθητές τα αίτια και τα κίνητρα που ώθησαν στις Ανακαλύψεις με κατάλληλη αξιοποίηση των παραθεμάτων από το διδασκόντα.

β. Οι πρόοδοι στη ναυσιπλοΐα (Εικόνες σελ. 123)

Η συμβολή των τεχνικών εξελίξεων στον τομέα της ναυσιπλοΐας υπήρξε αποφασιστική. Χωρίς αυτές θα ήταν πολύ δύσκολες ή αδύνατες οι εξερευνησεις και οι Ανακαλύψεις νέων χωρών.

γ. Οι Ευρωπαίοι ανακαλύπτουν τον κόσμο (Εικόνα σ. 124, παραθέματα, σ. 125, 126, χάρτης σ. 127)

- ▼ Θα εξηγηθεί το γεγονός ότι οι Πορτογάλοι και οι Ισπανοί ακολούθησαν διαφορετικές κατευθύνσεις για την ανακάλυψη της Ασίας.
- ▼ Θα τονισθεί η σημασία της ανακάλυψης της Αμερικής, του νέου θαλασσίου δρόμου προς τις Ινδίες και του πρώτου περίπλου της γης. Για το τελευταίο κοσμοϊστορικό γεγονός μπορεί να γίνει σύντομη μνεία (βλ. πρόσθετο παράδειγμα 1).

▼ Να εξηγηθεί η σπουδή, με την οποία η Πορτογαλία και η Ισπανία μοίρασαν το Νέο Κόσμο με διαιτητή τον Πάπα (βλ. και χάρτη σ. 127): οι δύο αυτές χώρες διαπίστωσαν την αποφασιστική οικονομική σημασία των κατακτήσεων. Επιλύοντας τις μεταξύ τους διαφορές θα μπορούσαν απερίσπαστα να ασχοληθούν με την εκμετάλλευση των Ανακαλύψεων. Παράλληλα ήθελαν να προλάβουν άλλες χώρες, που αργά ή γρήγορα θα διεκδικούσαν μερίδιο από το Νέο Κόσμο. Η Ισπανία και η Πορτογαλία ήταν παραδοσιακά δύο καθολικές χώρες και θεωρούσαν ότι το κύρος του πάπα θα καθιστούσε τη διανομή δικαιότερη και διαρκέστερη.

δ. Η κατάκτηση του Νέου Κόσμου και οι αποικιακές αυτοκρατορίες (β' παράθεμα σελ. 126 και χάρτης σ. 127)

- ▼ Θα εξηγηθεί πως ο οικονομικός παράγοντας μετέτρεψε σύντομα τις χώρες που ανακαλύφθηκαν σε αποικίες και θα εξεταστούν τα απάνθρωπα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτερα κατά των προκολομβιανών πολιτισμών.
- ▼ Θα προσεγγιστεί και θα ερμηνευτεί ο διαφορετικός χαρακτήρας της πορτογαλικής και ισπανικής αποικιακής αυτοκρατορίας.

ε. Ευρώπη μετά τις Ανακαλύψεις (παραθέματα σελ. 128)

- ▼ Θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στις συνέπειες των Ανακαλύψεων.
- στον οικονομικό τομέα:
 - μετατόπιση του κέντρου της οικονομικής δραστηριότητας
 - διεύρυνση του εμπορίου
 - εισαγωγή πολύτιμων μετάλλων στην Ευρώπη και επιπτώσεις
 - εμφάνιση νέων οικονομικών δραστηριοτήτων, μεταξύ άλλων των τραπεζικών που συμβάλλουν στην εμφάνιση στο προσκήνιο μεγάλων οικογενειών τραπεζιτών, όπως των Φούγγερ και των Μεδίκων, οι οποίοι αποκτούν σημαντική ισχύ και επηρεάζουν την πολιτική και την πολιτιστική ζωή.
 - θεμελίωση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος
 - εμφάνιση νέων προϊόντων
 - Στον κοινωνικό τομέα: βαθμιαία δημιουργία της αστικής τάξης
 - Στην κουλτούρα: η γέννηση ενός νέου ανθρώπου με διαφορετικά χαρακτηριστικά και νοοτροπία.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Παραθέματα σελ. 122, 124, 125 και α' εικόνα σελ. 125.

Οι μαθητές να προσδιορίσουν με βάση τα παραθέματα τα κίνητρα και το χαρακτήρα των Ανακαλύψεων. Στην εικόνα να προσεχθεί ο ειρηνικός χαρακτήρας των ιθαγενών που προσφέρουν δώρα στο Κολόμβο.

Εικόνες σελ. 123 (καραβέλα και αστρολάβος) και 124

Με αφετηρία τα τεκμήρια αυτά, να εκτιμηθεί η συμβολή των νέων ναυτικών τεχνικών, της γεωγραφικής θέσης και των μεγάλων λιμανιών στις Ανακαλύψεις. Ειδικότερα, όσον αφορά την καραβέλα, πρέπει να σημειωθεί ότι η μεγάλη επιφάνεια των πανιών και το τριγωνικό ή τετράγωνο σχήμα τους της επέτρεπε να αναπτύσσει μεγάλη ταχύτητα, να αξιοποιεί πλάγιους ή μεταβλητούς ανέμους και να προχωρεί ακόμα και όταν αυτοί είναι αντίθετοι.

Παράθεμα σελ. 126 («Και με τη βούλα του πάπα»)

Να συνδυαστεί με τις διδακτικές ενέργειες (βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις γ) και με το χάρτη της σελ. 127.

Χάρτης σελ. 122

Ο χάρτης προσφέρεται για την απόκτηση εποπτείας όσον αφορά το σύνολο των Ανακαλύψεων.

Παράθεμα («Μια φωνή διαμαρτυρίας») σελ. 126 και χάρτης σελ. 127

Το παράθεμα χαρακτηρίζει με τον πλέον εύγλωττο τρόπο την απάνθρωπη συμπεριφορά των κατακτητών απέναντι στους ιθαγενείς. Αν και ο τρόπος αποικιακής εκμετάλλευσης διαφοροποιείται μεταξύ Ισπανών και των Πορτογάλων κοινή επιδίωξη και των δύο είναι η στυγνή εκμετάλλευση των νέων χωρών. Να τονισθεί επίσης η αντίθεση ανάμεσα στο φιλειθρηνικό χαρακτήρα του πολιτισμού των ιθαγενών πληθυσμών και στις κατακτητικές διαθέσεις των Ισπανών.

Παραθέματα σελ. 128

Οι Ανακαλύψεις κατέστησαν την Ευρώπη κέντρο του διεθνούς εμπορίου, η οποία πλέον κατακλύζεται από αγαθά από όλο τον κόσμο. Η νέα οικονομική πραγματικότητα θέτει τις βάσεις του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Η εισαγωγή πολυτίμων μετάλλων αύξησε βέβαια τον πλούτο των ευρωπαϊκών χωρών, ταυτόχρονα όμως είχε και αρνητικές συνέπειες, αφού προκάλεσε την υποτίμηση του νομίσματος και την αύξηση των τιμών.

Παράθεμα σελ. 128 «Η σχετικότητα των πραγμάτων»

Η άποψη του Μονταίνι εκφράζει ακριβώς τη σχετικότητα των πραγμάτων που καθιστά το ανθρωπινό πνεύμα ανοικτό προς το άγνωστο και δεκτικό προς καθετί το καινούριο.

■ Πρόσθετο παράδειγμα

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ ΤΗΣ ΓΗΣ (1519-1521)

Ο Μαγγελάνος ξεκίνησε το 1519 από τη Σεβίλλη με πέντε πλοία με κατεύθυνση τη Νότια Αμερική. Αφού παρέπλευσε το νοτιότερο άκρο της Αμερικής, την Παταγονία, ανοίχθηκε στη Θάλασσα του Νότου, την οποία λόγω της ηρεμίας της ονόμασε Ειρηνικό Ωκεανό. Στη συνέχεια αντί να ακολουθήσει την πορεία προς τα Νησιά των Μπαχαρικών, στράφηκε προς το νησιωτικό σύμπλεγμα, που ονο-

μάστηκε αργότερα Φιλιππίνες. Εκεί σκοτώθηκε από τους ιθαγενείς το 1521, κατόρθωσε όμως ο συνεργάτης του Ελ Κάνο να γυρίσει με ένα πλοίο στην Ισπανία τον ίδιο χρόνο, περνώντας από το ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Δραστηριότητες του β. μ.

1. Βλ. Διδακτικές ενότητες και επισημάνσεις
2. Η ταξινόμηση μπορεί να γίνει εύκολα με βάση την αφήγηση και τα παραθέματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλά από τα αποτελέσματα είχαν δύο όψεις: θετική και αρνητική. Η εισροή μεγάλων ποσοτήτων πολύτιμων μετάλλων, για παράδειγμα, οδήγησε στον εκχρηματισμό της οικονομίας, ταυτόχρονα όμως προκάλεσε υποτίμηση του νομίσματος και αύξηση των τιμών με σοβαρές κοινωνικές συνέπειες.

☞ Πρόσθετες Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Να επισημάνετε τους παράγοντες που διευκόλυναν τις Ανακαλύψεις και να αξιολογήσετε έναν από αυτούς.
 - Αναφέρονται και περιγράφονται στην αφήγηση και στα παραθέματα.
2. Ποια σημασία είχε για την περαιτέρω πορεία των Ανακαλύψεων η πραγματοποίηση του πρώτου περίπλου της γης;
 - Εκτός από την επιβεβαίωση της θεωρίας για τη σφαιρικότητα της γης, ακολουθεί η δεύτερη φάση των Ανακαλύψεων, κατά την οποία οι νέες χώρες μετατρέπονται σε αποικίες.
3. Μπορείτε να εξηγήσετε τη διαφορετική μορφή και οργάνωση της πορτογαλικής και της ισπανικής αποικιακής αυτοκρατορίας;
 - Οι Πορτογάλοι έδωσαν έμφαση στην εμπορική δραστηριότητα σε αντίθεση με τους Ισπανούς που επιδόθηκαν στην κατάκτηση και εκμετάλλευση των νέων χωρών.

■ Ειδική Βιβλιογραφία

1. Βλ. Κεφ. 1, Ειδική Βιβλιογραφία 1-3, 7.
2. **R. Muchembled**, Les XVIe et XVIIe siècles, Paris 1995.
3. **P. Chaunu**, Conquête et exploitation des nouveaux mondes, Paris 1991.
 - Ο γνωστός ιστορικός πραγματεύεται με τρόπο εκτενή και συνθετικό την περίοδο των Ανακαλύψεων.
4. **V. Magalhaes Codinho**, Les découvertes (XVe-XVe s.), une révolution des mentalités, Paris 1990.
 - Ο συγγραφέας εξετάζει τη συμβολή των Ανακαλύψεων στην αλλαγή του τρόπου σκέψης των Ευρωπαίων.

4. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ (1517-1555)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να επισημάνουν οι μαθητές και να ερμηνεύσουν τους παράγοντες που συντέλεσαν στην εκδήλωση της Μεταρρύθμισης και να προσδιορίσουν το θρησκευτικό, το πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενό της.
2. Να γνωρίσουν την αντίδραση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στο κίνημα της Μεταρρύθμισης και να εκτιμήσουν τις άμεσες και τις μακροπρόθεσμες συνέπειές της για την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

α. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία σε κρίση (παράθ. σελ. 129-130)

▼ Η διδασκαλία της διδακτικής ενότητας μπορεί να έχει ως αφορμή ένα ή περισσότερα παραθέματα. Οι μαθητές στη συνέχεια θα κληθούν να διατυπώσουν εκτενέστερα τις απόψεις τους με τη βοήθεια των σχετικών παραθεμάτων, για τα αίτια και τα συμπτώματα της κρίσης στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία καθώς και για τις αντιδράσεις των πιστών.

▼ Να σημειωθεί ότι οι φωνές διαμαρτυρίας για την ηθική κρίση που μάζιζε τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία πλήθαιναν παρά την προσπάθεια της τελευταίας για βίαιη καταστολή τους. Χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις του Ιωάννη Ουίκλιφ (Wyclif, 1320-1384) στην Αγγλία και του Ιωάννη Χους (Hus, 1369-1414) στη Βοημία. Ο τελευταίος καταδικάστηκε από τη σύνοδο της Κωνσταντίας (1414) και κήκε ζωντανός.

▼ Μέσα στο πλαίσιο αυτό θα τονισθούν:

- η διοικητική ανεπάρκεια
- η διαφθορά
- η φιλοχρηματία
- η εμπορευματοποίηση της αγωνίας των πιστών με τα συγχωροχάρτιο
- οι αντιδράσεις από τους φορείς του ανθρωπιστικού κινήματος.

β. Η Μεταρρύθμιση του Λουθήρου (εικόνα σελ. 130, 131 και παραθέματα σελ. 131)

▼ Οι θεολογικές αντιρρήσεις του Μαρτίνου Λουθήρου στις επίσημες θέσεις της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας προκάλεσαν την αντίδραση του Βατικανού. Ο πάπας αφορίσε το Λούθηρο και ο τελευταίος έκαψε την βούλλα του αφορισμού δημόσια. Επρόκειτο για ενέργεια πρωτοφανή για τα εκκλησιαστικά δεδομένα, που μοιραία άνοιγε το δρόμο της ρήξης.

▼ Το γεγονός αυτό θα ενταχθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο με άξονα τα εξής σημεία:

- το κλίμα δυσαρέσκειας στη Γερμανία
- την πώληση συγχωροχαρτιών και την αντίδραση του Λουθήρου
- τις θέσεις του Λουθήρου και τα βασικά σημεία της διδασκαλίας του
- την εκδήλωση της Μεταρρύθμισης, τις αντιδράσεις που προκλήθηκαν και τις συνέπειες
- την ανάμειξη του θρησκευτικού επναστατικού πνεύματος με πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα καθώς και με κοινωνικά ζητήματα.

γ. Η διάδοση της Μεταρρύθμισης (παράθεμα σελ. 132)

▼ Θα επισημανθούν οι παράγοντες που συνέτελεσαν, ώστε η Μεταρρύθμιση να διαδοθεί έξω από τα όρια της Γερμανίας με τη μορφή κυρίως του Καλβινισμού και του Αγγλικανισμού. Το ενδιαφέρον των μαθητών να προκληθεί με την εικόνα από τη Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου (σελ. 132) και ακολούθως να εστιασθεί η προσοχή τους στα εξής:

- στη μεταρρύθμιση του Καλβίνου, τα χαρακτηριστικά του Καλβινισμού και τις αντιδράσεις
- στην αγγλικανική μεταρρύθμιση και τα χαρακτηριστικά της.

δ. Η Αντιμεταρρύθμιση (Εικόνα σελ. 133)

▼ Θα προσδιοριστούν και θα ερμηνευθούν τα μέτρα που έλαβε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία εναντίον της Μεταρρύθμισης. Με αφετηρία το παράθεμα (14) θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο απάνθρωπο μέτρο της καύσης των αιρετικών στην πυρά.

ε. Οι συνέπειες της Μεταρρύθμισης (Χάρτης σελ. 134)

▼ Οι μαθητές θα κατανοήσουν και θα εμπεδώσουν καλύτερα τις συνέπειες της Μεταρρύθμισης, αν με αφετηρία το χάρτη τεθούν προς συζήτηση τα θέματα:

- Το τέλος της θρησκευτικής ενότητας της Ευρώπης ως απόρροια της Μεταρρύθμισης
- Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προσέλαβε η Μεταρρύθμιση μετά την ανάμειξη της με τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά κάθε χώρας.
- Οι επιδράσεις τους στην κοινωνία.
- Οι πολιτισμικές συνέπειες στο άτομο.

▼ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Παραθέματα σελ. 129-130 (α : Συγχωροχάρτια)

Τα δύο πρώτα παραθέματα αντανακλούν την ουσία της κρίσης στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία: η προσοχή στρέφεται στην αναζήτηση μεθόδων άντλησης πόρων από τους πιστούς παρά στην πνευματική καθοδήγησή τους.

Παράθεμα σελ. 130 (β: Η επιστροφή στη Βίβλο)

Με αφετηρία το παράθεμα αυτό οι μαθητές να συζητήσουν τη λύση που προτείνουν οι ανθρωπιστές ως διέξοδο στην κρίση. Επισημαίνεται η δυνατότητα άμεσης επαφής του λαού με την Αγία Γραφή, ώστε αυτός να κατανοεί τα θεία διδάγματα και να μην χρειάζεται σχολιαστές και ερμηνευτές, που εκμεταλλεύονται επιτήδεια την αδυναμία του αυτή.

Εικόνα σελ. 130

Η εικόνα θυμίζει μια συνηθισμένη εμπορική σκηνή που δεν συνάδει με την αποστολή της Εκκλησίας. Να σχολιασθεί το γεγονός ότι η πώληση συγχωροχαρτιών στη Γερμανία από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία προκάλεσε την οργή του Λουθήρου κατά της εμπορευματοποίησης της αγωνίας των πιστών για τη σωτηρία τους.

Παραθέματα σελ. 131

Με βάση τα παραθέματα αυτά να επισημάνουν οι μαθητές τα σημεία διαφωνίας του Λουθήρου με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Εικόνα σελ. 131

Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην ανάγνωση της εικόνας αυτής, η οποία διακρίνεται για τη δυναμική που εγκλείει. Η ενέργεια του Λουθήρου να καύσει τη βούλλα του πάπα ήταν πρωτοφανές γεγονός και σήμανε ουσιαστικά την έναρξη της Μεταρρύθμισης. Για τους λόγους αυτούς προτείνουμε ως τίτλο για την εικόνα: **Η ρήξη έχει αρχίσει ή το σύνθημα της εξέγερσης.**

Παράθεμα σελ. 132 και εικόνα I. Καλβίνου

Εικόνα: Ιωάννης Καλβίνος (1509-1564). Γεννήθηκε στη Γαλλία, σπούδασε νομικά, φιλοσοφία και θεολογία. Το 1528 αναγορεύθηκε διδάκτορας των ιδεών του να εγκαταλείψει το Παρίσι και να μεταβεί στη Βασιλεία της Ελβετίας και στη συνέχεια να εγκατασταθεί στη Γενεύη (1537), η οποία έγινε το επίκεντρο του Καλβινισμού. Το έργο του Χριστιανική Διδασκαλία (1536) αποτελεί την πληρέστερη έκφραση του Καλβινισμού.

Στο παράθεμα να προσεχθεί η άποψη του Καλβίνου για τον **απόλυτο προορισμό** που καθιστούσε άνωφελο το διαμεσολαβητικό ρόλο της Εκκλησίας για τη σωτηρία της ψυχής.

Εικόνα σελ. 132

Η Νύκτα του Αγίου Βαρθολομαίου, 24 Αυγούστου 1572. Η τραγικότητα των θρησκευτικών συγκρούσεων σε όλο της το μεγαλείο. Χαρακτηριστική περίπτωση εξυπηρέτησης πολιτικών σκοπιμοτήτων κρυμμένων κάτω από το μανδύα των θρησκευτικών διενέξεων.

Εικόνα σελ. 133 και Χάρτης σελ. 134

Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις δ, ε αντίστοιχα.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

1. Πρέπει να σημειωθεί ότι:

- Οι ανθρωπιστές αναζήτησαν το αυθεντικό πνεύμα του Χριστιανισμού στην Αγία Γραφή.
- Μετέφρασαν τη Βίβλο σε λαϊκή γλώσσα.
- Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια είχε ως επίκεντρο τον άνθρωπο και τη σχέση του με το Θεό.

2. Βλ. Σχολιασμό της εικόνας.

3. Η αξιολόγηση μπορεί να γίνει εύκολα με αναφορά στην αφήγηση και στα παραθέματα:

- Η Αντιμεταρρύθμιση στηρίχθηκε σε βίαια και κατασταλτικά μέτρα, εντελώς αντίθετα προς τα χριστιανικά διδάγματα, χωρίς να γίνει ουσιαστική προσπάθεια για την επίλυση της κρίσης.
- Γι' αυτό και τα μέτρα αυτά δεν αποδείχτηκαν ικανά να ανακόψουν την εξέλιξη της Μεταρρύθμισης.

4. Μπορούμε εύκολα να τις διακρίνουμε σε: πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, εθνικές, πολιτιστικές (αλλαγή νοοτροπίας).

🔗 Πρόσθετες Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Να επισημάνετε τα βαθύτερα αίτια και τις αφορμές της Μεταρρύθμισης.

– Επισημαίνονται και αναλύονται στην αφήγηση και στα παραθέματα. Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις α, β.

2. Να προσδιορίσετε το χαρακτήρα και το περιεχόμενο του Λουθηρανισμού και του Καλβινισμού.

– Ο προσδιορισμός των ζητούμενων στοιχείων μπορεί να γίνει εύκολα από την αφήγηση και τα παραθέματα.

■ Ειδική βιβλιογραφία

1. Βλ. Κεφ. 1, Ειδική βιβλιογραφία 1-5.

2. **O. Christin**, *Les Réformes, Luther, Calvin et les protestants, Découvertes - Gallimard*, 1995.

– Πρόκειται για συνθετική εργασία που εξετάζει σε βάθος την περίοδο της Μεταρρύθμισης.

3. **Denis Crouzet**, *Les Guerriers de Dieu, La violence au temps des troubles de Religion vers 1525-vers 1610*, T. 1-2, Champ Vallon, 1990.

– Μια εκτενής μελέτη για την περίοδο της Μεταρρύθμισης με άξονα τη βία τη θρησκευτικής διαμάχης.

5. Η ΑΝΑΤΟΛΗ ΥΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τους παράγοντες επέκτασης των Οθωμανών Τούρκων στην Ανατολική Ευρώπη και τη Μεσόγειο.
2. Να εκτιμήσουν τη σημασία της επέκτασής τους σε συνδυασμό με την πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη.
3. Να γνωρίσουν την ποικιλομορφία των εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το είδος των σχέσεών τους με την κεντρική εξουσία.
4. Να διακρίνουν τους θεσμούς που διατηρήθηκαν από το παρελθόν ή που επιβλήθηκαν από τους Οθωμανούς στο βαλκανικό και κυρίως στον ελλαδικό χώρο.
5. Να εξηγήσουν τους λόγους αποκλεισμού του Ελληνισμού από τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

α. Η επέκταση των Οθωμανών Τούρκων στην Ανατολική Ευρώπη και τη Μεσόγειο.

▼ Ο διδάσκων μπορεί να χρησιμοποιήσει ως απόρριψη τους πίνακες των σελ. 135, 136 καλώντας τους μαθητές να προβληματιστούν πάνω στη ραγδαία επέκταση των Οθωμανών στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο. Αρχικά θα εκτιμηθεί το γεγονός της ανάδειξης από τους Οθωμανούς της Κωνσταντινούπολης ως πρωτεύουσάς τους. Στη συνέχεια θα δοθεί έμφαση στην πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για ολοκλήρωση των κατακτήσεών της στην ανατολική Μεσόγειο.

▼ Παράλληλα θα αξιολογηθεί η τακτική της Βενετίας και των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθώς και η σύμπτυξη αλληπάλλληλων **ιερών συμμαχιών**.

▼ Θα ερμηνευθεί (βλ. αφήγηση) η επεκτατική στρατηγική και πολιτική των Οθωμανών στη βόρεια Βαλκανική και την ανατολική Ευρώπη: πώς αυτοί εκμεταλλευόμενοι ενδοευρωπαϊκά ζητήματα κατόρθωσαν να φθάσουν μέχρι τα πρόθυρα της Βιέννης (1529) και να μετατραπούν σε ρυθμιστές της ευρωπαϊκής ισορροπίας, υπογράφοντας με τη Γαλλία διμερείς εμπορικές συμφωνίες, τις διομολογήσεις (1535).

▼ Με τις τελευταίες η Γαλλία απαλλασσόταν από την οθωμανική απειλή και έτσι είχε την ευχέρεια να στραφεί απερίσπαστη προς την υλοποίηση των μεγαλεπιβόλων σχεδίων της στον ευρωπαϊκό χώρο. Αντίθετα, οι Αψβούργοι, ήταν υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουν όχι μόνον τους Γάλλους ανταγωνιστές τους αλλά και τους Οθωμανούς που προωθούνταν συνεχώς προς την κεντρική Ευρώπη.

▼ Θα εξηγηθούν οι λόγοι μετατόπισης της ευρωπαϊκής αναμέτρησης στο μεσογειακό και μάλιστα τον ελληνικό χώρο. Μέσα στο πλαίσιο αυτό θα προσδιοριστεί και θα εξηγηθεί ο ρόλος των Αψβούργων της Αυστρίας και της Ισπανίας στην αντιοθωμανική πολιτική. Η επέκταση των Οθωμανών στη βόρεια Βαλκανική και την κεντρική Ευρώπη έθετε σε κίνδυνο όχι μόνο τα παραδοσιακά συμφέροντα (κατοχή εδαφών, επιρροή) του βασιλικού αυτού οίκου στον ευρωπαϊκό χώρο, αλλά την ίδια την ακεραιότητα της Αυστρίας. Παράλληλα η ενδυνάμωση του οθωμανικού στόλου και η συνεργασία του με τα πειρατικά κράτη της βόρειας Αφρικής περιόριζαν τις επιδιώξεις της Ισπανίας για κυριαρχία στη Μεσόγειο.

▼ Μετά την κατάκτηση της Κύπρου (1571), με την οποία οι Οθωμανοί εξασφάλιζαν τον πλήρη σχεδόν έλεγχο της ανατολικής Μεσογείου, ενώ οι Βενετοί υπέστησαν βαρύτατο εμπορικό και στρατηγικό πλήγμα, το θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων μεταξύ χριστιανικών και τουρκικών δυνάμεων μεταφέρθηκε στο Αιγαίο και το Ιόνιο. Επικεφαλής του χριστιανικού στόλου, στον οποίο συμμετείχαν και ελληνικά πλοία με ελληνικά πληρώματα, ήταν ο Don Juan de Austria. Η τελική αναμέτρηση έγινε στις 7 Οκτωβρίου 1571 στην είσοδο του Πατραϊκού κόλπου στα ανοικτά της Ναυπάκτου και κατέληξε σε θριαμβευτική νίκη των χριστιανικών δυνάμεων. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου, μια από τις περιφημότερες συγκρούσεις της παγκόσμιας ναυτικής ιστορίας, κατέρριψε το μύθο του αήττητου των Οθωμανών.

▼ Να σχολιασθεί εκτενώς η μεγάλη ικανοποίηση στην Ευρώπη από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) και να εξηγηθεί η πολιτική της Ευρώπης έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τη ναυμαχία αυτή.

▼ Τα ενδοευρωπαϊκά προβλήματα έδωσαν την ευκαιρία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να ολοκληρώσει την κυριαρχία της στην ανατολική Μεσόγειο με την κατάκτηση της Κρήτης. Οι επιχειρήσεις εναντίον της Μεγαλονήσου άρχισαν το 1645 με την πολιορκία των Χανίων, η παράδοση των οποίων τον ίδιο χρόνο σηματοδότησε την έναρξη διαδοχικών απωλειών για τη Βενετία. Το επόμενο έτος οι Οθωμανοί κατέλαβαν το Ρέθυμνο και στη συνέχεια, αφού επικράτησαν στην κρητική ύπαιθρο, στράφηκαν εναντίον του Χάνδακα. Η μακρόχρονη και δραματική πολιορκία της πόλης αυτής, που κράτησε 21 ολόκληρα χρόνια, άρχισε το 1648 και τελείωσε το 1669 με τη συνθηκολόγηση και παράδοσή της στους Οθωμανούς.

β. Ελληνισμός και Δύση

▼ Θα προσδιοριστεί και θα εξηγηθεί η στάση των Ελλήνων κατά τις επιχειρήσεις των δυτικών δυνάμεων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, θα ερμηνευθεί η στάση των Ευρωπαίων έναντι των Ελλήνων:

- Η σύμπραξη των Ελλήνων με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις υπαγορευόταν από το διακαή πόθο τους για την απόκτηση της ελευθερίας τους.
 - Οι Ευρωπαίοι, καθώς ενεργούσαν με γνώμονα τα συμφέροντά τους, τήρησαν στάση καιροσκοπική απέναντι στους Έλληνες. Μόλις εξασφάλιζαν τους στόχους τους, εγκατέλειπαν το ελληνικό στοιχείο στην τύχη του.
- ▼ Θα εξηγηθεί και θα αξιολογηθεί ο επαναστατικός αναβρασμός στον ελληνικό χώρο μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου καθώς και η στάση των Ευρωπαίων. Στην αφήγηση υπάρχουν επαρκή σχετικά στοιχεία, για τη βαθύτερη όμως κατανόησή τους πρέπει να επισημανθούν τα ακόλουθα:
- Το ευρύτερο πλέγμα σχέσεων που διαμορφώθηκε την περίοδο εκείνη (μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου) στον ευρωπαϊκό χώρο, με έμφαση στα αντικρουόμενα συμφέροντα και την προοδευτική προσέγγιση των δυτικών χωρών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.
 - Η αλήθεια είναι ότι ο απόηχος της ναυμαχίας της Ναυπάκτου εξακολουθούσε να εμπνέει τα φιλόδοξα σχέδια διαφόρων Ευρωπαίων ηγεμόνων, πολιτικών, διπλωματών και εκκλησιαστικών αρχόντων που θα οδηγούσε στην απώθηση των Τούρκων στα βάθη της Ασίας και στο διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πράγματι, μόνο κατά την περίοδο 1571-1620 αναφέρονται 17 τέτοια σχέδια και κινήσεις, που όμως είχαν ημιεπίσημο ή ανεπίσημο χαρακτήρα και δεν αντανakλούσαν τις πραγματικές προθέσεις τουλάχιστον των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών (π.χ. Γαλλίας). Πάντως άξια μνείας είναι η προσπάθεια του Δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα για απελευθέρωση των βαλκανικών λαών (βλ. πρόσθετο παράθεμα 1).
 - Οι Έλληνες προφανώς έδιναν υπερβολική πίστη στις διακηρύξεις αυτές αγνοώντας την πραγματικότητα που επικρατούσε στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή.
- ▼ Τέλος, οι μαθητές με την κατάλληλη καθοδήγηση του διδάσκοντος θα προχωρήσουν (με βάση την αφήγηση) σε μια γενική αξιολόγηση του χαρακτήρα των σχέσεων Ελλήνων – Ευρωπαίων και στον προσδιορισμό των συνεπειών τους.

γ. Εθνολογική σύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κεντρική εξουσία

- ▼ Θα προσδιοριστεί το καθεστώς των υποδούλων χριστιανών μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και θα εξηγηθούν οι παράγοντες διαμόρφωσής του.
- ▼ Θα κατονομαστούν τα προνόμια στον ορθόδοξο πατριάρχη και θα εξηγηθούν οι λόγοι παραχώρησής τους.
- ▼ Θα γίνει αναφορά στους θεσμούς που εφαρμόστηκαν στον ελληνικό χώρο. Έμφαση θα δοθεί στο θεσμό της κοινότητας και θα εξηγηθούν οι λόγοι προαχώρησης προνομίων σ' αυτήν από το Οθωμανικό Κράτος. Ειδικότερα πρέπει

να σημειωθεί ότι οι εξουσίες και οι αρμοδιότητες της κοινότητας συνίσταντο στο να:

- εκτιμά την περιουσιακή κατάσταση των μελών της για τον επιμερισμό του αναλογούντος φόρου.
- συντάσσει τους φορολογικούς καταλόγους.
- εισπράττει τους φόρους για λογαριασμό των δικαιούχων (ενοικιαστών των φόρων ή της διοίκησης).
- διαθέτει και αξιοποιεί δικά της περιουσιακά στοιχεία.
- επιβαρύνει τα μέλη της κοινότητας για την πραγματοποίηση έργων κοινής ωφελείας (π.χ. κατασκευή μιας γέφυρας) ή γενικότερου ενδιαφέροντος (π.χ. ίδρυση σχολείου) ή για την κάλυψη έκτακτων αναγκών (π.χ. σε περίπτωση επιδημίας).
- προσφεύγει στην Υψηλή Πύλη για αυθαιρεσίες των οθωμανικών διοικητικών οργάνων.
- δανείζεται, για να καλύψει ανάγκες της.

▼ Η παραχώρηση των προνομίων αυτών οφείλεται στον τρόπο λειτουργίας του οθωμανικού δημοσιονομικού συστήματος και της δημόσιας διοίκησης: δεν υπήρχε κρατική μέριμνα για την κατασκευή κοινωφελών έργων (π.χ. γεφυρών), σχολείων, υγειονομικής περίθαλψης ή δημόσιας ασφάλειας (προστασία από πειρατές, κουρσάρους, ληστές). Το πρόσθετο παράθεμα 2 διαφορτίζει ακόμα περισσότερο το ρόλο της κοινότητας στο διανεμητικό σύστημα.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Πίνακες σελ. 135-136

Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις α.

Πρώτη εικόνα σελ. 136

Να τονισθούν και να σχολιασθούν εκτενέστερα οι αναφερόμενοι στην αφήγηση λόγοι, για τους οποίους οι Οθωμανοί επέλεξαν ως πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας τους την Κωνσταντινούπολη.

Δεύτερη εικόνα σελ. 136, Χάρτης σελ. 138,

πρώτη Εικόνα σελ. 139

Είναι ευκαιρία για τους μαθητές να αισθητοποιήσουν με την κατάλληλη καθοδήγηση του διδάσκοντα, τη χωροχρονική διάσταση του Ελληνισμού σε σχέση με την οθωμανική επέκταση και τη συμμετοχή των Ελλήνων στο πλευρό των Ευρωπαίων, κυρίως των Βενετών, εναντίον των Τούρκων.

Παράθεμα σελ. 137

Το παράθεμα αυτό αποτελεί ευκαιρία για το διδάσκοντα να εκμαιεύσει από τους μαθητές την απάντηση στο ερώτημα: ποια ιδέα είχαν οι Ευρωπαίοι για τους Οθωμανούς Τούρκους πριν και μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου και γιατί;

Εικόνα: Η παράδοση για την ανάσταση του Κωνσταντίνου σελ. 139

Οι διάφοροι χρησιμοί, οι παραδόσεις και οι προφητείες (όπως ότι το ξανθό γένος, δηλαδή αρχικά οι Φράγκοι και αργότερα οι Ρώσοι, θα βοηθούσαν τους Έλληνες να απελευθερωθούν) σε συνδυασμό με ορισμένα σύμβολα, όπως ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, η Αγία Σοφία, ο δικέφαλος αετός, η Κόκκινη Μηλιά ενέπνεαν τους Έλληνες και τους όπλιζαν με καρτερία και θάρρος κατά τους αιώνες της δουλείας. Δεν έλειπαν όμως και οι εκφραστές μιας ρεαλιστικής άποψης, χωρίς ευρύτερη όμως αποδοχή, που καταδίκαιζαν αυτή την ευπιστία των μαζών. Ο επίσκοπος Μυρέων Ματθαίος έγραφε:

*Ελπίζομεν κ' εις τα ξανθά γένη να μας γλυτώσουν
να λθουν από το Μόσχοβον να μας ελευθερώσουν
ελπίζομεν εις τους χρησιμούς, στες ψευδοπροφητείες
και τον καιρόν μας χάνομεν στες ματαιολογίες.*

Παράθεμα σελ. 140

Η Καρλότα Λουζινιάν (του γαλλικού οίκου των Λουζινιάν που βασίλευε στην Κύπρο κατά την περίοδο 1192-1473) νυμφεύθηκε τον Κάρολο Α΄ της Σαβοΐας, ο οποίος μετά το θάνατό της το 1482, κληρονόμησε τον τίτλο του βασιλιά της Κύπρου, Ιερουσαλήμ και Αντιοχείας. Κατά το ΙΖ΄ αιώνα οι δούκες της Σαβοΐας, στηριζόμενοι στα κληρονομικά αυτά δικαιώματα, τα οποία επικαλείται και υπονοεί ο Αρχιεπίσκοπος με τη φράση «ως αφέντης παλιός ετούτου του Ριάμου», υπέθαλψαν επανειλημμένα την επαναστατική δραστηριότητα στη Μεγαλόνησο.

Εικόνες σελ. 141, 142 (πρώτη)

Τα παραθέματα αυτά αισθητοποιούν, αντίστοιχα, τις βιαιοπραγίες και μας δίνουν πληροφορίες για το χαρακτήρα της οικονομίας στον ελληνικό χώρο κατά τους πρώτους αιώνες μετά την Άλωση. Ο διδάσκων με αφόρμηση τις εικόνες αυτές μπορεί να προχωρήσει σε μια ευρύτερη θεώρηση των δυσμενών συνθηκών επιβίωσης των Ελλήνων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Εικόνα «Το παιδομάζωμα» σελ. 143

Οι Οθωμανοί εφάρμοζαν το σύστημα περιοδικής στρατολόγησης και εξισλαμισμού ανηλίκων χριστιανών που χρησίμευαν για τη στελέχωση της οθωμανικής διοίκησης και του σώματος των γενιτσάρων.

Εικόνα «Τα πληρώματα του οθ. στόλου» σελ. 143

Τα πληρώματα του οθωμανικού στόλου, οι γνωστοί λεβέντες, προερχονταν κυρίως από ναυτολογημένους Έλληνες. Ο θεσμός αυτός οδήγησε στην απαίμαξη των νησιωτικών και παράλιων πληθυσμών, είχε όμως και μια θετική όψη. Διαμόρφωσε έμπειρους μαχητές της θάλασσας, που αποτέλεσαν τους πρώτους πυρήνες του επαναστατικού πολεμικού στόλου.

Εικόνες Σύρου και Πορταριάς. Σχετικό παράθεμα σελ. 143

Με αφόρμηση τα παραθέματα αυτά θα πρέπει να τονισθεί ότι ο θεσμός της αυτοδιοίκησης σε συνδυασμό με άλλες ευνοϊκές συγκυρίες που προοδίαζαν, σε κάθε ελληνική περιοχή (π.χ. Πήλιο, νησιά) συντέλεσαν σε μια προοδευτική βελτίωση της ζωής των Ελλήνων.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΤΟΥ ΝΕΒΕΡ ΚΑΡΟΛΟΥ ΓΟΝΖΑΓΑ

Η κίνηση του δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα (Charles de Gonzague, duc de Nevers) απασχόλησε τους υπόδουλους λαούς της Βαλκανικής και τις ευρωπαϊκές αυλές επί δύο εικοσαετίες (1603-1625). Παρακινήμένος από τους Έλληνες της Πελοποννήσου και ιδιαίτερα από τους Μανιάτες και τη βαθιά του πίστη στον Καθολικισμό, δεν φείσθηκε ούτε κόπων ούτε χρημάτων για την οργάνωση σταυροφορίας εναντίον των Τούρκων. Και, ενώ ήταν ορατή στον ορίζοντα μια ευνοϊκή κατάληξη των προσπαθειών, η έκρηξη του Τριακονταετούς Πολέμου ματαίωσε τα φιλόδοξα σχέδια του Νεβέρ.

Περισσότερα μπορεί να αντλήσει κανείς από το εξής βιβλίο: **Στ. Ι. Παπαδόπουλος**, *Η κίνηση του δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα για την απελευθέρωση των Βαλκανικών λαών (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966.

2. ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ

Ίνα μη υποβάλλονται παράπονα εν τω μελλόντι (όπως) εις εκάστην γενομένην κατανομήν οι εκλεκτοί και οι αντιπρόσωποι όλων των χωρίων να λαμβάνουν εις έκαστος γνώσιν και να γνωρίζουν τα ποσά και τον τρόπον της διαθέσεώς των, η δε κατανομή να γίνηται με την συγκατάθεσιν και συμφωνίαν αυτών και να απαλλάσσονται διαρκώς οι ραγιάδες από τα περιττά έξοδα, καθιερουμένοι, ενός σταθερού συστήματος και συντασσομένου χοτζετίου (= πρακτικού καταβολής χρημάτων)...

Εάν εντός του έτους επιβληθώσι δι' υψηλών φιορμανίων και άλλοι φόροι κα έξοδα, να καλώνται οι εκλεκτοί και οι προέδροι του χωρίου και, αφού δι' αυτών καθορισθώσι τα ποσά και ο τρόπος της διαθέσεως των προσθέτων φόρων, να καταρτίζεται υπό τον ιεροδικεϊόν κατάλογος και να κατανέμονται αναλόγως του κατ' αποκοπήν ποσού αυτών άνευ αδικίας και μεροληψίας.

Φιομάνι του έτους 1780 για τον καζά (επαρχία) Θεσσαλονίκης, Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, τ. Α': Αρχείον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1952, 311, 314, (221).

Φιομάνι, φερμάνι, ferman: σουλτανικό διάταγμα (εδώ), αλλά και διαταγές πασάδων ή άλλων ισχυρών αξιωματούχων.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις – Δραστηριότητες του β. μ..

1. Θα τονισθούν τα εξής σημεία:

- Παράγοντες:

- Το όραμα της ελευθερίας
- Η λαϊκή παράδοση που δημιούργησε κλίμα αισιοδοξίας
- Η διεξαγωγή των επιχειρήσεων σε ελληνικά εδάφη

- Αξιολόγηση:

- Φυσική και λογική συνέπεια των παραπάνω
- Άγνοια από μέρους των Ελλήνων των πραγματικών προθέσεων των Ευρωπαίων

2. Θα γίνει αναφορά στα εξής:

- Τα κύρια σημεία είναι:

- Η αυταρχική εξουσία των Οθωμανών
- Τα δικαιώματα του οίκου της Σαβοΐας στο νησί
- Ο μικρός αριθμός Τούρκων στο νησί
- Οι σαφώς υπέρτερες πλην όμως άοπλες δυνάμεις των κατοίκων
- Η ανάγκη εξοπλισμού των δυνάμεων αυτών
- Η ανάγκη αποστολής στρατού στο νησί

- Τα επιχειρήματα του αρχιεπισκόπου Κύπρου:

- Επικαλείται την τυραννική εξουσία των Οθωμανών
- Το γεγονός ότι κάποτε το νησί ανήκε στον οίκο της Σαβοΐας (η βασίλισσα Καρλότα μεταβίβασε τα δικαιώματά της στον οίκο της Σαβοΐας το 1487).

- Το βασικό πρόβλημα:

- Ενώ οι Έλληνες έχουν την πρόθεση να επαναστατήσουν, δεν έχουν τον απαιτούμενο οπλισμό και το κυριότερο είναι το τι θα συμβεί μετά από μια επιτυχημένη εξέγερση.
- Η υπεροχή του ελληνικού στοιχείου εγγυάται βέβαια την επιτυχία της εξέγερσης, ωστόσο όμως, εάν δεν υπάρξει βοήθεια και μόνιμη προστασία από την Ευρώπη, η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα καταπνίξει εύκολα την εξέγερση με δυνάμεις που θα αποστείλει στο νησί.

3. Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις γ.

✎ Πρόσθετες Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Πώς εκμεταλλεύτηκε η Οθωμανική Αυτοκρατορία τους ευρωπαϊκούς ανταγωνισμούς, για να επιβάλει την επεκτατική της πολιτική στη Μεσόγειο και την ανατολική Ευρώπη;

- Η Οθωμανική Αυτοκρατορία:

- συνέχισε τις καταλήψεις ευρωπαϊκών εδαφών.

- συνήψε συμφωνίες με ιταλικά κρατίδια.
 - υπέγραψε δρομολογήσεις με τη Γαλλία.
2. Να εξηγήσετε το κλίμα που δημιουργείται στον ελληνικό χώρο μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου.
- Να επισημανθούν εξής σημεία:
 - Η κατάρριψη του αίτητου των Οθωμανών Τούρκων και η γενική αντιοθωμανική διάθεση στην Ευρώπη δημιούργησαν κλίμα αισιοδοξίας.
 - Οι Έλληνες από άγνοια η υποτίμηση των ενδοευρωπαϊκών ανταγωνισμών έδιναν πίστη στις διακηρύξεις διαφόρων ηγεμόνων ή και ανεπίσημων φορέων.

■ Ειδική βιβλιογραφία

1. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Γ' - ΙΑ', Αθήνα 1974-75.
Το γνωστό συλλογικό έργο, στο οποίο ο διδάσκων μπορεί να καταφύγει, για να επιλύσει τις απορίες του, ή να αντλήσει πρόσθετες πληροφορίες.
2. **Απ. Βακαλόπουλος**, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Β': Τουρκοκρατία, 1453-1669, Θεσσαλονίκη 1976.
3. **Απ. Βακαλόπουλος**, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Δ': Τουρκοκρατία 1669-1812, Θεσσαλονίκη 1973.
4. **Απ. Βακαλόπουλος**, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού τόμ. Ε': Ημεγάλη Ελληνική Επανάσταση, Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822), Θεσσαλονίκη 1980.
- Πρόκειται για τρεις τόμους που καλύπτουν, με επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο καθώς και με εξαντλητική Ειδική Βιβλιογραφία, την ιστορία του υπό ξένη κυριαρχία Ελληνισμού (Τουρκοκρατία, Λατινοκρατία).
5. **P. Sugar**, Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804), μετ. Π. Χρ. Μπαλουξή, εκδ. Σμίλη, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 1994.
- Αξιόλογο βοήθημα που καλύπτει τις φάσεις της οθωμανικής κυριαρχίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη κατά την περίοδο 1354-1804. Αναφέρεται μεταξυ όλων στη δομή, την οργάνωση και την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

6. Η ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ (1460-1650) ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ (1505-1605 αι.)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν στις λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές.

-
2. Να συγκρίνουν τις συνθήκες ζωής των Ελλήνων, τις δυνατότητες πνευματικής ανάπτυξης και επικοινωνίας τους με τη Δύση στα λατινοκρατούμενα και τουρκοκρατούμενα εδάφη.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

Οι παραπάνω στόχοι μπορεί να επιτευχθούν, αν με αφόρμηση τα παραθέματα του κεφαλαίου:

- Αναζητηθούν τα κοινά χαρακτηριστικά και οι ιδιαιτερότητες των υπό βενετική κυριαρχία περιοχών.
- Συζητηθεί η πολιτισμική διαφοροποίηση μεταξύ τουρκοκρατούμενων και βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών και εξαχθούν συμπεράσματα.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Με αφετηρία τα παραθέματα μπορεί να εξεταστούν αντίστοιχα:

- Τα γεωπολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των υπό βενετική κυριαρχία περιοχών: Η Κύπρος αποτελούσε για τη Βενετία προπύργιο προστασίας των εμπορικών της συμφερόντων στην ανατολική Μεσόγειο και ταυτόχρονα χώρο οικονομικής εκμετάλλευσης. Παρόμοια συμφέροντα εξασφάλιζαν και με την κατοχή της Κρήτης, ιδιαίτερα μετά την απώλεια της Κύπρου (1571). Τα Επτάνησα αποτελούσαν εμπορική γέφυρα μεταξύ της Ιταλικής Χερσονήσου και της οθωμανικής επικράτειας.
- Η πολιτική των Βενετών έναντι των Ελλήνων και οι αντιδράσεις του ελληνικού στοιχείου: παρατηρείται μικρότερη ή μεγαλύτερη καταπίεση από τους κατακτητές με αποτέλεσμα να εκδηλωθούν επαναστατικά κινήματα στην Κρήτη και την Κύπρο, κοινωνικές συγκρούσεις στα Επτάνησα.
- Τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά των βενετοκρατούμενων περιοχών: τα Επτάνησα σημείο συνάντησης του ευρωπαϊκού πνεύματος και της ελληνικής παράδοσης, άνθηση της Κρητικής Λογοτεχνίας, συνέχιση της πνευματικής δραστηριότητας στην Κύπρο.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις – Δραστηριότητες του β. μ.

1. Θα επισημανθούν τα εξής:

- Ομοιότητες

- Η κατοχή των συγκεκριμένων περιοχών υπαγορευόταν από τα στρατηγικά, γεωγραφικά και οικονομικά συμφέροντα της Βενετίας.
- Η βενετική κυριαρχία, καθώς στηριζόταν σε όρους πολιτικής και κοινωνικής ανισότητας, προκαλούσε αντιδράσεις και εξεγέρσεις.
- Αναπτύχθηκε σημαντική κατά το μάλλον ή ήττον πνευματική δραστηριότητα χάρη στη δυνατότητα επικοινωνίας με τη Δύση.

- Διαφορές: Οφείλονται στις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής και είναι εύκολο να εντοπιστούν μέσα από την αφήγηση.

■ Ειδική βιβλιογραφία

Β. Κεφ. 4, Ειδική βιβλιογραφία 1-2.

7. Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ Ο ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1618-1648)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να προσδιορίσουν ο μαθητές τα αίτια του Τριακονταετούς Πολέμου και να εξηγήσουν τον πανευρωπαϊκό του χαρακτήρα.
2. Να επισημάνουν τις συνέπειές του για τη μετέπειτα πολιτική, οικονομική και θρησκευτική ιστορία της Ευρώπης.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

▼ Ο θρησκευτικές αντιθέσεις που προκάλεσε η Μεταρρύθμιση και η Αντιμεταρρύθμιση, παρά τη φαινομενική τους ύφεση μετά την Ειρήνη της Αυγούστας (1555), όχι μόνον δεν αμβλύθηκαν, αλλά και οξύνθηκαν ακόμα περισσότερο. Έτσι, ο Τριακονταετής Πόλεμος φάνηκε ως μια αναπόφευκτη αναγκαιότητα.

▼ Με απόρριψη την εικόνα της σελ. 148 η επεξεργασία του κεφαλαίου θα επικεντρωθεί:

- Στα χαρακτηριστικά αυτού του πολέμου
 - βία και βαρβαρότητα
 - θρησκευτικές, πολιτικές, οικονομικές και εθνικές όψεις
 - μεγάλη διάρκεια
- Στους όρους της Συνθήκης της Βεσφαλίας (1648). Πρέπει να σχολιαστούν και να αξιολογηθούν οι συνέπειές τους για το μέλλον της Ευρώπης.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Πίνακας σελ. 148

Παρουσιάζονται συνοπτικά και με εποπτικό τρόπο η ταυτότητα των αντιπάλων και τα κυριότερα γεγονότα του πολέμου. Έτσι οι μαθητές γνωρίζοντας τις βασικές αυτές διαστάσεις του γεγονότος, μπορούν να προχωρήσουν με μεγαλύτερη ευχέρεια στην περαιτέρω επεξεργασία του.

Παράθεμα σελ. 150

Πρόκειται για μια σύγχρονη προς τα γεγονότα ρεαλιστική αφήγηση του σκηνικού του πολέμου, το οποίο οι μαθητές θα κληθούν να σχολιάσουν.

Εικόνα σελ. 148

Όταν ο αυτοκράτορας της Γερμανίας Μαθθίας επιχείρησε να περιορίσει τα δικαιώματα των Διαμαρτυρομένων στη Βοημία, οι κάτοικοι επαναστάτησαν και πέταξαν από τα παράθυρα του παλατιού της Πράγας τους αντιπροσώπους του αυτοκράτορα (23 Μαΐου 1618). Αυτό αποτέλεσε και την αφορμή του πολέμου. Εδώ ο διδάσκων μπορεί να καλέσει τους μαθητές να προσδιορίσουν τα αίτια του και να προχωρήσουν σε μια γενικότερη επισήμανση της διαφοράς μεταξύ των αιτίων και των αφορμών εκδήλωσης ενός ιστορικού γεγονότος.

Εικόνα σελ. 149

Κατά τη διαδικασία της ανάγνωσης της εικόνας να προσεχθούν και να σχολιαστούν: ο πανηγυρικός χαρακτήρας της αναγγελίας, η προοδευτική αποκατάσταση των καταστροφών (σπίτια, τοπίο, άνθρωποι) καθώς προχωρεί ο αγγελιοφόρος από τη Βιέννη προς τις πρωτεύουσες των άλλων χωρών, τα ερείπια μπροστά από το άλογο, δηλαδή περιοχές όπου δεν έγινε ακόμα γνωστή η υπογραφή της ειρήνης, ο Ερμής με το κηρύκειο και τη χαρμόσυνη είδηση.

Χάρτης σελ. 149

Οι μαθητές μπορούν να επισημάνουν πώς αντανακλώνται στο χάρτη οι όροι της συνθήκης της Βεσφαλίας (1648).

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις – Δραστηριότητες του β. μ.

1. Επισημαίνονται τα εξής:

- Συμπεριφορά των αντιπάλων: Η μεγάλη διάρκεια του πολέμου, ο καιροσκοπισμός των ηγετών, ο φανατισμός των στρατιωτών και η έλλειψη ηθικών αναστολών ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των αντιπάλων.
- Υπέφερε η ύπαιθρος και γενικά οι ανοχύρωτοι πληθυσμοί.
- Δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες:
 - έκπτωση αξιών και βαρβαρότητα
 - δημογραφική μείωση (σφαγές, πείνα, επιδημίες)
 - οικονομική καταστροφή: δηώσεις, εμπρησμοί και λεηλασίες γεωργοκτηνοτροφικής και βιοτεχνικής παραγωγής, παράλυση εμπορίου.
- Το κείμενο γραφτηκε την περίοδο του πολέμου, ωστόσο θεωρείται πάντοτε επίκαιρο. Να διαβαστεί, να σχολιαστεί και να συγκριθεί ως παράλληλο κείμενο η παθολογία του Πελοποννησιακού Πολέμου, Θουκυδίδη, Ιστορία κεφ. 82-83.

2. Βλ. σχολιασμό του παραθέματος.

3. Είναι εύκολο για τους μαθητές, αφού εντοπίσουν τις σχετικές ρυθμίσεις, να διαπιστώσουν τα νέα δεδομένα για τον ευρωπαϊκό χώρο.

■ Ειδική βιβλιογραφία

1. Βλ. Κεφ. 1, Ειδική βιβλιογραφία 1-5.

8. Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

▼ Η τέχνη στην Ιταλία

1. Να προβληθούν όσο το δυνατόν περισσότερες διαφάνειες έργων καλλιτεχνών του Κουατροσέντο.
2. Να κατανοήσει ο μαθητής την ετυμολογία του Κουατροσέντο και τον χαρακτηρισμό του και ως «Πρώιμη Αναγέννησης».
3. Να τονιστεί ότι από την εποχή του Τζιόττο οι καλλιτέχνες στη Δύση υπογράφουν τα έργα τους και γίνονται επώνυμοι σε αντίθεση με το παρελθόν, όταν και στη Δύση επικρατούσε η ανωνυμία (η ανωνυμία ισχύει περισσότερο για τη βυζαντινή ζωγραφική, όπου ελάχιστα ονόματα αγιογράφων είναι γνωστά μέχρι το 1453· αυτό δεν ισχύει για τη μεταβυζαντινή τέχνη, όπου οι αγιογράφοι γίνονται επώνυμοι, μιμούμενοι τους ευρωπαίους ομοτέχνους τους). Ο καλλιτέχνης αρχίζει πλέον να ανέρχεται κοινωνικά και βελτιώνεται η οικονομική του κατάσταση.
4. Να διευκρινιστεί η έννοια «προοπτική» (ή «βάθος» ή «τρίτη διάσταση») και να τονιστεί ότι η εφαρμογή της στην τέχνη αποτελεί επανάσταση, δεδομένου ότι η ψευδαίσθηση του βάθους δεν υπήρχε στην προγενέστερη ζωγραφική. Στο εξής και μέχρι σήμερα η εικόνα, σε όλες τις εκφάνσεις της (ζωγραφική, φωτογραφία, κινηματογράφος), θα νοείται σε συνάρτηση με την ψευδαίσθηση της τρίτης διάστασης.
5. Να τονιστεί ότι στην Αναγέννηση φτάνουμε προοδευτικά και ύστερα από μακρά εξέλιξη, δεδομένου ότι κάθε προηγούμενη εποχή κνοφορεί την επόμενη βυζαντινή - καρολίδεια - ρομαντική - γοθτική - Τζιόττο - Κουατροσέντο - Αναγέννηση.
6. Ανάλυση του όρου Αναγέννηση με σύντομη αναδρομή στο Κουατροσέντο. Να τονιστούν τα βασικά χαρακτηριστικά της (επιστημονική αντίληψη για τον κόσμο, έρευνα κ.ά.), ώστε να φανεί και η συγγένειά της με την αρχαιοελληνική περίοδο και να δικαιολογηθεί η θέση της στην ιστορία ως αρχής του νεότερου πολιτισμού.
7. Από τα αίτια που προκάλεσαν την Αναγέννηση να δοθεί έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη των πόλεων, στην τυπογραφία και στην παρουσία των βυζαντινών λογίων.
8. Να εξηγηθεί με σαφήνεια η έννοια καθολικός άνθρωπος (homo universalis)

- σε αντιδιαστολή με τα πρότυπα κατά τον Μεσαίωνα που ήταν αρχικά ο καλόγερος και αργότερα ο ιπότης.
9. Σε ιστορικό χάρτη της εποχής να εντοπιστούν: α) τα κυριότερα κέντρα της ιταλικής Αναγέννησης (Φλωρεντία, Ρώμη, Βενετία), β) τα κυριότερα κέντρα του Ανθρωπισμού (Μπολόνια, Βασιλεία, Στρασβούργο, Κρακοβία, Μομπελιέ), γ) τα κυριότερα καλλιτεχνικά κέντρα εκτός Ιταλίας (Λισσαβόνα, Μαδρίτη, Λονδίνο, Ουτρέχτη, Νυρεμβέργη, Πράγα, Βρυξέλλες).
 10. Από τους αναγεννησιακούς καλλιτέχνες της Ιταλίας να δοθεί έμφαση στα κύρια γνωρίσματα των τεσσάρων μεγάλων και να προβληθούν όσο το δυνατόν περισσότερα από τα έργα τους, ώστε να εμπεδώσουν οι μαθητές την έννοια της προοπτικής και τη σχέση τους με την αρχαία τέχνη (μυθολογικά θέματα, γυμνό κ.ά.). Ειδικότερα για τις τοιχογραφίες του Μιχαήλ Άγγελου στην Καπέλλα Σιξτίνα θα ήταν προτιμότερο να προβληθούν διαφάνειες που ελήφθησαν μετά τον καθορισμό τους από ιαπωνικό συνεργείο στη δεκαετία 1990 και την αποκατάσταση των αρχικών χρωμάτων που αποδεικνύουν ότι ο μεγάλος ζωγράφος χρησιμοποίησε αριστοτεχνικά και τα χρώματα.
 11. Να επισημανθεί η διαφορά των ζωγράφων των Κάτω Χωρών από τους Ιταλούς. Οι Ιταλοί, μιμούμενοι την αρχαία τέχνη, εξιδανικεύουν την ανθρώπινη μορφή, οι Ολλανδοί και Φλαμανδοί είναι ρεαλιστές και περισσότερο πρωτότυποι. Να προβληθούν ή να δειχτούν από βιβλία εικόνες έργων των Ιερωνύμου Μπος και του Μπρέγκελ του Πρεσβύτερου.
 12. Να δοθεί με σαφήνεια ο ορισμός του μανιερισμού και να τονιστεί ότι οι μανιερίστες είναι και αυτοί αναγεννησιακοί, υπό την ευρύτερη έννοια, διαφέρουν όμως γιατί η τέχνη τους έχει πολλά υποκειμενικά στοιχεία και ρέπει προς το παράξενο. Να προβληθούν έργα του μεγαλύτερου μανιερίστα Δομήνικου Θεοτοκόπουλου και να τονιστούν οι βυζαντινές καταβολές της τέχνης του, δεδομένου ότι πριν φύγει, σε ηλικία 26 ετών, από την Κρήτη, ήταν ήδη γνωστός ζωγράφος που φιλοτεχνούσε έργα σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση. Να τονιστεί η υψηλή θέση που κατέχει, λόγω της πρωτοτυπίας και της εκφραστικής της δύναμης, η ζωγραφική του στην παγκόσμια ιστορία της τέχνης. Αν υπάρχει χρόνος, να διαβαστούν χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το έργο του Ν. Καζαντζάκη «Αναφορά στον Γκρέκο».

■ Ειδική βιβλιογραφία

Η ατμόσφαιρα κατά τον 16ο αιώνα και οι αντιδράσεις που προκάλεσε το νέο πνεύμα περιγράφονται με τρόπο συναρπαστικό και παραστατικό στο μυθιστόρημα του Μερσεσόφσκι «Λεονάρντο ντα Βίντσι», από όπου θα μπορούσαν να επιλεγούν για ανάγνωση ορισμένες σελίδες, κυρίως η τυρπώληση πινάκων και βιβλίων στη Φλωρεντία από οπαδούς του Σαβοναρόλα.

Μανιερισμός (συμπληρωματικά στοιχεία):

Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά, ως χαρακτηριστικό της ζωγραφικής του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα, από τον Frecart de Chambray στο βιβλίο του *Idée de la perfection de la peinture (Ιδέα για την τελειότητα της ζωγραφικής)*, Le Mans, 1662. Το 1792 ξαναχρησιμοποιήθηκε από τον Lanzi για τους ζωγράφους της εποχής του Λέοντα Γ' και έπειτα. Ο όρος υποδηλώνει την απομάκρυνση από τους αναγεννησιακούς κανόνες, το ιδιόμορφο, την παραποίηση της αισθητής πραγματικότητας, τα παράξενα χρώματα κ.ά. Ορισμένοι τοποθετούν τον μανιερισμό μεταξύ του 1520 περίπου και των αρχών του 17ου αιώνα. Ακόμα και ο Μιχαήλ Άγγελος θεωρείται ως μανιερίστας στα έργα της τελευταίας περιόδου. Η ταραχή και η αστάθεια στον τρόπο έκφρασης του μανιερισμού αποδίδονται και στον κλονισμό που προκάλεσε στα πνεύματα η σύγχρονη Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση. Οι κυριότεροι μανιερίστες ζωγράφοι θεωρούνται οι Ιταλοί Μιχαήλ Άγγελος, Ποντόρνο, Μπροντζίνο, Φιορεντίνο, Περμιατζίνο, προ πάντων ο Τιντορέτο, στην Ισπανία ο Ελ Γκρέκο και στη Γαλλία κυρίως οι ανήκοντες στη Σχολή του Φοντανεμπλό.

▼ Γράμματα. Η εκτόπιση της λατινικής και ο θρίαμβος των εθνικών λογοτεχνιών.

Από το πλήθος των συγγραφέων του 16ου αιώνα να δοθεί έμφαση στους Μακιαβέλλι (μεγάλη επίδραση άσκησε το βιβλίο του *Ηγεμόνας* στην πολιτική επιστήμη στους αιώνες που ακολούθησαν μέχρι σήμερα), τον Σαίξπηρ (να γίνει θερμή σύσταση τους μαθητές να βλέπουν στο θέατρο σαιξπηρικά έργα) και Θεοβάλτες (να εκθέσουν τις εντυπώσεις τους από τον *Δον Κιχώτη*).

▼ Επιστήμη. Νέοι δρόμοι

Να εξαρθούν η επανάσταση που έφερε η ηλιοκεντρική θεωρία του Κοπέρνικου και η αντίδραση που προκάλεσε (δίκη Γαλιλαίου), οι τολμηρές ανατομικές έρευνες του Βεζάλ και η εισαγωγή του **εμπειρισμού** στην επιστημονική έρευνα με τον Φραγκίσκο Βάκωνα. Αυτά μαζί με τις έρευνες και επινοήσεις του Λεονάρντο ντα Βίντσι (πητική μηχανή, ανατομικές έρευνες κ.ά.) συνιστούν ρήξη με την μεσαιωνική σκέψη.

▼ Μουσική

Αν υπάρχει χρόνος ας ακούσουν οι μαθητές από CD αποσπάσματα από κάποια από τις Λειτουργίες του Παλεστρίνα. Να τονιστεί ότι το 1600 αρχίζει την ιστορία του το μελόδραμα και να συσχετιστεί με το αρχαίο ελληνικό δράμα, του οποίου τα λυρικά μέρη τραγουδιούνταν.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Η Αναγέννηση συνοπτικά, είναι αυτή η αργή μεταβολή που ολοκληρώνεται και που οδηγεί το δυτικό πολιτισμό από τις παραδοσιακές μορφές του Μεσαίωνα στις νέες μορφές, ήδη επίκαιρες, πάντα ζωντανές μέσα σ' αυτόν τον ίδιο το δυτικό πολιτισμό που ζούμε σήμερα. Πρόκειται για μια προοδευτική ρήξη με τους παλιούς περιορισμούς, για μια αδιάκοπη απομάκρυνση από το ιερό στοιχείο παρά τις κάποιες διακοπές, με λίγα λόγια για μια προβολή του ανθρώπινου στοιχείου: ο άνθρωπος θα είναι στο εξής στο κέντρο του κόσμου. Αυτή η ιστορία πρωταρχικά είναι ιταλική, περισσότερο όμως είναι ευρωπαϊκή: δεν αποκλείει απόψεις διαφορετικές και περιορισμένες χρονικά. Θα μπορούσαμε θαυμάσια να υποστηρίξουμε ότι η αληθινή, η μοναδική Αναγέννηση είναι αυτή η σύντομη περίοδος της ιστορίας της Δύσης, η οποία, στο κέντρο αιώνων απαισιοδοξίας, λάμπει κάτω από το εφήμερο και παράδοξο σημείο της ευτυχίας.

F. Braudel, *Le modèle Italien*, Παρίσι 1989, 74-76.

2. Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΩΝ

Η Αναγέννηση δεν ήταν πολιτισμός μικρών καταστηματαρχών και τεχνιτών ούτε μιας εύπορης, ημιμαθούς μεσαίας τάξης, αλλά μάλλον το ζηλότυπα φυλαγμένο κτήμα μιας αγέρωχης και εκλατινισμένης elite. Αυτή αποτελούνταν κυρίως από τις τάξεις εκείνες της κοινωνίας που συνδέονταν με την ανθρωπιστική και νεοπλατωνική κίνηση – μια ενιαία και, στο σύνολό της, με την ίδια νοοτροπία ιτελλιγκέντσια, τέτοια που κι ο κλήρος λ.χ., παρμένος σα σύνολο ποτέ δεν υπήρξε. Τα σημαντικότερα έργα τέχνης γι' αυτόν τον κύκλο προορίζονταν. Οι ευρύτερες μάζες δεν τα γνώριζαν καθόλου είτε τα εκτιμούσαν ανεπαρκώς και από σκοπιά μη καλλιτεχνική, βρίσκοντας τη δική τους αισθητική ευχαρίστηση σε υποδεέστερα προϊόντα...

A. Χάουζερ, *Κοινωνική Ιστορία της Τέχνης*, 2, 66-67.

3. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΣΑΙΞΠΗΡΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Τα ιστορικά δράματα του Σαίξπηρ κάνουν αρκετά φανερό ότι στον αγώνα ανάμεσα στο Στέμμα, τη μεσαία τάξη και τους κατώτερους ευγενείς, από τη μια, και στη φεουδαρχική αριστοκρατία, από την άλλη, ο δραματουργός διόλου δεν βρισκόταν στην πλευρά των σκληρών και αλαζόνων στασιαστών. Τα συμφέροντα κι οι ροπές του τον πρόσδεσαν στα κοινωνικά στρώματα που αγκάλιαζαν στη μεσαία τάξη και την αριστοκρατία με τη φιλελεύθερη νοοτροπία, η οποία είχε υιοθετήσει τη θεώρηση της μεσαίας τάξης και οπωσδήποτε αποτελούσε προοδευτική ομάδα, σε αντίθεση με την παλιά φεουδαρχική τάξη των ευγενών.

A. Χάουζερ, *Κοινωνική Ιστορία της Τέχνης*, 2, 192.

4. Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΛΕΟΝΑΡΝΤΟ ΝΤΑ ΒΙΝΤΣΙ

Υπάρχουν τρία είδη «προοπτικής», διευκρινίζει ο Λεονάρντο. «Η πρώτη, η προοπτική της σμίκρυνσης, μας δίνει τις διαστάσεις των αντικειμένων σε διάφορες αποστάσεις. Η δεύτερη ερμηνεύει τις αλλοιώσεις των χρωμάτων ανάλογα με την απόσταση που τα χωρίζει από το μάτι. Η τρίτη εξηγεί πώς μειώνεται βαθμιαία η ορατότητα των διαφόρων σημάτων, καθώς απομακρύνονται από τα μάτια μας. Τις τρεις αυτές μορφές προοπτικής θα τις αποκαλέσουμε: α) γραμμική προοπτική, β) χρωματική προοπτική και γ) ατμοσφαιρική προοπτική...».

Αν μέχρι τότε η προοπτική ήταν για τους ζωγράφους ένα κεφάλαιο των μαθηματικών με εγκεφαλικό χαρακτήρα, ο Λεονάρντο την κάνει πρόβλημα της φυσικής επιστήμης εμπλουτίζοντάς την με στοιχεία αντλημένα από την παρατήρηση και την εμπειρία των αισθήσεων...

Μ. Λαμπρόκη - Πλάκα, Οι πραγματείες περί ζωγραφικής Αλμπέρτι και Λεονάρντο, 1988, 196.

Κεφ. 7. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1648) ΕΩΣ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1815)

1. Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες υπό τις οποίες εκδηλώθηκε το κίνημα του Διαφωτισμού.
2. Να επισημάνουν και να εκτιμήσουν το περιεχόμενό του με βάση τους κυριότερους εκπροσώπους του και τα έργα τους.
3. Να διακρίνουν τις επιδράσεις του στους λαούς της Ευρώπης και της Αμερικής και ιδιαίτερα στους λαούς κάτω από ξένη κυριαρχία (Βαλκάνιοι – Έλληνες).

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

α. Το πλαίσιο διαμόρφωσής του

Αρχικά θα επισημανθεί ότι το κίνημα του Διαφωτισμού ήταν το αποτέλεσμα διεργασιών μιας μακράς εξελικτικής πορείας. Στη συνέχεια θα συζητηθούν:

- Τα χρονικά όρια, οι ρίζες και η αφετηρία του (Να εξηγηθεί γιατί ο Διαφωτισμός ξεκίνησε από την Αγγλία).
- Να δικαιολογηθεί γιατί το επίκεντρό του υπήξε η Γαλλία.
- Να δοθούν τα γενικά χαρακτηριστικά του γνωρίσματα.

β. Οι ιδέες και οι φορείς του

Οι βασικές ιδέες του Διαφωτισμού θα διδαχθούν με βάση αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα από έργα των φορέων του.

γ. Η διάδοση των ιδεών

▼ Η συζήτηση για τα μέσα διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού μπορεί να αρχίσει από τα παραθέματα. Ειδικότερα πρέπει να:

- Επισημανθεί ο ρόλος και η ιδιαιτερότητα του καθενός από αυτά.
- Δοθεί έμφαση στην Εγκυκλοπαίδεια και τα διάφορα λεξικά, στο μετασχηματισμό του λεξιλογίου και στο κοινό πνεύμα του αιώνα.
- Να συζητηθεί ο μετασχηματισμός του λεξιλογίου.

▼ Λεξιλόγιο και νέες έννοιες

Η λέξη **λαός**, ενώ στις αρχές του 18ου αιώνα σήμαινε αυτούς που σκέ-

φτονται απλά και κοινά, γύρω στα 1750 λαμβάνει νέο περιεχόμενο και στο αντίστοιχο λήμμα της Εγκυκλοπαιδείας δηλώνει το πλέον πολυάριθμο και χρήσιμο τμήμα του έθνους. Η έννοια **καπιταλιστής**, εμφανίζεται για πρώτη φορά στο λεξιλόγιο του Τυργκό.

δ. Οι επιδράσεις του Διαφωτισμού

Θα επισημανθεί η επίδραση του Διαφωτισμού στην Ευρώπη και στον υπόλοιπο κόσμο. Θα γίνει ιδιαίτερος λόγος για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό: τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα, τους φορείς του και τα έργα του. Να τονισθεί ο συσχετισμός της πνευματικής ανάπτυξης με την κατάκτηση της ελευθερίας και να δοθεί έμφαση στον Ρήγα Φεραίο και τον Κοραή.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Παραθέματα σελ. 162

Παρά τη διεύρυνση του πνευματικού ορίζοντα του ανθρώπου η θρησκευτική μισαλλοδοξία ήταν έντονη. Εξακολουθούσαν να υπάρχουν φορείς θρησκευτικού φανατισμού και θρησκευτικών προκαταλήψεων. Ο Βολταίρος είναι φανατικός υπέρμαχος της ανεκτικότητας.

Παράθεμα από το έργο του Βολταίρου (σελ. 163)

Να προσεχθεί ιδιαίτερα και να σχολιαστεί η φράση *στον ουρανό από όποιο δρόμο κανείς θέλει*, που εφράζει πλήρως την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης στην Αγγλία.

Απόσπασμα από το έργο του Μοντεσκιέ (σελ. 163)

Η πολιτική σκέψη του Μοντεσκιέ στηρίζεται στην αρχή της διάκρισης και της εξισορρόπησης των τριών εξουσιών. Όταν οι δύο ή και οι τρεις εξουσίες είναι συγκεντρωμένες σε ένα φορέα (το ίδιο πρόσωπο ή το ίδιο συλλογικό όργανο), τότε καταλύεται το δημοκρατικό πολίτευμα. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα για την τελευταία περίπτωση αναφέρεται ο σουλτάνος (στην ίδια κατηγορία ασφαλώς ανήκουν και οι Ευρωπαίοι απόλυτοι μονάρχες). Ο Μοντεσκιέ είχε ασφαλώς υπόψη του πολλά παραδείγματα από την Ευρωπαϊκή Ιστορία. Αναφέρουμε ένα: κατά την επανάσταση του Κρόμβελ και την περίοδο της Δημοκρατίας που ακολούθησε (1643-1648 και 1649-1660 αντίστοιχα) και οι τρεις εξουσίες περιήλθαν σ' αυτόν και το κοινοβούλιο.

Παράθεμα σελ. 164 (πρώτο)

Εδώ, ο Ρουσσό εξηγεί πώς εννοεί την κυρίαρχη **γενική βούληση**.

Παράθεμα σελ. 164 (δεύτερο)

Η ελευθερία και η ισότητα των πολιτών κατοχυρώνεται με τους νόμους, που θεσπίστηκαν από τη γενική βούληση, από τον ίδιο δηλαδή το λαό. Οι θέσεις του Ρουσσό για τους νόμους είναι ενδιαφέρουσες και πρέπει να συζητηθούν.

Απόσπασμα από το «Κοινωνικό Συμβόλαιο» σελ. 163

Βασική ιδέα είναι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τη γενική βούληση, δηλαδή το λαό.

Απόσπασμα από τον «Αιμίλιο» σελ. 164

Εδώ ο Ρουσσό υπαινίσσεται τις βασικές παιδαγωγικές αρχές της αυτενέργειας, της βιωματικότητας και της εποπτείας. Να εξεταστεί αν εφαρμόζονται οι αρχές αυτές σήμερα στην καθημερινή σχολική πράξη.

Παράθεμα από το Φιλοσοφικό Λεξικό του Βολταίρου

Σε μεταβατικές περιόδους έντονων ιδεολογικών ζυμώσεων και μετασχηματισμών παρατηρείται παράλληλα και μια αντίστοιχη προσαρμογή του επικοινωνιακού κώδικα. Η περίπτωση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είναι χαρακτηριστική.

Ηλέξη **αρετή** ανήκει στις έννοιες που μεταβάλλουν σημασία κατά την περίοδο αυτή, για να ανταποκριθεί το περιεχόμενό τους στις νέες συνθήκες. Το κίνημα του Διαφωτισμού αποβλέπει στην ενοποίηση όλων των δυνάμεων της αστικής τάξης για την ανατροπή του παλαιού καθεστώτος και την ανάληψη της εξουσίας. Συνεπώς εκείνο που ενδιαφέρει δεν είναι τι κάνει ο καθένας για τον εαυτό του, αλλά τι προσφέρει στην κοινή υπόθεση, στο κοινωνικό σύνολο.

Εικόνες σελ. 164 και 165

Αφού σχολιαστούν τα παραθέματα, μπορεί να γίνει συζήτηση για τα μέσα διάδοσης των ιδεών άλλοτε και σήμερα. Να παραλληλιστούν τα **καφέ** με τα ελληνικά καφενεία. Είναι γνωστό ότι τα τελευταία αποτελούν χώρο συζήτησης και «επίλυσης» οικονομικών, κοινωνικών και άλλων προβλημάτων.

Η συμβολή της Εγκυκλοπαιδείας στη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού υπήρξε πολύ σημαντική. Εκτός των άλλων πρόβαλε τη νέα τεχνολογία, κατάκτηση συνυφασμένη με την έννοια της προόδου και της οικονομικής ανάπτυξης.

Παράθεμα σελ. 166

Κίνητρο του Ρήγα είναι να βοηθήσει το Ελληνικό Έθνος να αποκτήσει την ελευθερία του. Να προσεχθεί η φράση *δεν ευχαριστήθην απλώς να θρηνήσω την κατάσταση του γένους μου*. Όπως άλλωστε είναι γνωστό, ο Διαφωτισμός δεν υπήρξε μια θεωρητική πνευματική δραστηριότητα, αλλά κίνημα για τη βελτίωση της κοινωνίας, κίνημα αισιοδοξίας. Και η δράση είναι ο μόνος τρόπος για την επίτευξη του στόχου αυτού. Άλλωστε η θεωρητική ενασχόληση και δράση βρίσκουν στο πρόσωπο του Ρήγα την ιδανική έκφρασή τους.

– Το βιβλίο αυτό περιέχει βασικά στοιχεία της Φυσικής.

– Η πραγμάτευση γίνεται με παιδαγωγικό τρόπο:σε απλή γλώσσα και με τρόπο διαλογικό.

– Στόχος είναι να συμβάλει στην απολύτρωση του πνεύματος από τις προλήψεις και στην προετοιμασία των επαναστατικών ιδεών.

- Εδώ τίθεται και το ζήτημα της σχέσης Φυσικής και Φιλοσοφίας. Γράφει σχετικά ο Δημαράς: *Στον αιώνα των Φώτων, η φιλοσοφία παρουσιάζει ένα πολύ ανοιγμένο ριπίδι εννοιών, τόσο που ο καθένας που την αναφέρει τη φορτίζει με ό,τι κρίνει σκόπιμο. Από πολύ νωρίς όμως αρχίζει να παίρνει ένα νόημα μαχητικό, εριστικό: είναι η υγαιίνουσα, η αληθινή, η υγιής, επίθετα δηλαδή, που αποδοκιμάζουν όσους τη βλέπουν αλλιώς, άρρωστη ή ψεύτικη*, στο: Κ. Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Νεοελληνικά Μελετήματα 2, Αθήνα 1977, 76. Βλ. για πληρέστερη ενημέρωση, σελ. 76-80.
- Να προσεχθεί η φράση: *να αναλάβη το πεπτωκός γένος*. Το νόημα συνάγεται από το απόσπασμα και γενικά από την ιδεολογία του Ρήγγα: καθήκον όλων είναι να συνδράμουν, με όποιο τρόπο μπορεί ο καθένας, να προετομαστεί πνευματικά και ηθικά το Ελληνικό Έθνος, για να διεκδικήσει την ελευθερία του.

Παραθέματα από τον Αδ. Κοραή (σελ. 167)

Ο Κοραής πίστευε, όπως άλλωστε και όλοι οι φορείς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ότι μόνο με την παιδεία και την πνευματική ανάπτυξη οι Έλληνες θα μπορούσαν να αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους.

Ο Κοραής υποστηρίζει με πάθος τη **μέση οδό**, μια ιδεολογία σαφώς επηρεασμένη από την αρχαία ελληνική πολιτιστική παράδοση (παν μέτρον άριστον μηδέν άγαν) και από τις ακρότητες της Γαλλικής Επανάστασης.

Παράθεμα από την «Ελληνική Νομαρχία» (σελ. 168)

Δε γνωρίζουμε ποιος είναι ο συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας. Πρόκειται για ένα φαισιμένο πατριώτη που έχει σκοπό να μιήσει τους συμπατριώτες του στο πολιτικό καθεστώς, όπου άρχουν οι Νόμοι (Νομαρχία), σε μια κοινωνία όπου κυριαρχεί η ελευθερία και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Είναι φανερό η επίδραση των ιδεών του Ρουσσό και του Μοντεσκιέ στον ανώνυμο συγγραφέα.

Ο συγγραφέας μεταξύ άλλων, συμβουλεύει τους Έλληνες να στηριχθούν μόνο στις δικές τους δυνάμεις για την απελευθέρωσή τους και να μην περιμένουν βοήθεια από τους ξένους. Είναι μια αντίληψη που κερδίζει ολοένα έδαφος μεταξύ των Ελλήνων από τις αρχές του 19ου αιώνα.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις – Δραστηριότητες του β. μ.

- 1.-3. Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις β καθώς και το Σχολιασμό των παραθεμάτων.
- 4.-6. Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις β καθώς και το Σχολιασμό των παραθεμάτων.

🔗 Πρόσθετες ερωτήσεις

1. Να συγκρίνετε τις απόψεις του Ρουσσό (παράθ. 10) με τη σημερινή σχολική πραγματικότητα.

– Βλ. Σχολιασμό του παραθέματος.

2. Ο Κοραής στο παράθεμα 17 προσδιορίζει τη σχέση της παιδείας και δικαιοσύνης. Ποια είναι αυτή;
– Η απάντηση συνάγεται εύκολα από το παράθεμα.

■ Ειδική βιβλιογραφία

1. Βλ. V, Κεφ. 1, Ειδική βιβλιογραφία 1-2, 4-5 και Κεφ. 4, Ειδική βιβλιογραφία 1, 3.
2. **M. Foucault**, *Τι είναι Διαφωτισμός*, εκδ. Έρρασμος, Αθήνα 1988.
3. **N. Hampson**, *Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1994.
– Το καθένα από τα παραπάνω βιβλία (2-3) περιλαμβάνει μια συνολική έκφραση και εκτίμηση του Διαφωτισμού.
4. **Κ. Θ. Δημαράς**, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα 2, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1977.
5. **Π. Κιτρομηλίδης**, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.
– Πρόκειται για δύο (4-5) μεθοδικές μελέτες κατάλληλες, για να αποκτήσει ο εκπαιδευτικός μια επιστημονική και σφαιρική εικόνα για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό.
6. **Π. Κιτρομηλίδης**, *Πολιτικοί στοχαστές των Νεοτέρων Χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992.
– Από το βιβλίο αυτό ο διδάσκων μπορεί να αντλήσει σημαντικές πληροφορίες για το Μακιαβέλλι, το Λοκ, το Ρουσσό και άλλους στοχαστές.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ: ΑΙΤΙΑΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να προσδιορίσουν οι μαθητές τις αιτίες της Βιομηχανικής Επανάστασης και τις συνέπειές της για την παγκόσμια οικονομική και κοινωνική εξέλιξη.
2. Να προσεγγίσουν τις σπουδαιότερες οικονομικές θέσεις του 18ου αιώνα και να τις συσχετίσουν με τις οικονομικές εξελίξεις.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

α. Αιτίες της Βιομηχανικής Επανάστασης

▼ Η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να αφορηθεί από τα παραθέματα.

▼ Οι μαθητές μπορούν με τη βοήθεια της αφήγησης να διαπιστώσουν ότι η

Βιομηχανική Επανάσταση προήλθε από το συνδυασμό πολλών παραγόντων. Ένα σημαντικό πρόβλημα που συνδέεται με τη γένεσή της είναι γιατί αυτή έλαβε χώρα στην Αγγλία. Είναι εμφανές ότι πρώτη η χώρα αυτή πληρούσε τις προϋποθέσεις εκδήλωσης του φαινομένου αυτού: δημογραφική έκρηξη, συσσωρευμένα κεφάλαια, επιστημονικές ανακαλύψεις, μετεξέλιξη της βιοτεχνίας σε βιομηχανία. Να σημειωθεί ότι οι συνέπειες της Βιομηχανικής Επανάστασης συνδέονται άρρηκτα με τον οικονομικό φιλελευθερισμό (π.χ. χωρίς τη συσσώρευση κεφαλαίου δεν θα μπορούσε να εκδηλωθεί η Βιομηχανική Επανάσταση, όπως και χωρίς την επένδυση κεφαλαίων δεν θα μπορούσαν να αναπτυχθούν οι μεταφορές με τη χρησιμοποίηση της ατμομηχανής).

β. Οικονομικές θεωρίες

▼ Εδώ πρέπει να τονισθεί η στενή σχέση μεταξύ οικονομικής πραγματικότητας, οικονομικής πολιτικής και οικονομικής θεωρίας. Η κατάλληλη αξιοποίηση των παραθεμάτων σε συνδυασμό με την αφήγηση θα επιτρέψει στους μαθητές να διαμορφώσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα για το θέμα. ΟΜερχαντισμός κυριαρχεί πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση και επιδιώκει την επίτευξη ενεργητικού εμπορικού ισοζυγίου. Οι φυσιοκράτες, Γάλλοι, δίνουν προτεραιότητα στη γεωργία και προαναγγέλλουν με τις θέσεις τους τον οικονομικό φιλελευθερισμό του Άνταμ Σμιθ. Οι συνέπειες της επικράτησης του οικονομικού φιλελευθερισμού ήταν πολλές: ανάπτυξη του καπιταλισμού, όξυνση του διεθνούς οικονομικού και αποικιακού ανταγωνισμού, πόλεμοι.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Παραθέματα σελ. 169, 171

Η ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος (συσσώρευση κεφαλαίων), η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, η χρήση νέων πηγών ενέργειας, του γαιάνθρακα αποτελούν τις τρεις θεμελιώδεις εξελίξεις που διαμορφώνουν τις κατάλληλες συνθήκες για το ριζικό μετασχηματισμό που εκδηλώνεται το β' μισό του 18ου αιώνα, τη Βιομηχανική Επανάσταση. Η ανάπτυξη των μεταφορών και ιδίως του σιδηροδρόμου είναι ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της επανάστασης αυτής. Οι μαθητές πρέπει να εξετάσουν τα φαινόμενα αυτά στις αμοιβαίες αλληλεπιδράσεις και αλληλεξαρτήσεις τους: π.χ. η διεύρυνση του τραπεζικού συστήματος ευνόησε τις μεταβολές στη βιομηχανική παραγωγή (συσσώρευση κεφαλαίων – αναζήτηση επενδυτικών διεξόδων – βιομηχανία).

Παραθέματα σελ. 170

Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις β.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

1, 3, 4: Οι μαθητές μπορούν εύκολα να αντεπεξέλθουν στα ερωτήματα αυτά, αξιοποιώντας την αφήγηση και τα παραθέματα.

-
2. Ο Κεναί δίνει προτεραιότητα στο γεωργικό τομέα, επηρεασμένος από τη γαλλική οικονομία που ήταν κατά βάση αγροτική.

• **Ειδική βιβλιογραφία**

1. Βλ. V, Κεφ. 1, Ειδική βιβλιογραφία 1-5.
2. **E. Hobsbawm**, *Η γένεση της Βιομηχανικής Επανάστασης*, Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, 101-121.
– Αρκετά διαφωτιστικό άρθρο για τη Βιομηχανική Επανάσταση.

3. Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

■ **Διδακτικοί στόχοι**

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τις αιτίες του επαναστατικού κινήματος στην Αμερική, να προσδιορίσουν το θεωρητικό υπόβαθρο της Αμερικανικής Επανάστασης και τις επιδράσεις που δέχτηκε από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό.
2. Να εκτιμήσουν τις συνέπειες της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας και της ίδρυσης των ΗΠΑ για την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία.

■ **Διδακτικές ενέργειες και επιστημάνσεις**

α. Η Αγγλία και οι αποικίες της στην Αμερική

▼ Η διδασκαλία του κεφαλαίου μπορεί να αφορηθεί από τα αίτια του εμποτισμού της Β. Αμερικής, όπου οι συνθήκες ζωής ήταν ιδιαίτερα σκληρές. Για το θέμα χρήσιμο θα ήταν να δοθεί στους μαθητές το απόσπασμα από επιστολή ενός νεαρού Ευρωπαίου μετανάστη (Βλ. πρόσθετο παράθεμα 1).

▼ Με τη βοήθεια της αφήγησης του σχολικού βιβλίου οι μαθητές μπορούν να αναγνωρίσουν τα αίτια της μαζικής μετανάστευσης, παρά τους ανασταλτικούς παράγοντες.

▼ Ιδιαίτερη προσοχή επιβάλλεται να δοθεί στις διαφορές των βορείων και νοτίων αποικιών στο επίπεδο των πνευματικών (θρησκευτικών) ελευθεριών και της οικονομίας. Στο βορρά επικρατεί η ανεξιθρησκία και κυριαρχούν οι βιοτεχνίες. Στο νότο οι φυτείες καπνού, βαμβακιού κ.λπ., όπου εργάζονται νέγροι σκλάβοι της Αφρικής, το **μαύρο χρυσάφι**, όπως ονομάζονταν τότε. Οι διαφορές αυτές είναι σημαντικές, γιατί εξηγούν μεταγενέστερες εξελίξεις, όπως τον Αμερικανικό Εμφύλιο, το πρόβλημα της απελευθέρωσης των δούλων, το ρατσισμό. Θα μπορούσαν να κληθούν οι μαθητές να διαβάσουν το έργο της **Μπ. Στόου** *Η καλύβα του μπάρομπα Θωμά* και να μιλήσουν διεξοδικότερα για την ιστορία των Μαύρων της Αμερικής.

β. Η ρήξη (1774) και ο πόλεμος της Ανεξαρτησίας (1775-1783) (παραθ. 3-7)

▼ Θα δοθεί έμφαση στα αίτια της σύγκρουσης που οδήγησε στον πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Τα αίτια αυτά ήταν κυρίως η απόπειρα της μητρόπολης να εκμεταλλευθεί οικονομικά τις αποικίες με την επιβολή φόρων. Το μέγεθος της οργής των κατοίκων εκφράστηκε με το περίφημο επεισόδιο γνωστό ως Tea Party, για το οποίο θα αξιοποιηθεί η εικόνα της σελ. 172. Τα στάδια που οδηγούν στον πόλεμο: Αναδίπλωση των Άγγλων, Διακήρυξη Δικαιωμάτων, επεισόδιο στο Λέξινγκτον, Διακήρυξη Ανεξαρτησίας.

▼ Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας είναι διάχυτο το πνεύμα του Διαφωτισμού, που μπορούν εύκολα να εισηγηθούν οι μαθητές. Οφείλουμε να επιμείνουμε σε δύο σημεία:

- Το δικαίωμα της περιουσίας αντικαταστάθηκε με την επιδίωξη της ευτυχίας: απόψεις του Ρουσό για την ιδιοκτησία.
- Το δικαίωμα αντίστασης και επανάστασης των λαών: θεωρία του **κοινωνικού συμβολαίου** του Λοκ.
- Χρήσιμο θα ήταν να δοθεί στους μαθητές η άποψη του Γάλλου ιστορικού R. Rémond σχετικά με τη Διακήρυξη (βλ. πρόσθετο παράθεμα 2).

▼ Με βάση τα παραπάνω μπορεί να γίνει απόλυτα σαφές, γιατί η Διακήρυξη αποτελεί την πρώτη εφαρμογή των ιδεών του Διαφωτισμού στην πράξη και γιατί η Αμερικανική Επανάσταση είναι, ταυτόχρονα, η μητέρα των επαναστάσεων και των κινημάτων ανεξαρτησίας.

γ. Η γέννηση ενός νέου κράτους

▼ Κεντρικό σημείο της ενότητας αυτής αποτελεί το Σύνταγμα των ΗΠΑ. Οι μαθητές με τη βοήθεια της αφήγησης πρέπει να αναζητήσουν τους τρόπους με τους οποίους οι συντάκτες του Συντάγματος πέτυχαν να συγκρατήσουν την αναγκαιότητα συγκρότησης μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας με την άρνηση των επιμέρους πολιτειών να παραιτηθούν από την κυριαρχικότητά τους. Ο συμβιβασμός τελικά θα επιτευχθεί χάρη σε μια γόνιμη αρχή: τη δημιουργία ενός διπλού συστήματος πλήρους και ξεχωριστής κυριαρχίας.

▼ Πάνω από τις Πολιτείες, που εξακολουθούσαν να μένουν κυρίαρχες, ορθωνόταν ένα Ομοσπονδιακό κράτος, το ίδιο κυρίαρχο σε ορισμένους τομείς. Μεταξύ αυτού και των Πολιτειών το σύνταγμα επιχειρούσε μια κατανομή αρμοδιοτήτων που αναφέρονται ρητά στο βιβλίο του μαθητή. Περαιτέρω είναι εύκολο να δουν οι μαθητές στα δύο πολιτικά σώματα (Βουλή, κατ' αναλογία του πληθυσμού και Γερουσία, ένας από κάθε Πολιτεία) την ικανοποίηση των αιτημάτων των μεγάλων και μικρών πολιτειών, που φοβούνταν μήπως απορροφηθούν και επέμεναν για ισότιμη αντιπροσώπευση.

δ. Οι συνέπειες

▼ Πέρα από τα αναφερόμενα στο βιβλίο του μαθητή, αξίζει να τονίσουμε τα χαρακτηριστικά του νέου τύπου ανθρώπου, του Αμερικανού, όπως σκιαγραφείται στο παράθεμα της σελ. 175.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Χάρτης σελ. 172 και (α) εικόνα σελ. 173

Ο διδάσκων θα αξιοποιήσει εποπτικά το χάρτη για να συζητηθούν τα θέματα των αποικιών που περιλαμβάνονται στην αφήγηση. Η Βοστώνη, πρωτεύουσα της Μασαχουσέτης, αποικίσθηκε από Άγγλους προερχόμενους από την ομώνυμη πόλη της ανατολικής Αγγλίας και εξελίχθηκε σε σπουδαίο εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο.

Οι μαθητές πρέπει να αξιολογήσουν τη συμβολή της **Γιορτής του τσαγιού της Βοστώνης (1773)** για τις περαιτέρω εξελίξεις. (βλ. εικόνα σελ. 172).

Εικόνα «Ένωση ή Θάνατος» (σελ. 173)

Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση του αγώνα της Ανεξαρτησίας ήταν η ενότητα και η συνδρομή όλων των αποικιών. Το επικοινωνιακό μήνυμα του σκίτσου είναι προφανές.

Εικόνα σελ. 174

Ύστερα από την ασφυκτική πολιορκία του αμερικανικού στρατού 'με τη βοήθεια και σώματος Γάλλων εθελοντών, ο Άγγλος στρατηγός Κορνούαλης αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει και να παραδώσει το Γιορκτάουν (1783). Στην εικόνα ο αρχιστράτηγος Γεώργιος Ουάσιγκτον προχωρεί θριαμβευτικά εν μέσω των αντιπάλων στρατευμάτων, για να δεχθεί την παράδοση της περιοχής από τον επικεφαλής των αγγλικών δυνάμεων.

Εικόνα (β) σελ. 173, παράθεμα σελ. 174

Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις β.

Παράθεμα σελ. 175

Σύμφωνα με το απόσπασμα αυτό ο Αμερικανός διακατέχεται από το πνεύμα της ελευθερίας, της δράσης, του νεωτερισμού και της προόδου. Η νοοτροπία αυτή μας θυμίζει την περιγραφή του Θουκυδίδη για τους Αθηναίους (βλ. Α' 70 και Β' 37-40, Επιτάφιος).

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. Η ΖΩΗ ΕΙΝΑΙ ΣΚΛΗΡΗ

Σου συνιστώ ένθερμα να μην έλθεις εδώ... Η ζωή είναι σκληρή, το φαγητό απαίσιο και συχνά ανεπαρκές και οι συνθήκες της ζωής μας ανάξιες για ανθρώπους... Είμαι πολύ αδύναμος από την ελονοσία αλλά καθώς η εταιρεία έχει πληρώσει το εισιτήριο του ταξιδιού μου και δεν έχω χρήματα να πληρώσω την

επιστροφή, είμαι υποχρεωμένος να μείνω προσωρινά εδώ... Δυο φορές την ημέρα εξορμούμε ομαδικά στην ύπαιθρο για ξεχέρσωμα ή για να κόψουμε ξύλα. Από το βιβλίο του **Jaap ter Haar**, *Από το Wingwam στον ουρανοξύστη*, Στουτγάρδη 1960.

2. ΔΥΟ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΜΗΝΥΜΑΤΑ

Αυτή η διακήρυξη είναι πρωταρχική αιτία δυο ιστορικών κινήματων. Είναι, από τη μια μεριά, η πρώτη φορά που χειραφετούνται αποικίες: η αμερικανική εξέγερση προαναγγέλλει, έτσι, όλα τα κινήματα αποικιακής ανεξαρτησίας. Βάζει στο κέντρο της αμερικανικής νοοτροπίας, το αντιαποικιακό αντανακλαστικό... Από την άλλη μεριά είναι η πηγή του επαναστατικού πνεύματος που επαναλαμβάνεται και γίνεται πλατύτερο με τη γαλλική επανάσταση.

R. Rémond, *Ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών*, μετ. Ι. Κωνσταντοπούλου - Κάρονου, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1967, 26-27.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις – Δραστηριότητες του β. μ.

1. Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις β.
2. Η εγκατάσταση των αποίκων σε μια νέα χώρα σημαίνει ταυτόχρονα και μια νέα αρχή που συνεπάγεται προσαρμογή σε μια διαφορετική πραγματικότητα. Το κοινό μέλλον είναι εκείνο που συνδέει πλέον τα άτομα, ενώ οι τυχόν προϋπάρχουσες πολιτισμικές διαφορές (π.χ. νοοτροπία, θρησκεία) υποχωρούν βαθμιαία. Έτσι και μεταξύ των αποίκων της Β. Αμερικής σφουρηλατούνται ισχυροί συνεκτικοί δεσμοί: τα κοινά πεπρωμένα, η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η εξασφάλιση των οικονομικών συμφερόντων, η κοινωνική και πνευματική πρόοδος και άλλα.

■ Θέμα για συζήτηση

Βλ. Σχολιασμό του παραθέματος.

■ Ειδική βιβλιογραφία

1. **A. Μαγουλάς**, *Η ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Οι ρίζες του Αμερικανικού ονείρου*, 1600-1900, εκδ. Ακίδα, Αθήνα 1997.
– Μια σύγχρονη προσέγγιση της ιστορίας των ΗΠΑ. Τα κεφάλαια 1-5 αναφέρονται στην περίοδο που εξετάζουμε.
2. **A. de Toqueville**, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, μετ. Μπ. Λυκούδης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα (1996-97).
– Περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, πληροφορίες για τη δομή και την οργάνωση του Αμερικανικού Πολιτεύματος, όπως διαμορφώθηκε το 1787.

3. **R. Rémond**, *Ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών*, μετ. Ι. Κωνσταντοπούλου - Κάρνου, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1967.
– Σύντομη παρουσίαση της Ιστορίας των ΗΠΑ.
4. **R.R. Palmer**, *The age of the democratic revolution: a political history of Europe and America, 1760–1800: the struggle*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1964.
– Οι επαναστάσεις στην Ευρώπη και την Αμερική κατά την περίοδο 1760-1780. Ειδικά κεφάλαια για την Αμερικανική Επανάσταση.

4. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1789-1815)

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τις μεταβολές που επέφερε στη γαλλική κοινωνία ο Διαφωτισμός.
2. Να γνωρίσουν την πολιτική, οικονομική και κοινωνική δομή της Γαλλίας πριν από την Επανάσταση, κατά τη διάρκειά της και μετά από αυτήν.
3. Να εκτιμήσουν τις συνέπειες της Γαλλικής Επανάστασης για την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία.
4. Να προσδιορίσουν τις αιτίες αντίδρασης των ευρωπαϊκών χωρών κατά της Ναπολεόντειας εκστρατείας και τις συνέπειές της για τους βαλκανικούς λαούς και ιδιαίτερα για τους Έλληνες.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

α. Η Γαλλία σε κρίση

▼ Οι μαθητές με την κατάλληλη καθοδήγηση του διδάσκοντος και με τη βοήθεια της αφήγησης και των παραθεμάτων (πινάκων, κειμένων και του εποπτικού υλικού) πρέπει να απαντήσουν στο ερώτημα: Ποια είναι τα αίτια και ποιες οι ειδικές συνθήκες που εξηγούν την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης το 1789;

▼ Εδώ είναι απαραίτητη η διευκρίνιση ότι οι Τρεις Τάξεις είναι τεχνικός νομικός όρος της εποχής και ότι με τη σύγχρονη έννοια του όρου η Τρίτη Τάξη περιλάμβανε πολλές τάξεις (λαϊκή, μεσαία και ανώτερη), ενώ αντίθετα οι ανώτεροι κληρικοί και οι ευγενείς ανήκαν ουσιαστικά στην ίδια τάξη.

β. Η Επανάσταση αρχίζει (1789)

▼ Η σύγκληση των Γενικών Τάξεων, η αυτοανακήρυξη των εκπροσώπων της Τρίτης τάξης ως Εθνοσυνέλευσης και ο Όρκος του Σφαιριστηρίου (20 Ιουνίου

1789), με το οποίο η Εθνοσυνέλευση μετατρέπεται σε συντακτική, είναι τα πρώτα βήματα που οδηγούν στην Επανάσταση. Ίσως η πράξη αυτή να θεωρηθεί ως η πρώτη επαναστατική πράξη. Οι βασιλικές αντιδράσεις συντελούν στην κλιμάκωση.

▼ Τώρα, στην επαναστατική διαδικασία μπαίνουν οι μάζες της πρωτεύουσας - άλωση της Βασίλλης (σχετική εικόνα σελ. 178 και πρόσθετο παράθεμα 1) - και οι αγρότες στις επαρχίες καίνε τους πύργους των ευγενών και τα έγγραφα που νομιμοποιούσαν τα προνόμια (εικόνα σελ. 180). Αυτό επιταχύνει τις εξελίξεις, αφού η Συντακτική Συνέλευση ψηφίζει την κατάργηση των προνομίων (4 Αυγούστου, σελ. 178, εικόνα β) και τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (26 Αυγούστου άρθρα της Διακήρυξης σελ. 178).

▼ Με βάση τα παραπάνω τίθεται το ερώτημα ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική επανάσταση της αστικής τάξης και στις επαναστατικές ενέργειες των λαϊκών μαζών στις πόλεις και στις επαρχίες;

▼ Ο προσδιορισμός της σχέσης αυτής είναι πολύ σημαντικός για την κατανόηση της επαναστατικής διαδικασίας. Η παρέμβαση των μαζών στο επαναστατικό γίγνεσθαι είναι καταλυτική και μπορεί να μελετηθεί με αφορμή το παράδειγμα της πορείας των γυναικών του Παρισιού (εικόνα σελ. 177) εξαιτίας της έλλειψης ψωμιού στις 5 Οκτωβρίου 1789, οι οποίες αναγκάζουν τη βασιλική οικογένεια να μετακομίσει στο Παρίσι και να τελεί ουσιαστικά στο εξής υπό ομηρία. Το κίνημα των γυναικών υπονοούσε βεβαίως ότι υπεύθυνος για την επισιτιστική κρίση της πρωτεύουσας ήταν ο βασιλιάς που συνωμοτούσε με τους ευγενείς και τους εχθρούς εναντίον της Επανάστασης.

γ. Η συνταγματική μοναρχία

▼ Έμφαση θα δοθεί στο Σύνταγμα του 1791, με το οποίο εγκαθιδρύεται στη Γαλλία η συνταγματική μοναρχία. Ο λόγος του Μαρά που διαμαρτύρεται για τον περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος σε αυτούς που είχαν περιουσία και κατέβαλλαν φόρους, μπορεί να συσχετισθεί με το Σύνταγμα του 1791 που δεν ικανοποίησε το δίκαιο αίτημα επέκτασης του εκλογικού δικαιώματος.

▼ Αν και το Σύνταγμα κατάργησε τις εξουσίες του βασιλιά, δεν μπορεί εντούτοις να θεωρηθεί δημοκρατικό. Το αίτημα για ισότητα εξακολουθεί να παραμένει επίκαιρο και προκαλεί μια έντονη δραστηριότητα, που εκφράζεται με την κυκλοφορία πολλών δημοκρατικών εφημερίδων και τη δράση πολιτικών λεσχών. Οι μαθητές θα μνηθούν στο κλίμα της εποχής με την αξιοποίηση των σχετικών παραθεμάτων.

δ. Η πορεία προς τη Δημοκρατία και η ριζοσπαστική Επανάσταση

▼ Το ίδιο αίτημα αντανακλάται στην ριζοσπαστικότερη σε σχέση με τη Συντακτική σύνθεση της Νομοθετικής Συνέλευσης που προέκυψε από τις εκλογές

του 1791. Οι αστοί παρά τις διαφορετικές απόψεις με τους αντιπροσώπους των λαϊκών μαζών συνειδητοποιούν, κατά την έκφραση του Πετιόν, δημάρχου του Παρισιού, ότι η αστική τάξη και ο λαός ξεκίνησαν από κοινού την Επανάσταση και μόνο η ενότητά τους μπορεί να τη διατηρήσει.

▼ Στο μεταξύ η Επανάσταση γίνεται πιο ριζοσπαστική. Οι εξελίξεις επιταχύνονται από τον πόλεμο, τα οικονομικά προβλήματα και την αντεπαναστατική και προδοτική στάση της αριστοκρατίας. Ο κοινός λαός εξοπλίζεται και παρεμβαίνει δυναμικά στα διαδραματιζόμενα. Πρόκειται για τους λεγόμενους αβράκωτους (βλ. πρόσθετο παράθεμα 2).

Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές θα κατανοήσουν τη νοοτροπία των αβράκωτων που κυριαρχούν στις λέσχες και στους δρόμους του Παρισιού. Πιέζουν τη Νομοθετική για τη λήψη μέτρων για διασφάλιση του λαϊκού εισοδήματος και για τη σωτηρία της πατρίδας, όταν ο πόλεμος εμφανίζεται επί θύραις.

▼ Ο προβληματισμός για την αναγκαιότητα του πολέμου, ένα άλλο κεντρικό σημείο της υποενοότητας αυτής, δίχαζε τους ηγέτες της Επανάστασης. Εδώ οι μαθητές μπορούν να μελετήσουν τις απόψεις και τα επιχειρήματα του Μπρισό υπέρ του πολέμου, εκφραστή άλλωστε του συνθήματος *πόλεμος στα παλάτια, ειρήνη στις καλύβες* και τις αντιρρήσεις του Ροβεσπιέρου (β' παράθεμα σελ. 179). Ο τελευταίος προειδοποιεί για τους κινδύνους που εγκυμονεί ο πόλεμος και προφητεύει το μοιραίο ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει ένας φιλόδοξος στρατηγός. Πράγματι, γνωρίζουμε πολύ καλά ότι αυτό συνέβη με το Ναπολέοντα, ο οποίος κατέλυσε τη δημοκρατία και έγινε ένας νέος Κρόμβελ.

▼ Ο πόλεμος, οι αντεπαναστατικές συνωμοσίες και η απόπειρα του βασιλιά να δραπετεύσει επιταχύνουν τις εξελίξεις. Ψηφίζεται η καθολική ψηφοφορία, η νέα Εθνοσυνέλευση, η Συμβατική, καταργεί τη βασιλεία, ο βασιλιάς εκτελείται (Ιανουάριος 1793). Εδώ οι μαθητές είναι χρήσιμο να θυμηθούν παρόμοια παραδείγματα από τη Νεότερη Ελληνική Ιστορία.

▼ Όλες αυτές οι μεταβολές στηρίζονται στο οργανωμένο σε επιτροπές καθεστώς των Ορεινών που πρέπει να κριθεί σφαιρικά. Για τους αστούς ήταν μια εποχή τρομοκρατίας (Ιούνιος 1793-Ιούλιος 1794), για το λαό ήταν μια καλή περίοδος: τον καιρό του Ροβεσπιέρου *το αίμα έτρεχε, μα δεν μας έλειπε το ψωμί*. Παράλληλα δεν σταματούν οι θεσμικές μεταβολές τις οποίες οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν μέσα στην αφήγηση και το συμπληρωματικό ιστορικό υλικό.

▼ Το 1793 πλανάται το δίλημμα: Αστική ή Λαϊκή Δημοκρατία; Τα αίτια της πτώσης των Ορεινών μπορούν να συνοψισθούν στα εξής σημεία:

- επιδείνωση των συνθηκών ζωής των λαϊκών τάξεων παρά τη λήψη οικονομικών και άλλων μέτρων.
- διάσπαση του μετώπου μεταξύ Ορεινών και λαϊκών τάξεων

- διάλυση του επαναστατικού στρατού και εκκαθάριση της Παρισινής Κομμούνας (Δημοτικό Συμβούλιο του Παρισιού)
- από τα γεγονότα αυτά επωφελούνται οι Θεομιθοριανοί που ανατρέπουν τους Ορεινούς και οδηγούν το Ροβεσπιέρο στη λαιμητόμο (1794).

ε. Το τέλος της Επανάστασης

▼ Επισημαίνεται ο χαρακτήρας του νέου Συντάγματος (1795) που φαλκιδεύει τις κατακτήσεις των λαϊκών μαζών υπέρ των αστών. Στη συνέχεια οι μαθητές παρακολουθούν τα στάδια της ανόδου του Ναπολέοντα. Ημίμηση Ρωμαϊκών προτύπων είναι προφανής (βλ. σχετικά πρόσθετο παράθεμα 3).

στ. Η εποχή του Ναπολέοντα (1799-1815)

Οι μαθητές πρέπει να κατανοήσουν το ρόλο του Ναπολέοντα στην παγκόσμια πολιτική σκακιέρα καθώς και τις αντιδράσεις της Αγγλίας και των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.

ζ. Ο χαρακτήρας και το έργο της Επανάστασης

Εδώ οι μαθητές θα επιχειρήσουν μια συνολική εκτίμηση για το έργο της Επανάστασης.

η. Οι επιδράσεις στον ελληνικό και στο βαλκανικό χώρο

Θα εκτιμηθεί το κλίμα που διαμορφώθηκε στη Βαλκανική και ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο από τη Γαλλική Επανάσταση και την ανατολική πολιτική του Ναπολέοντα.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Παραθέματα σελ. 176

Η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να αρχίσει με το σχολιασμό των παραθεμάτων αυτών από τους μαθητές. Η αντινομία μεταξύ των προνομιούχων (που δεν προσφέρουν τίποτα) και των άλλων τάξεων (που είναι χρήσιμες στο έθνος) εκφράζεται παραστατικά στο κείμενο του Σεγιές και απεικονίζεται στη γελοιογραφία.

Γράφημα σελ. 177

Η συζήτηση γύρω στο γράφημα μπορεί να επικεντρωθεί στα εξής: – Πώς εξηγείται η αναντιστοιχία μεταξύ ποσοστιαίας αναλογίας πληθυσμού και εδρών: Η Τρίτη Τάξη αποτελούσε το 98,1% του πληθυσμού της Γαλλίας, οι ευγενείς το 1,4% και ο κλήρος το 0,5%; Επρόκειτο ασφαλώς για ένα απολυταρχικό καθεστώς, όπου οι προνομιούχοι, Ευγενείς και Κλήρος, καθόριζαν αυθαίρετα τους συσχετισμούς δυνάμεων σε επίπεδο αντιπροσώπευσης.

- Πώς δικαιολογείται το γεγονός ότι δεν περιλαμβάνεται στη σύνθεση των

Γενικών Τάξεων κανένας εργάτης ή αγρότης που αποτελούσαν το 80% της Τρίτης Τάξης; Να ληφθεί υπόψη ότι η αστική τάξη βρίσκεται επικεφαλής της Επανάστασης η οποία όμως για την επίτευξη των στόχων χρησιμοποίησε την ορμή των λαϊκών μαζών.

Παραθέματα σελ. 178

Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις β.

Παράθεμα σελ. 178

Η συζήτηση του περιεχομένου της Διακήρυξης μπορεί να αρχίσει με την επισήμανση των επιδράσεων του Διαφωτισμού στο κείμενο αυτό.

Παράθεμα: «Η διαμαρτυρία του Μαρά» σελ. 179

Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις γ. Οι μαθητές να αξιολογήσουν τα επιχειρήματα του Μαρά και να προβληματιστούν πάνω στις συνέπειες της φαλκίδευσης ενός από τα βασικά αιτήματα της Επανάστασης, της ισότητας.

Εικόνα σελ. 182 (κάτω)

Το Εμβατήριο της στρατιάς του Ρήνου συντέθηκε στο Στρασβούργο από το λοχαγό Rouget de Lisle. Ονομάστηκε Μασσαλιώτιδα, γιατί το τραγουδούσαν οι Μασσαλιώτες πατριώτες φτάνοντας στο Παρίσι. Έγινε ο εθνικός ύμνος της Γαλλίας τον Οκτώβριο του 1792. Πρέπει να τονισθεί ότι οι απειροπόλεμοι Γάλλοι πατριώτες κατόρθωσαν χάρη στον επαναστατικό ενθουσιασμό τους να νικήσουν το θεωρούμενο αήττητο πρωσικό στρατό στο Βαλμύ (20 Σεπτεμβρίου 1792).

Πορτραίτο Δαντόν, σελ. 180

Ο Δαντόν ένας από τους μετριοπαθείς ηγέτες της Επανάστασης, ίδρυσε τη Λέσχη των Κορντελιέ και διακρίθηκε ως ο πλέον δημοφιλής ρήτορας στα χρόνια της Επανάστασης. Χάρη στην ιδιότητά του να συνεγείρει τα πλήθη οργάνωσε πολλές επαναστατικές εκδηλώσεις, όπως εκείνη της 10ης Αυγούστου 1792. Ηγετικό στέλεχος των Ορεινών στη Συμβατική (1792) συνηγόρησε στη λήψη ριζοσπαστικών μέτρων, αλλά αντιτάχθηκε στην Τρομοκρατία, γεγονός που έθεσε τέρμα στη φιλία του με το Ροβεσπιέρο. Κατηγορήθηκε για διαφθορά και εκτελέστηκε στις 5 Απριλίου 1794.

- Οι μαθητές να συγκρίνουν τα συνθήματά του με τη δράση του και να τα συσχετίσουν με τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης.

Πορτραίτο Ροβεσπιέρου σελ. 180

Ο Μαξιμιλιανός Ροβεσπιέρος είναι το κεντρικό πρόσωπο της Γαλλικής Επανάστασης και πρωτοστάτησε μέχρι το θάνατό του σε όλες τις φάσεις της. Ηγετικό στέλεχος της Λέσχης των Ιακωβίνων, βουλευτής της τρίτης Τάξης στη Συνέλευση των Τριών Τάξεων (1789), βουλευτής στη Συμβατική με την παράταξη των Ορεινών (1792) και στη συνέχεια μέλος της Επιτροπής Δημόσιας Σωτηρίας (1793), ενσαρκώνει τη δημοκρατική και ριζοσπαστική τάση της

Επανάστασης. Υπερασπίζεται με κάθε μέσο τις λαϊκές δημοκρατικές ελευθερίες, στο όνομα των οποίων δε διστάζει να χρησιμοποιήσει την Τρομοκρατία (1793-1794). Το όραμά του να εγκαθιδρύσει ένα πολιτικό σύστημα στηριγμένο στη δικαιοσύνη και την αρετή, δεν τον εγκατέλειψε ούτε και όταν οδηγήθηκε στη λαιμητόμο (27 Ιουλίου 1794).

- Οι μαθητές να συγκρίνουν τις απόψεις του με τη δράση του και να τα συσχετίσουν με τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης.

Πρώτη εικόνα σελ. 180

Στο τέλος Ιουλίου (1792) ο αρχηγός του αυστριακού και πρωσικού στρατού, ο δούκας του Μπραουνσβάικ (Braunschweig) απειλούσε με καταστροφή το Παρίσι, αν οι επαναστάτες προέβαιναν σε οποιαδήποτε ενέργεια σε βάρος του Λουδοβίκου 16ου. Έτσι ο βασιλιάς θεωρήθηκε συνεργός των εχθρών εναντίον της ίδιας του της πατρίδας, γεγονός που εξόργισε το λαό του Παρισιού, με αποτέλεσμα τη νύκτα της 10ης Αυγούστου 1792 να επιτεθούν και να λεηλατήσουν τα ανάκτορα του Κερμακεού.

Εικόνα σελ. 160

Οιδιάσκων να καλέσει τους μαθητές να περιγράψουν τη γκραβούρα και να επισημάνουν τους συμβολισμούς.

Α' Εικόνα σελ. 182

Το συνέδριο της Βιέννης άρχισε τις εργασίες του τον Οκτώβριο του 1814. Η δυστοκία στη λήψη οριστικών αποφάσεων λόγω των αντιτιθέμενων συμφερόντων των νικητών παρέτεινε τις διαπραγματεύσεις μέχρι τον Ιούνιο του 1815, οπότε υπεγράφη η τελική συνθήκη.

Β' Εικόνα σελ. 182

Η εικόνα αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αφορμή για συζήτηση σχετικά με το ρόλο του Ναπολέοντα στο ιστορικό προσκήνιο. Να προσεχθεί το μήνυμα του πίνακα σε συνδυασμό με τη νεοκλασική τεχνοτροπία του.

Εικόνα σελ. 183

Με αφορμή την εικόνα αυτή να συζητηθεί (λόγοι, αποτελέσματα, ερμηνεία) η στροφή των Ελλήνων προς το Ναπολέοντα.

Χάρτης σελ. 184

Οι μαθητές μπορούν να διαπιστώσουν εποπτικά με τη βοήθεια του χάρτη την πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στη Ευρώπη μετά το Συνέδριο της Βιέννης (1815).

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΖΗΤΩ ΟΙ ΠΑΡΙΖΙΑΝΟΙ ΚΑΙ Η ΤΡΙΤΗ ΤΑΞΗ

Μετά την επίθεση που σάρωσε τη Βασίλισσα πίστευαν ότι τα στρατεύματα που είχαν στρατοπεδεύσει γύρω από το Παρίσι θα έκαναν επίθεση στην πόλη και γι'

αυτό κανένας δεν κοιμήθηκε. Το βράδυ αυτό όλοι οι δρόμοι φωτίζονταν. Έριξαν στους δρόμους καρέκλες, τραπέζια, βαρέλια και άμαξες ολόκληρες, για να δημιουργήσουν οδοφράγματα και να εμποδίσουν την κίνηση των ιππέων. Αυτή τη νύχτα φύλαγαν το Παρίσι εβδομήντα χιλιάδες οπλισμένοι άνδρες. Η πολιτοφυλακή περιπολούσε μαζί μας. Εγώ φύλαγα φρουρά όλη νύχτα. Συνάντησα κατά τις 11 το βράδυ μια διμοιρία ουσάρων που έμπαινε στο Παρίσι από την Πύλη του αγίου Ιακώβου. Ο αστυνόμος, που ήταν επικεφαλής της περιπόλου μας, φώναξε: Ποιος είσαι; Ο αξιωματικός των ουσάρων κραύγασε: Η Γαλλία, το γαλλικό έθνος. Ερχόμαστε να παραδοθούμε σε σας, να σας προσφέρουμε τη βοήθειά μας. Επειδή δεν τους πολυπιστέψαμε, τους είπαμε να πετάξουν στην αρχή τα όπλα τους. Επειδή αρνήθηκαν, τους ευχαριστήσαμε για την καλοσύνη τους και δεν θα γλίτωνε ούτε ένας, αν δεν αναγκάζονταν να φωνάξουν: Ζήτω οι Παριζιάνοι και η Τρίτη Τάξη.

Επιστολή του Καμίλ Ντεμουλέν στον πατέρα του (16 Ιουλίου 1789)

2. ΤΙ ΕΙΝΑΙ Ο ΑΒΡΑΚΩΤΟΣ

Ο αβράκωτος ξεχωρίζει με την ενδυμασία του και ορισμένους τρόπους συμπεριφοράς. Δεν φορά χρυσόχρωμο κοντό παντελόνι... και κοντό σακκάκι... Η λόγχη είναι η έκφραση της δύναμης του ένοπλου λαού. Ένας ξεβράκωτος δεν λέει ποτέ «κύριε», αλλά «πολίτη». Όταν υποβάλλει αίτηση σε βουλευτή, υπογράφει «ο ισοπολίτης σου τάδε». Οι αξιωματικοί δεν επιτρέπεται να φορούν διακριτικά στους ώμους και ήταν υποχρεωμένοι να τρώνε από την ίδια χύτρα με τους κοινούς στρατιώτες. Στο κεφάλι ο αβράκωτος φορούσε κόκκινο σκούφο, όμοιο μ' αυτόν που φορούσαν κατά την αρχαιότητα οι απελεύθεροι δούλοι. Ο αβράκωτος ήταν φανατικός οπαδός της ισότητας.

F. Furet, *Die Französische Revolution*, Φραγκφούρτη, 1968, 275.

3. ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ο Κάμιλλος Ντεμουλέν ο Δαντόν, ο Ροβεσπιέρος, ο Σαιν - Ζυστ, ο Ναπολέον, οι ήρωες όπως και τα κόμματα και οι μάζες της γαλλικής Επανάστασης, εκπληρώσανε με τη ρωμαϊκή στολή και τη ρωμαϊκή φρασεολογία το καθήκον της εποχής τους, δηλαδή το καθήκον της απελευθέρωσης από τα δεσμά της και της εγκαθίδρυσης της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Οι πρώτοι κομματιάσανε τη φεουδαρχική γη και θέρισαν τα φεουδαρχικά κεφάλια που είχαν φυτρώσει πάνω σ' αυτή. Ο Ναπολέον δημιούργησε στο εσωτερικό της Γαλλίας τους όρους, κάτω απ' τους οποίους μονάχα θα μπορούσε να αναπτυχθεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός, να γίνει η εκμετάλλευση της κομματιασμένης γαιοκτησίας και να χρησιμοποιηθούν οι απελευθερωμένες βιομηχανικές παραγωγικές δυνάμεις του έθνους, ενώ έξω από τα γαλλικά σύνορα σάρωσε παντού τους φεουδαρχικούς σχηματισμούς στο μέτρο που αυτό ήταν αναγκαίο, για να δημιουργήσει για την

αστική κοινωνία της Γαλλίας ένα κατάλληλο και σύμφωνο με την εποχή περιβάλλον στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Και όταν εγκαθιδρύθηκε πια η νέα μορφή της κοινωνίας, εξαφανίστηκαν οι προκατακλυσμαίοι κολοσσοί και μαζί μ' αυτούς ο νεκρاناστημένος ρωμαϊκός κόσμος...

Όσο λίγο ηρωική κι αν είναι η αστική κοινωνία, χρειάστηκαν ωστόσο ο ηρωισμός, η αυτοθυσία, η τρομοκρατία, ο εμφύλιος πόλεμος και οι μάχες των εθνών, για να τη φέρουν στον κόσμο. Και οι μονομάχοι της βρήκανε στις ανστηρά κλασικές παραδόσεις της ρωμαϊκής δημοκρατίας, τα ιδανικά και τις μορφές της τέχνης, τις αυταπάτες που τους χρειάζονταν, για να αποκρύψουν από τους εαυτούς τους το περιορισμένο αστικό περιεχόμενο των αγώνων τους και να συγκρατήσουν το πάθος τους στο ύψος της μεγάλης ιστορικής τραγωδίας.

Κ. Μαξ, Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1976, 12-13.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

1. Είναι φανερό ότι ο συγγραφέας απορρίπτει την υπεροχή ορισμένων τάξεων (ευγενών, κλήρου) και ασπάζεται την ισότητα των πολιτών. Αποδέχεται ότι το γαλλικό έθνος απαρτίζεται από το σύνολο των Γάλλων και όχι επιλεκτικά από ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Οι ιδέες αυτές του Σεγιές θεωρούνταν από το βασιλιά και τους ευγενείς ανατρεπτικές, αφού θεμελιώδης αρχή του παλαιού καθεστώτος ήταν ακριβώς η ανισότητα (οικονομική, κοινωνική, πολιτική).
2. Βλ. Πρόσθετο παράθεμα 2.
3. Βλ. σχολιασμό του παραθέματος.
4. Μετά τη πτώση του Ναπολέοντα κύριο μέλημα των ηγεμόνων ήταν η αποκατάστασή τους στους θρόνους τους (άλλωστε γι' αυτό πολέμησαν εναντίον της Γαλλίας), να τεθεί υπό πλήρη έλεγχο η Γαλλία και να ανασταλεί η εξάπλωση των επαναστατικών ιδεών. Η Αγγλία, μια φιλελεύθερη χώρα, συναινούσε σ' αυτήν την πολιτική, γιατί η επαναφορά των άλλων ευρωπαϊκών χωρών και μάλιστα της Γαλλίας σε αναχρονιστικές δομές εξυπηρετούσε τα συμφέροντά της. Ουσιαστικά έμενε στο βιομηχανικό τομέα, το διεθνές εμπόριο και την αποικιακή εξάπλωση χωρίς ανταγωνιστή.
5. Ο Ναπολέων ενεργούσε με γνώμονα τα συμφέροντα της αστικής τάξης της Γαλλίας. Γι' αυτό η στάση του απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διαμορφωνόταν ανάλογα με τις συγκυρίες. Παρόμοια ήταν και η πολιτική του απέναντι στους Έλληνες, των οποίων οι ελπίδες για απελευθέρωση διαψεύστηκαν για μια ακόμα φορά.

🔗 Πρόσθετες ερωτήσεις

1. Ο ρόλος των κατοίκων του Παρισιού υπήρξε αποφασιστικός στην εκδήλω-

- ση, εδραίωση και εξέλιξη της Επανάστασης (πρόσθετο παράθεμα 1). Πώς μπορείτε να εξηγήσετε τη διαπίστωση αυτή;
- Όπως φαίνεται από το παραπάνω παράθεμα η μαζική συμμετοχή των κατόικων του Παρισιού στην Επανάσταση καθιστούσε προβληματική την κίνηση των στρατευμάτων του παλαιού καθεστώτος και κατ' επέκταση την καταστολή της εξέγερσης (Βλ. και επόμενη ερώτηση).
2. Η συμβολή των λαϊκών τάξεων στη Γαλλική Επανάσταση ήταν αποφασιστική (πρόσθετο παράθεμα 2)
- Κατονόμασε μερικά από τα ιδεώδη των αβράκωτων και σύγκρινέ τα με τα αντίστοιχα των ευγενών και της αστικής τάξης.
 - Γιατί οι αβράκωτοι φορούσαν κόκκινο σκούφο; Τι συμβόλιζε;
 - Οι μαθητές μπορούν με τη μελέτη του κειμένου να ανταποκριθούν εύκολα στα ερωτήματα αυτά.
3. Η Γαλλική Επανάσταση και ο Ναπολέοντας χρησιμοποίησαν στοιχεία από τη ρωμαϊκή πολιτική παράδοση (πρόσθετο παράθεμα 3).
- Πού διαπιστώνεται η επίδραση των ρωμαϊκών πολιτικών θεσμών στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης; Από πού τους γνώριζαν οι Γάλλοι επαναστάτες;
 - Ο J. Le Goff επισημαίνει ότι η ενωμένη Ευρώπη που προσπάθησε να δημιουργήσει ο Ναπολέων ήταν μια κακή Ευρώπη πνιγμένη στη φωτιά και στο αίμα. Ο Κ. Μαρξ αντίθετα εξαιρεί τις θετικές πλευρές του έργου του Ναπολέοντα. Με αφετηρία τις δύο αυτές απόψεις προσπαθήστε να φθάσετε σε μια τελική κρίση για τη Ναπολεόντεια περίοδο.
 - Στοιχεία για την απάντηση των ερωτημάτων υπάρχουν στο κείμενο. Είναι ευκαιρία για τους μαθητές να προβούν σε μια συνολική εκτίμηση των θεμάτων που θίγονται.

■ Ειδική βιβλιογραφία

1. Βλ. V, Κεφ. 1, Ειδική βιβλιογραφία 1-5.
2. **F. Furet – D. Richet**, *Η Γαλλική Επανάσταση*, μετ. Η. Αθανασιάδη – Β. Μαργώνη, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997.
3. **F. A. Mignet**, *Ιστορία της Γαλλικής Επαναστάσεως*, μετ. Γ. Κουχτσόγλου, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1989.
4. **J. Michelet**, *Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης*, μετ. Κλ. Μιτσοτάκη, εκδ. της Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1989.
 - Η παραπάνω Ειδική Βιβλιογραφία (2-4) αναφέρεται διεξοδικά σε όλα τα θέματα που θίγονται στο βιβλίο του μαθητή κατά την περίοδο της Επανάστασης και του Ναπολέοντα.
5. **P. M. Duhet**, *Les femmes et la Révolution 1789-1794*, Collection Archives, 1971.

– Χρήσιμο βιβλίο για την κατανόηση του ρόλου των γυναικών στην επανάσταση.

6. **D. Gausseau**, *Napoleon et son temps*, Mango, 1994.

– Ιστορική βιβλιογραφία του Ναπολέοντα.

7. **E. Ludwig**, *Ναπολέον*, μετ. Α. Σακελλαρίου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1972.

– Ιστορική βιογραφία του Ναπολέοντα.

8. **Θουκυδίδης Ιωάννου**, *Ηπολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και οι παράγοντες διαμόρφωσής της (1789-1815)*, Νέα Παιδεία 48 (1988) 55-70.

– Εξετάζονται και ερμηνεύονται οι πολιτικοί και οικονομικοί ανταγωνισμοί των Μεγάλων Δυνάμεων στην Α. Μεσόγειο κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεοντείων Πολέμων.

5. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

■ Διδακτικοί στόχοι

Να γνωρίσουν οι μαθητές τις συνθήκες τερματισμού της Λατινοκρατίας στον ελληνικό χώρο.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

Το κεφάλαιο αυτό θεωρείται συνέχεια του 6.6. σελ. 144 και πρέπει να διδαχθεί με αυτό το πνεύμα.

6. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

■ Διδακτικοί στόχοι

1. Να προσδιορίσουν οι μαθητές τους παράγοντες παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να εκτιμήσουν τις συνέπειές της για την πορεία προς την ανεξαρτησία των υποδούλων λαών και ιδιαίτερα των Ελλήνων.
2. Να συσχετισθούν τα εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα των βαλκανικών λαών με την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να ενημερωθούν για τις απαρχές του Ανατολικού Ζητήματος.

■ Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις

α. Η πορεία προς την παρακμή

Η διάρθρωση της διδασκαλίας της ενότητας μπορεί να στηριχθεί στα παραθέματα, όπου γίνεται λόγος για τα αίτια της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Μετά τη ραγδαία προέλαση των Οθωμανών, από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα εμφανίζονται τα πρώτα συμπτώματα κάμψης των οθωμανικών κατακτήσεων. Η ανεπιτυχής απόπειρα κατάληψης της Βιέννης (1529), η σύναψη εμπορικών συμφωνιών (1535), των Διομολογήσεων, και στη συνέχεια η ήττα στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) προοιωνίζουν την επικείμενη αναδίπλωσή τους.

Κεντρικό θέμα της υποενότητας είναι ασφαλώς τα αίτια της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρουσιάζονται με σαφή τρόπο στην αφήγηση, ώστε οι μαθητές να αποκομίσουν μια καθαρή και συνολική εικόνα του φαινομένου. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στις Διομολογήσεις και το χαρακτήρα τους.

Η μεταβολή των δημόσιων τσιφλικιών σε ιδιωτικά επιβάρυνε ακόμα περισσότερο τους χωρικούς φορολογικά. Οι ιδιώτες κάτοχοι τσιφλικιών μπορούσαν να προσδιορίζουν το είδος και το ύψος του φόρου αυθαίρετα, σε αντίθεση με τα δημόσια τσιφλίκια, όπου θεωρητικά, τουλάχιστον, τα μεγέθη αυτά καθορίζονταν επίσημα. Οι χωρικοί, επειδή δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στην υπέρμετρη αυτή φορολογία, εγκατέλειπαν τους αγρούς τους και μετανάστευαν, με αποτέλεσμα η γη να μην καλλιεργείται.

Οι μαθητές με τη βοήθεια του διδάσκοντος θα εξηγήσουν πώς η πλήρης αποσύνθεση και οι φυγόκεντρες τάσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ευνόησαν τα απελευθερωτικά κινήματα στη Βαλκανική και ειδικότερα την ελληνική εθνική υπόθεση.

β. Οι απαρχές του Ανατολικού Ζητήματος

Εδώ προέχει η κατανόηση εκ μέρους των μαθητών των συνθηκών γένεσης και εξέλιξης του Ανατολικού Ζητήματος. Στο πλαίσιο αυτό θα δοθεί έμφαση στην εμπλοκή της προσπάθειας των Ελλήνων και γενικότερα των βαλκανικών λαών να απελευθερωθούν.

■ Σχολιασμός παραθεμάτων και διδακτική αξιοποίησή τους

Παραθέματα της σελ. 188

Η παραχώρηση Διομολογήσεων και ο μεγάλος αριθμός τους, 528 κατά την περίοδο από το 1535 έως το 1855, υποδηλώνουν όχι μόνο το χαρακτήρα τους αλλά και τον οξύτατο ανταγωνισμό μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών οι οποίες μοίρασαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε ζώνες συμφερόντων και επιρροής.

Πρέπει να σημειωθεί ότι νεότερες έρευνες θεωρούν το κείμενο του 1535 ως ανυπόγραφο σχέδιο που βρέθηκε μεταξύ των εγγράφων του πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη La Forest και ότι η πρώτη συμφωνία συνομολογήθηκε το 1565. Ανεξάρτητα από τη διαπίστωση αυτή, ουσιαστικά η μεταστροφή της γαλλικής πολιτικής αρχίζει από το 1535.

Εικόνες σελ. 187, 188

Να συσχετισθεί το γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε την περίοδο αυτή το κέντρο του πλούτου και της χλιδής με την παρατηρούμενη γενικότερη παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Παράθεμα σελ. 189 (α)

Με αφετηρία το παράθεμα αυτό οι μαθητές να εκτιμήσουν τις επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική ζωή από την αποσύνθεση της επαρχιακής διοίκησης.

Παράθεμα σελ. 189 (β)

Με βάση το παράθεμα αυτό να συζητηθεί ο ρόλος του τιμαριωτικού συστήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τόσο στην ακμή όσο και στην παρακμή της.

Παράθεμα σελ. 190 (α)

Αφού επισημανθούν τα στοιχεία που δικαιολογούν το τίτλο του παραθέματος *Η χώρα της συμφοράς*, οι μαθητές να εξετάσουν εκτενέστερα πώς η γενική αποσύνθεση ευνόησε τις φυγόκεντρες τάσεις.

Παράθεμα σελ. 190 (β)

Οι μαθητές θα κατανοήσουν καλύτερα το Ανατολικό Ζήτημα αν το συσχετίσουν με τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι σε ένα γνωστό σ' αυτούς ιστορικό γεγονός, την Ελληνική Επανάσταση: η τήρηση αρχικά εχθρικής στάσης σε όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις, η μεταβολή της πολιτικής τους αργότερα αρχής γενομένης από την Αγγλία το 1823, οι συζητήσεις για το ζήτημα των συνόρων του υπό σύσταση Ελληνικού Κράτους και άλλα.

■ Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις του β. μ.

1. Βλ. Διδακτικές ενέργειες και επισημάνσεις καθώς και το κεφάλαιο VI.5.
2. Καθώς οι Ευρωπαίοι ζητούσαν πρώτες ύλες για τις βιοτεχνίες – βιομηχανίες τους εμπόδιζαν άμεσα ή έμμεσα την ανάπτυξη της εγχώριας βιοτεχνικής παραγωγής και, επιπλέον, καθόριζαν το είδος των καλλιιεργειών.
3. Οι μαθητές θα μπορέσουν εύκολα, αξιοποιώντας την αφήγηση και το παράθεμα στη σελ. 90 να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του ερωτήματος αυτού.

■ Ειδική βιβλιογραφία

1. **Ελ. Κούγκου**, *Οι διομολογήσεις και η γαλλική προστασία εις την Ανατολήν*, 1535-1789, Αθήναι 1967.

- Ειδική μελέτη για τις διομολογήσεις.
2. **B. A. Cretkova**, *Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ' ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα*, στο: Ι. Σ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος)*, Μέλισσα, Αθήνα 1979, 87-112.
- Χρήσιμο άρθρο για την κατανόηση της δομής και της λειτουργίας του φεουδαρχικού ή τιμαριωτικού συστήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
3. **Jose Gentil da Silva**, *Οικονομική και η κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Μεσογείου*, Ι. Σ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος)*, Μέλισσα, Αθήνα 1979, 347-366.
- Εξετάζεται η οικονομία και η κοινωνία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με έμφαση στο μεσογειακό χώρο.

7. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 17ο ΚΑΙ 18ο ΑΙΩΝΑ

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

▼ Φιλοσοφία – Επιστήμες

1. Από τους φιλοσόφους του 17ου αιώνα να δοθεί έμφαση κυρίως στον Καρτέσιο (Ντεκάρ, Descartes), το θεμελιωτή του ορθολογισμού με το έργο του «Λόγος για τη μέθοδο», και να τονιστεί ότι η καρτεσιανή σκέψη επηρέασε βαθιά τόσο τη γαλλική σκέψη, όσο και την ευρωπαϊκή φιλοσοφία. Να γίνει γνωστό, επίσης, ότι ο ορθολογισμός τέθηκε σε αμφισβήτηση τόσο από τον ρομαντισμό, όσο και στους Νεότερους Χρόνους, που πιστεύεται ότι δεν αρκεί η λογική για τον έλεγχο των γνώσεων και τη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Να εξαρθεί ο πρωτοποριακός ρόλος του Άγγλου φιλοσόφου Τζον Λοκ στην κίνηση του Διαφωτισμού το 18ο αιώνα.
2. Επιβάλλεται ιδιαίτερη προσοχή στην ανάλυση των εννοιών Διαφωτισμός ή Αιώνας των Φώτων, Ορθολογισμός, Φωτισμένη Δεσποτεία.
3. Να διευκρινιστεί ότι οι μεγάλοι εκπρόσωποι του γαλλικού Διαφωτισμού δεν είναι φιλόσοφοι με τη στενή έννοια του όρου, αλλά πνευματικοί άνθρωποι με ευρύτερη παιδεία και αντίληψη και ανήκουν μάλλον στην κατηγορία που σήμερα ονομάζονται διανοούμενοι.
4. Να καταβληθεί προσπάθεια για την κατανόηση από τους μαθητές της σημασίας της γαλλικής Εγκυκλοπαιδείας στη διάδοση των προοδευτικών ιδεών, δεδομένο ότι δεν επρόκειτο για έργο μετάδοσης μόνο γνώσεων, αλλά και του πνεύματος του Διαφωτισμού κυρίως μέσω των άρθρων που όριζαν και ανέλυναν αφηρημένες έννοιες (ελευθερία, δημοκρατία κ.ά.).

5. Αν υπάρχει χρόνος, να διαβαστούν εντυπωσιακά αποσπάσματα από το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* ή τον *Αιμίλιο* του Ρουσσό.
6. Το βάρος να δοθεί κυρίως στον ηλεκτρισμό και στις εφαρμογές της ατμομηχανής στη βιομηχανία και να συσχετιστεί η μεγάλη Βιομηχανική Επανάσταση ιδιαίτερα στην Αγγλία, με την πρόοδο των φυσικών επιστημών.

📌 **Θέματα για εργασίες**

1. Οι μαθητές να χωριστούν σε ομάδες και να φέρουν βιογραφικά στοιχεία (Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό ή Εγκυκλοπαιδείες) για τους Βολταίρο, Μοντεσκιέ, Ρουσσό και Ντιντερό.
2. Ευχάριστη και διδακτική εργασία θα ήταν να ανατεθεί στους μαθητές να βρουν εικόνες εργοστασίων και μηχανών (από παλιά χαρακτηριστικά δημοσιευμένα σε άρθρα για τη βιομηχανία σε εγκυκλοπαιδείες κ.ά.), που κατασκευάστηκαν τον 18ο αιώνα, και να σχολιαστούν.
3. Θα μπορούσε να ζητηθεί από ορισμένους μαθητές η επεξεργασία του θέματος: *Τέχνη και αντίσταση* ή *Η τέχνη εναντίον της βίας*.

▼ **Λογοτεχνία**

Η γαλλική λογοτεχνία κυριαρχεί στην Ευρώπη κατά το 17ο αιώνα, τον αιώνα του Λουδοβίκου ΙΔ'. Ιδιαίτερα αναπτύχθηκε το θέατρο με μεγαλύτερο θεατρικό συγγραφέα τον κωμωδιογράφο Μολιέρο, του οποίου όλα τα γνωστά έργα του έχουν παρουσιαστεί επανειλημμένα από τους ελληνικούς θιάσους. Θα χαρούν οι μαθητές αν ακούσουν κάποιο απόσπασμα π.χ. από τον *Φιλάργυρο* ή τον *Κατά φαντασίαν ασθενή*.

Να εξαρθεί το γεγονός ότι οι σπουδαιότεροι γάλλοι λογοτέχνες του αιώνα είναι οι μεγάλοι διαφωτιστές Βολταίρος, Ρουσσό, Ντιντερό και Μοντεσκιέ.

Εντούτοις, προς το τέλος του αιώνα, ανώτερη είναι η γερμανική λογοτεχνία με την οποία εισάγεται ο ρομαντισμός -το αντίρροπο ρεύμα του κλασικισμού και του ορθολογισμού- που επικρατεί κατά τον 19ο αιώνα. Να γίνει λόγος για την προδιάθεση του γερμανικού πνεύματος προς το ρομαντισμό, όπως αποδεικνύεται όχι μόνο από τη λογοτεχνία, αλλά και από τη φιλοσοφία, την τέχνη και τη μουσική.

Ωστόσο, ο ρομαντισμός δεν εμπόδισε τους μεγάλους γερμανούς συγγραφείς (Γκαίτε, Σίλλερ) να υιοθετήσουν τις ανθρωπιστικές και φιλελεύθερες ιδέες του Διαφωτισμού για ελευθερία και ισότητα.

Να γίνει σύσταση στους μαθητές να διαβάσουν τον Βέρθερο και τον Φάουστ του Γκαίτε, ενώ από την αγγλική λογοτεχνία τον *Ροβινσώνα Κρούσο* και τα *Ταξίδια του Γκιούλιβερ*.

▼ Τέχνη. Το Μπαρόκ

1. Να αναλυθεί και να γίνει σαφής η τεχνοτροπία Μπαρόκ και να συσχετιστεί ο εκφραστικός πλούτος και ο δυναμισμός της με το θρησκευτικό ενθουσιασμό των Καθολικών που επιστράτευσαν και την τέχνη εναντίον της Μεταρρύθμισης.
2. Από τους ζωγράφους να σχολιαστούν λεπτομερέστερα, οι Ρούμπενς, Ρέμπραντ, Βερμέρ και Βελάσκειθ.
3. Από τη γαλλική αρχιτεκτονική να αναφερθεί το ανάκτορο των Βερσαλιών και η σημασία του για την αρχιτεκτονική των ανακτόρων σε όλη την Ευρώπη, δεδομένου ότι χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για τα ανάκτορα της Βιέννης, του Λονδίνου, της Στοκχόλμης, της Μαδρίτης, της Πετρούπολης, του Βερολίνου και της Νεάπολης.
4. Επίδειξη εικονογραφικού υλικού και προβολή διαφανειών έργων των ολλανδών και φλαμανδών ζωγράφων.
5. Να δοθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές του ροκοκό με το μπαρόκ και να επισημανθούν τα κοινωνικά αίτια που προκάλεσαν τις διαφορές στην τεχνοτροπία (μπαρόκ: τέχνη της επίσημης Εκκλησίας και των ανακτόρων, ροκοκό: τέχνη των μικρών ηγεμόνων, των μεγάλοαστών και των μικρών εκκλησιών στις αγροτικές περιοχές).
6. Από τους ζωγράφους να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στον Γκόγια (δυνατός και πολυσύνθετος), πρόδρομο του ρομαντισμού, και στον Νταβίντ, τον εισηγητή του νεοκλασικισμού στη Γαλλία, που έγινε και ο κυριότερος εκφραστής του πνεύματος της Γαλλικής Επανάστασης.
7. Αν υπάρχει χρόνος να προβληθούν διαφάνειες με έργα των Γκόγια, Νταβίντ και Βατιώ. Ιδιαίτερος σχολιασμός στον πίνακα του Γκόγια: *Η εκτέλεση στις 3 Μαΐου...* ενώ παράλληλα θα πρέπει να προβληθεί ο περιφημος πίνακας του επίσης ισπανού Πικάσσο *Γκουέρνικα*.

▼ Μπαρόκ (συμπληρωματικά στοιχεία)

Η λέξη «μπαρόκ» προέρχεται πιθανότατα από τη πορτογαλική *barocca* (= ακανόνιστο κόσμημα). Στη Γαλλία τον 18ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε στην αρχιτεκτονική, για να δηλώσει το αντίθετο στον κανόνα, το ιδιόμορφο. Για πρώτη φορά ο H. Wölfflin το 1888, στο έργο του *Αναγέννηση και Μπαρόκ*, είδε θετικά το μπαρόκ, όχι ως ένα διαλυτικό επιφαινόμενο της Αναγέννησης, αλλά ως μια αυτοδύναμη τέχνη. Ακόμα και σήμερα είναι δύσκολο να προσδιοριστούν τα χρονικά όρια του μπαρόκ. Η συνηθέστερη χρονολόγησή του είναι 1600-1720 περίπου, για να ακολουθήσει το ροκοκό, που ονομάζεται, επίσης, και ύστερο μπαρόκ. Κυριότερο αίτιο της εμφάνισής του θεωρείται η Αντιμεταρρύθμιση, γιατί η Καθολική Εκκλησία ήθελε να εκφραστεί καλλιτεχνικά με ένα θριαμβικό ύψος. Αν και αποτελεί συνέχεια της ύστερης Αναγέννησης, πα-

▼ Τέχνη. Το Μπαρόκ

1. Να αναλυθεί και να γίνει σαφής η τεχνοτροπία Μπαρόκ και να συσχετιστεί ο εκφραστικός πλούτος και ο δυναμισμός της με το θρησκευτικό ενθουσιασμό των Καθολικών που επιστράτευσαν και την τέχνη εναντίον της Μεταρρύθμισης.
2. Από τους ζωγράφους να σχολιαστούν λεπτομερέστερα, οι Ρούμπενς, Ρέμπραντ, Βερμέρ και Βελάσκειθ.
3. Από τη γαλλική αρχιτεκτονική να αναφερθεί το ανάκτορο των Βερσαλιών και η σημασία του για την αρχιτεκτονική των ανακτόρων σε όλη την Ευρώπη, δεδομένου ότι χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για τα ανάκτορα της Βιέννης, του Λονδίνου, της Στοκχόλμης, της Μαδρίτης, της Πετρούπολης, του Βερολίνου και της Νεάπολης.
4. Επίδειξη εικονογραφικού υλικού και προβολή διαφανειών έργων των ολλανδών και φλαμανδών ζωγράφων.
5. Να δοθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές του ροκοκό με το μπαρόκ και να επισημανθούν τα κοινωνικά αίτια που προκάλεσαν τις διαφορές στην τεχνοτροπία (μπαρόκ: τέχνη της επίσημης Εκκλησίας και των ανακτόρων, ροκοκό: τέχνη των μικρών ηγεμόνων, των μέγιστων και των μικρών εκκλησιών στις αγροτικές περιοχές).
6. Από τους ζωγράφους να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στον Γκόγια (δυνατός και πολυσύνθετος), πρόδρομο του ρομαντισμού, και στον Νταβίντ, τον εισηγητή του νεοκλασικισμού στη Γαλλία, που έγινε και ο κυριότερος εκφραστής του πνεύματος της Γαλλικής Επανάστασης.
7. Αν υπάρχει χρόνος να προβληθούν διαφάνειες με έργα των Γκόγια, Νταβίντ και Βαττώ. Ιδιαίτερος σχολιασμός στον πίνακα του Γκόγια: *Η εκτέλεση στις 3 Μαΐου...* ενώ παράλληλα θα πρέπει να προβληθεί ο περίφημος πίνακας του επίσης ισπανού Πικάσο *Γκουέρνικα*.

▼ Μπαρόκ (συμπληρωματικά στοιχεία)

Η λέξη «μπαρόκ» προέρχεται πιθανότατα από τη πορτογαλλική *barocca* (= ακανόνιστο κόσμημα). Στη Γαλλία τον 18ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε στην αρχιτεκτονική, για να δηλώσει το αντίθετο στον κανόνα, το ιδιόμορφο. Για πρώτη φορά ο H. Wölfflin το 1888, στο έργο του *Αναγέννηση και Μπαρόκ*, είδε θετικά το μπαρόκ, όχι ως ένα διαλυτικό επιφαινόμενο της Αναγέννησης, αλλά ως μια αυτοδύναμη τέχνη. Ακόμα και σήμερα είναι δύσκολο να προσδιοριστούν τα χρονικά όρια του μπαρόκ. Η συνηθέστερη χρονολόγησή του είναι 1600-1720 περίπου, για να ακολουθήσει το ροκοκό, που ονομάζεται, επίσης, και ύστερο μπαρόκ. Κυριότερο αίτιο της εμφάνισής του θεωρείται η Αντιμεταρρύθμιση, γιατί η Καθολική Εκκλησία ήθελε να εκφραστεί καλλιτεχνικά με ένα θριαμβικό ύψος. Αν και αποτελεί συνέχεια της ύστερης Αναγέννησης, πα-

ραβιάζει τις μορφοπλαστικές αρχές της και προσλαμβάνει θεατρικότητα για την έντονη έκφραση του πάθους. Το έργο τέχνης στοχεύει πια στον ενθουσιασμό του θεατή. Η αλληγορία και η προσωποποίηση αποκτούν ειδικό βάρος στην τέχνη του μπαρόκ. Η ζωγραφική μπαρόκ γεννήθηκε στην Ιταλία με τη ρεαλιστική ζωγραφική του Καραβάτζιο (Caravaggio) και τον ακαδημαϊκό κλασικισμό του Καράτσι (Carracci). Από τον Καραβάτζιο επηρεάστηκαν οι Ολλανδοί και Ισπανοί (Ρούμπενς, Βελάσκεθ, Μουρίλλο κ.ά.). Στη Γαλλία επηρεάστηκαν, μεταξύ άλλων, ο Πουσσέν και ο Ζωρζ ντε λα Τουρ.

▼ Το ροκοκό (συμπληρωματικά στοιχεία)

Το όνομα προέρχεται από το rocaille = είδος κοχυλιού, που η διακοσμητική του φόρμα αποτέλεσε την αφετηρία για ένα είδος διακοσμητικής τέχνης, που αποτελεί συνέχεια της τελευταίας φάσης του ύστερου μπαρόκ και συμπίπτει χρονικά με την περίοδο 1720/30-1770/80. Η τεχνοτροπία ροκοκό απομακρύνεται από το επιβλητικό, μνημειακό, μεγαλειώδες και έντονα συναισθηματικό που εκφράζει η αυλική και θρησκευτική τέχνη του μπαρόκ. Είναι περισσότερο τέχνη της μεσαίας τάξης και ενδιαφέρεται για τον διάκοσμο των εσωτερικών χώρων που προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα. το εξωτικό και ερωτικό στοιχείο είναι έντονα, κυρίως στο γαλλικό ροκοκό (Boucher και Fragonard) Στη Γερμανία και Αυστρία, όπου ιδιαίτερα διαδόθηκε το ροκοκό (Βαυαρία), η ζωγραφική έφτασε στο αποκορύφωμα με ενθουσιώδεις τοιχογραφίες στις οροφές των ναών. Στην Ιταλία εκπρόσωποι του ροκοκό είναι οι Τιέπολο και Γκουάρντι. Στην Αγγλία επηρεάστηκαν σε κάποιο βαθμό σπουδαίοι ζωγράφοι, όπως ο Γκαϊνσμπορω, αλλά εκεί η τέχνη ήταν μάλλον κλασικιστική και πρωτορομαντική.

▼ Μουσική

Ο καθηγητής να μην ελεκταθεί σε περισσότερα από όσα περιέχονται στο βιβλίο του μαθητή και να προτιμήσει να οργανώσει τη μουσική ακρόαση αποσπασμάτων του Βιβάλντι (*Τέσσερις Εποχές*), του Χάιντελ και του Μότσαρτ (*Μαγικός Αυλός*). Έτσι, το μάθημα θα γίνει διδακτικό και ευχάριστο, ενώ θα κινηθεί και το ενδιαφέρον κάποιων μαθητών για την κλασική μουσική. Φυσικά, θα πρέπει ο διδάσκων με τη συνεργασία μαθητών να φροντίσει για την εξεύρεση CD από τις προηγούμενες μέρες.

■ Πρόσθετα παραθέματα

1. ΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟ ΚΛΑΣΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ

Ο κλασικισμός εκφράζει στη λογοτεχνία το ιδανικό μιας σταθεροποιημένης και ιεραρχημένης κοινωνίας. Εκτιμά, πάνω απ' όλα, την τάξη. Φέρνει τις λογοτε-

χνικές μορφές στο σημείο της ολοκλήρωσης των πιο καθαρών τους τύπων. Είναι μια θεληματική τέχνη, λογική, που αποβλέπει μάλλον στην ακρίβεια παρά στην ένταση εντύπωσης που προκαλεί και πάντα με μια οικονομία μέσων· μια τέχνη που δεν απευθύνεται στο λαό, αλλά προϋποθέτει ένα καλλιεργημένο κοινό. Απ' την επική και λυρική έμπνευση, χαρακτηριστικό των νέων φυλών, κατάφερε να ενσωματώσει το ουσιαστικότερο στοιχείο τους στην τραγωδία που την έκανε το κατ' εξοχήν ποίημα της γνωριμίας του ανθρώπου. Αλλά βρήκε την τελειώσή του φυσικότερα, αναμφίβολα, στις κωμωδίες του Μολιέρου, έκφραση μιας εθνικής μεγαλοφυσίας ξεκάθαρα προσδιορισμένης και, σύγκαιρα, λαλιάς με οικουμενικότητα.

R. Pignarre, *Ιστορία του Θεάτρου*, σειρά: «Τι ξέρω;», μετ. Κ. Ζαρούκα, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, 1967, 80-81.

2. ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΡΤΕΣΙΟ ΣΤΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

Με άλλα λόγια: ο Descartes οδήγησε την πρώτη μεγάλη φάση του μακρού αγώνα εναντίον της παλιάς κοσμοθεωρίας στην κορύφωση και συνάμα στο τέρμα της – τη φάση δηλαδή εκείνη, στην οποία κυριαρχούσε η μαθηματική-φυσικοεπιστημονική, αλλά και η αντιασκητική αποκατάσταση του αισθητού κόσμου. Αυτό διασπά τον νεότερο ορθολογισμό σε δύο στρατόπεδα, και η διάσπαση είναι ανεπανόρθωτη, με την έννοια ότι οι συνέπειές της γίνονται έκδηλες σε όλα τα επίπεδα της φιλοσοφικής σκέψης. Ημαθηματική-φυσικοεπιστημονική αποκατάσταση του αισθητού κόσμου συνεπαγόταν ένα καινούργιο πρωτείο της νόησης (όπως την αντιλαμβανόταν ο νεότερος ορθολογισμός), και το πρωτείο αυτό μπορούσε να ερμηνευθεί τόσο γνωσιοθεωρητικά, όσο και ηθικοφιλοσοφικά.

Π. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Α', 214.

3. ΛΟΓΙΚΗ, ΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η λογική απαιτεί ενότητα, η φύση όμως χαρακτηρίζεται από την πολλαπλότητα. Οι δύο αυτές κανονιστικές αρχές του όντος διεκδικούν την κυριαρχία πάνω στον άνθρωπο: ο νόμος της πρώτης είναι χαραγμένος στην αδιάφθορη συνείδηση, ενώ ο νόμος της φύσης στο ακατάλυτο αίσθημα. Όταν λοιπόν, για να επιβληθεί ο ηθικός χαρακτήρας, θυσιάζεται ο φυσικός, είναι φανερό πως η παδεία του ανθρώπου είναι ελλιπής. Όταν, από την άλλη μεριά, μια Πολιτεία πετυχαίνει τη συνοχή της αίροντας την πολλαπλότητα σε μια αυταρχική ενότητα δεν υπάρχει αμφιβολία πως το πολίτευμά της είναι ατελέστατο.

Φρ. Σίλλεφ, *Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου*, επιστολή 4η, μετ. Κλ. Λεονταρίτου, 84-85.

8. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

■ Διδακτικοί στόχοι – Διδακτικές ενέργειες

▼ Γράμματα

1. Να γίνει κατανοητή η διαφορά μεταξύ της πνευματικής υστέρησης που χαρακτηρίζει την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και της άνθησης που σημειώνεται στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ο κρητικός πολιτισμός να ενταχθεί μέσα στη γενικότερη αναγεννησιακή πνευματική κίνηση.
2. Από τους ανθρώπους των γραμμάτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα να αναφερθεί ιδιαίτερα ο φιλόσοφος Θεόφιλος Κορυδαλλέας.
3. Να δοθεί έμφαση στη διαχρονική αξία των έργων της κρητικής ποίησης και να αναφερθεί ότι αυτά επηρέασαν πολλούς νεότερους ποιητές, όπως ο Σολωμός, ο Παλαμάς, ο Ρίτσος κ.ά. Αν υπάρχει χρόνος, ας διαβάσει ο καθηγητής μερικούς στίχους από τη *Θυσία του Αβραάμ* και από τον *Επιτάφιο* του Γιάννη Ρίτσου.

▼ Τέχνη

Να προβληθούν όσο το δυνατόν περισσότερα έργα των Θεοφάνη, Δαμασκηνού, Κλότζα, Πουλάκη, ώστε να παρακολουθήσουν οι μαθητές τις επιδράσεις της Αναγέννησης στη μεταβυζαντινή τέχνη και τη διαμόρφωση της λεγόμενης «Κρητοβυζαντινής» τέχνης.

Ο διδάσκων να μην επιμείνει στην περιγραφή της ιστορικής εξέλιξης και να περιοριστεί καλύτερα στην προβολή α) έργων λαϊκής τέχνης και θρησκευτικής ζωγραφικής με λαϊκές επιδράσεις, όσον αφορά την τέχνη στις τουρκοκρατούμενες περιοχές και β) όσο το δυνατόν περισσότερων έργων της Επτανησιακής Σχολής (Δοξαράδες, Καντούνης, Κουτούζης), ώστε οι μαθητές να συνειδητοποιήσουν τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα της Επτανησιακής τέχνης. Να τονιστεί ότι η ποιότητα του επτανησιακού πολιτισμού δίνει απάντηση στο ερώτημα γιατί οι πρώτοι σπουδαίοι ποιητές, καλλιτέχνες, μουσουργοί του ελεύθερου Ελληνικού Κράτους ήταν Επτανήσιοι.

📖 Θέμα για εργασία

Να συγκρίνουν οι μαθητές ένα έργο κρητικού ζωγράφου με έργα της Αναγέννησης και να καταγράψουν τα βυζαντινά και τα δυτικά στοιχεία.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Αρκετά από τα βιβλία που περιλαμβάνονται στο βιβλιογραφικό πίνακα του πρώτου μέρους (565-1453) αναφέρονται και στο νεότερο πολιτισμό.

Βιβλία για το Δυτικό Πολιτισμό

1. **Βολταίρος**, *Ηπιογκηπέσσα της Βαβυλώνας*, μετ. Κ. Σημηριώτη, 1948.
2. **Βολταίρος**, *Καντίντ Ζαντίγκ*, μετ. Μ. Γιαλουράκης, Πανεπιστημιακός Τύπος χ.χ.
3. **Γ. Βώκος**, *Φιλοσοφία και εκπαιδευτική πολιτική: Ο Καρτεσιανισμός στη Γαλλική Παιδεία του 19ου αιώνα*, εκδ. Λωτός, 1987.
4. **Γκαίτε**, *Φάουστ*, Α' μέρος, μετ. Κ. Χατζόπουλος, ⁵ 1956, Β' μέρος μετ. Γ. Λάμπσας.
5. **Γκαίτε**, *Τα πάθη του νεαρού Βέρθερου*, μετ. Στ. Νικολούδη, εκδ. Άγρα, 1994.
6. **W. Durant**, *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, τόμ. Θ': Αναγέννησις, μετ. Α. Αλεξάνδρου, 1959, ΣΤ': Μεταρρυθμίσις, μετ. Ν. Παπαρθόδου, 1959, Ζ': Νεότεροι Χρόνοι, μετ. Λ. Κάβουρας, 1959, Π1-Π2: ΟΡουσσώ και η επανάστασις. Ιστορία του πολιτισμού εις την Γαλλίαν, Αγγλίαν και Γερμανίαν από του 1756 ως και εις την υπόλοιπον Ευρώπην από του 1715 μέχρι του 1789, μετ. Μ. Κορνήλιος, 1970.
7. *Εγκυκλοπαίδεια Παγκόσμια Μουσικής*, 8 τόμοι, εκδ. Fabbri - Αλκυών, 1985.
8. *Εγκυκλοπαίδεια της Πλειάδος. Ιστορία της φιλοσοφίας. Η Καντιανή Επανάστασις*, μετ. Κ. Γ. Κατσιμάνη, ΜΙΕΤ, 1978.
9. *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Φιλοσοφία και Κοινωνικές Επιστήμες*, 22ος τόμος της σειράς. Εκδοτική Αθηνών, 1997.
10. **H. Highet**, *Η κλασική περίοδος: ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, μετ. Τζ. Μαστοράκη, ΜΙΕΤ, 1998.
11. *Δομηνικός Θεοτοκόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, Δήμος Ηρακλείου, 1990.
12. *Από τον Θεοτοκόπουλο στον Σεζάν*, κατάλογος έκθεσης Εθνική Πινακοθήκη, 1992.
13. **Π. Κανελλόπουλος**, *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, τόμ. 9, εκδ. Γαλλέλης, ² 1976.
14. **Καρτέσιος**, *Λόγος περί της μεθόδου*, μετ. - εισ. - σημ. Χρ. Χρησιτίδης, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, ² 1976.
15. **Κ. Κατσιμάνης**, *Τα φιλοσοφικά κείμενα στο γυμνάσιο: Θεωρία κα πράξη*. Επικαιρότητα 1986.
16. **Π. Κονδύλης**, *Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, 2 τόμοι (πιο σχετικός με τη διδασκτέα ύλη είναι ο 2ος τόμος), Θεμέλιο 1987. Έργο για εμβάθυνση.
17. **Α. Κοραΐς**, *Επιστολαί προς Πρωτοψάλτην*, εισ. - σημ. - επιμ. Λ. Ι. Βρανούση, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1959.

18. **I. Kant**, *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη*, μετ. Γ. Τζαβάρας, Δωδώνη 1982.
19. **I. Kant**, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, μετ. - σχόλια Γ. Τζαβάρας, Δωδώνη 1984.
20. **I. Kant**, *Η θρησκεία*, μετ. Στ. Φερεντίνος, εκδ. Γκοβόστης, 1930, φωτομηχανική ανατύπωση 1990.
21. **I. Kant**, *Κριτική του καθαρού λόγου*, μετ. Γρ. Λιόνης, επιμ. Κ. Μετρινός, εκδ. Αναγνωστίδη, 1971.
22. **Μ. Λαμπράκη - Πλάκα**, *Οι πραγματείες περί ζωγραφικής Αλμπέρτι και Λεονάρντο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1988.
23. *Λεξικό τέχνης και καλλιτεχνών*, 2 τόμοι, έκδ. Πανεπιστημίου Οξφόρδης, μετ. Ειρ. Οράτη, Νεφέλη 1997.
24. **Ν. Μακιαβέλλι**, *Ο Ηγεμόνας*, μετ. Ν. Καζαντζάκης, Γαλαξίας 1961.
25. **Τζ. Λοκ**, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, μετ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Γνώση 1990.
26. *Οι μεγάλοι ζωγράφοι*, 3 τόμοι (1ος: από τον Τζιόττο στην Αναγέννηση, 2ος: από την Αναγέννηση στον Γκρέκο, 3ος: από τον 17ο στον 19ο αιώνα), Fabbri - Μέλισσα, 1971.
27. **Δ. Μερσεκόφσκυ**, *Λεονάρντο ντα Βίντσι, μυθιοστορηματική βιβλιογραφία*, μετ. Α. - Δ. Καμπολούρη, εκδ. Καραβία 1955.
28. **Μολιέρους**, *Ο Αρχοντοχωριάτης*, μετ. Γ. Ν. Πολίτης, Δωδώνη 1979.
29. **Μισέλ ντε Μονταίνι**, *Δοκίμια*, μετ. - εισ. - σημ. Φ. Δ. Δρακονταειδής, Εστία, 1983.
30. **Μοντεσκιέ**, *Το πνεύμα των νόμων*, μετ. Κ. Παπαγιώργης - Π. Κονδύλης, 2 τόμοι, Γνώση 1994.
31. *Μουσεία του κόσμου (Λούβρο, Ουφίτσι, Πράδο, Άμστερνταμ, Μονάχου, Βιέννης κ.ά.)*, Mondadori - Φυτράκης, 1969. Πλούσια εικονογράφηση.
32. **Γ. Μπούρκχαρτ**, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, μετ. Μ. Τοπάλη, Νεφέλη 1997.
33. **Κ. Νεφ**, *Ιστορία της Μουσικής*, μετ. Φ. Ανωγειανάκης, πρ. Μ. Καλομοίρης, Πάπυρος 1956.
34. **Α. Προκοπίου**, *Αισθητική και τέχνη στην Ευρώπη. Από το Βολταίρο στον Γκόγια*, 2 τόμοι, Αθήνα 1954.
35. **R. Pignarre**, *Ιστορία του θεάτρου*, μετ. Κ. Ζαρούκας, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1967.
36. **Z. Z. Ρουσσό**, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μετ. - εισ. - σχόλια Δανάη και Νίκος Κουχτσόγλου, εκδ. Λύρα, ²1973.
37. **Z. Z. Ρουσσό**, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, μετ. Στ. Βουρδουμπά, εκδ. Δαρεμά, 1963.
38. **Z. Z. Ρουσσό**, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισό-*

τητας ανάμεσα στους ανθρώπους, μετ. Μ. Αλεξίου - Καναγκίνη, Σύγχρονη Εποχή 1992.

39. **Φρ. Σίλλερ**, *Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου*, μετ. - εισ. - σχόλια Κλ. Λεονταρίτου, Οδυσσέας 1990
40. **K. Setton**, *Το βυζαντινό υπόβαθρο της ιταλικής Αναγέννησης*, μετ. Π. Π. Παναγιώτου, Λουριδείο Ίδρυμα και Πνευματικό Κέντρο, Μνήμες της Πόλης, Αθήνα 1989.
41. **A. Χάουζερ**, *Κοινωνική Ιστορία της Τέχνης*, τόμ. 2ος (Αναγέννηση, Μανιερισμός, Μπαρόκ), 3ος (Ροκοκό, Κλασικισμός, Ρομαντισμός), μετ. Τ. Κονδύλης, εκδ. Κάλβος 1970.
42. **Giorgio Vasari**, *Καλλιτέχνες της Αναγέννησης*, εισ. - μετ. - σχόλια Στ. Λυδάκης, εκδ. Κανάκης, 1995.
43. **W. Windelbad**, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Από τους 3 τόμους σχετικοί με τη διδακτέα ύλη είναι ο 2ος (μεσαιωνική φιλοσοφία - φιλοσοφία της Αναγέννησης - φιλοσοφία του Διαφωτισμού) και ο 3ος (γερμανική φιλοσοφία), ΜΙΕΤ, 1980.

Αρκετά έργα των κλασικών της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας (Σαίξπηρ, Μολιέρους, Γκαίτε, Σίλλερ κ.ά.) έχουν μεταφραστεί και πολλά θεατρικά έχουν παρουσιαστεί κατά καιρούς στην Ελλάδα. Ειδικότερα για τον Σαίξπηρ, τα Άπαντά του έχουν μεταφραστεί αριστοτεχνικά από το Βασίλη Ρώτα και εκδοθεί από τις εκδόσεις «Ίκαρος».

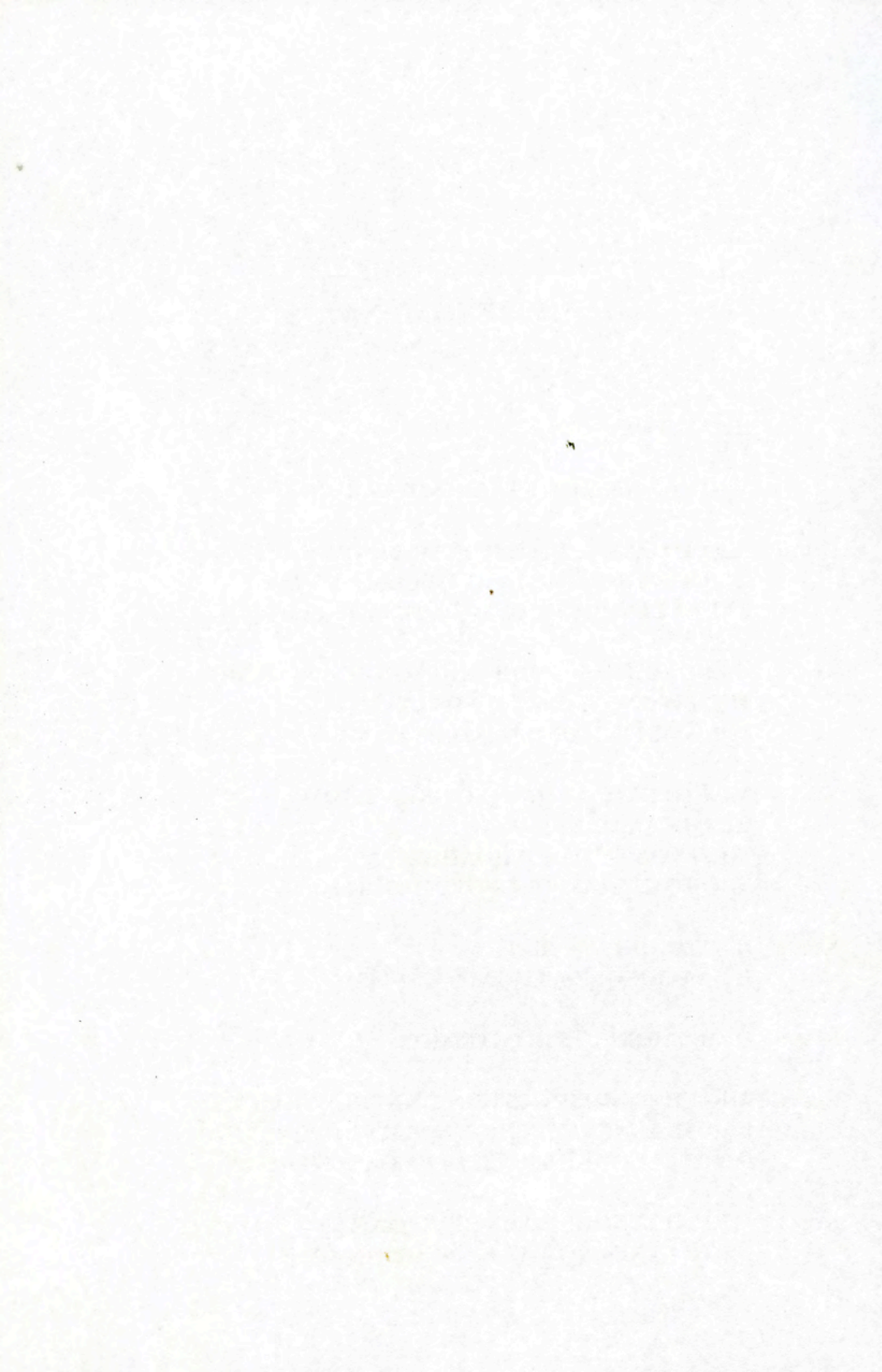
Βιβλία για το νεοελληνικό πολιτισμό

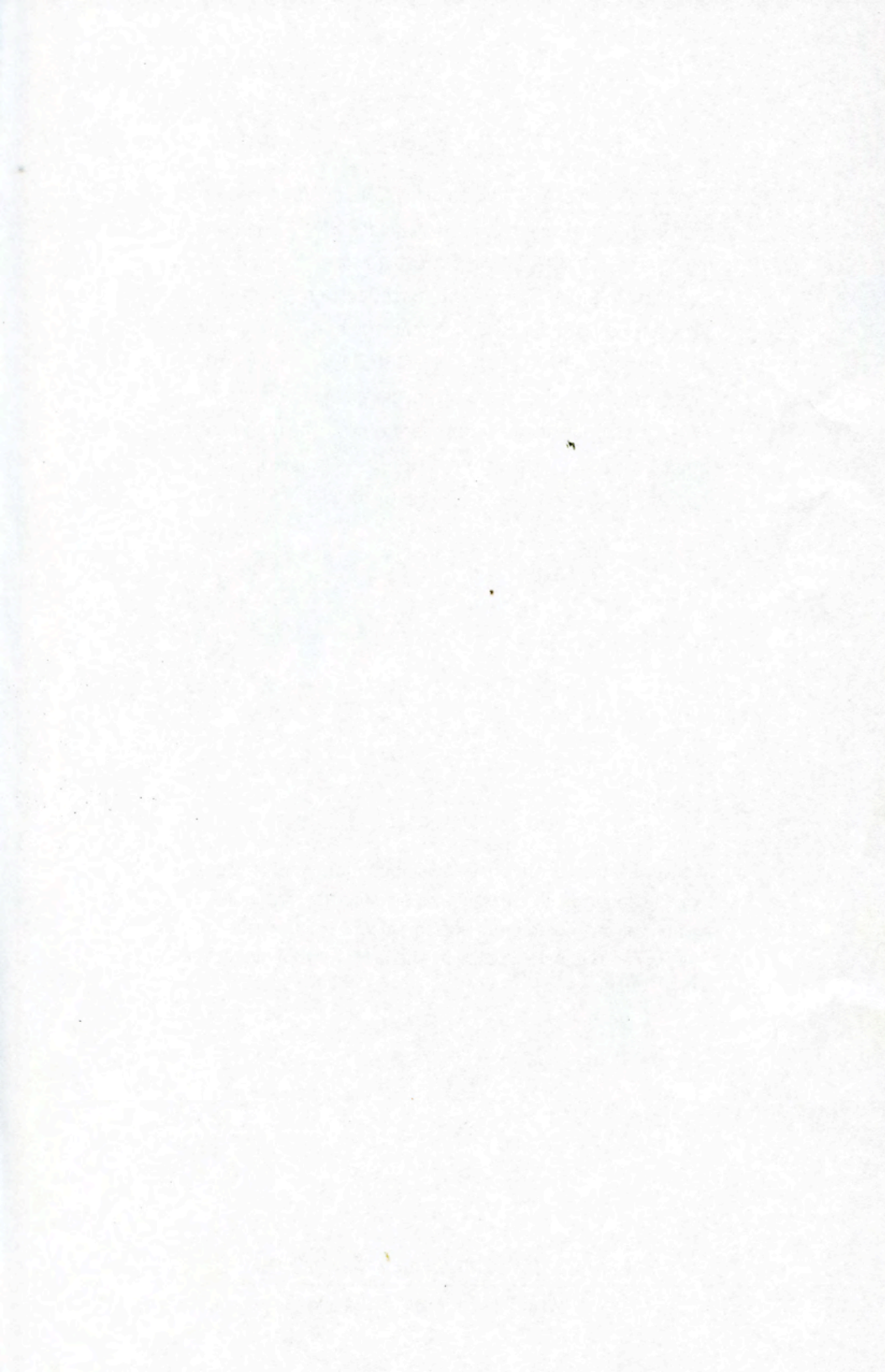
1. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Ι', άρθρα: Α. Βακαλόπουλος, Γ. Ζώρας, Α. Αγγέλου, Χ. Πατρινέλης, Πνευματικός βίος και παιδεία, 357-380, Α. Αγγέλου, Στ. Αλεξίου, Η λογοτεχνία από τον 15ο ως τον 17ο αιώνα, 382-408, Μ. Χατζηδάκης, Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της, 410-437, Δ. Λουκάτος, Λαϊκός βίος και πολιτισμός, 438-458, τόμ. ΙΑ', Μ. Χατζηδάκης, Τέχνη, 244-273, Δ. Λουκάτος, Λαϊκός πολιτισμός, 273-284. Αλ. Πολίτης, Το δημοτικό τραγούδι, 284-299, Παν. Μουλλάς, Η λογοτεχνία από την κατάληψη της Κρήτης ως τον αγώνα (1669-1821), 299-306, Α. Αγγέλου, Ηεκπαίδευση, 306-328, Κ. Δημαράς, Το σχήμα του Διαφωτισμού, 328-359.
2. **Κ. Θ. Δημαράς**, *Η γνωστική θεωρία του Δ. Καταρτζή, Ανέκδοτα κείμενά του*, 1940.
3. **Κ. Θ. Δημαράς**, *Δ. Καταρτζής*, 1965.
4. **Κ. Θ. Δημαράς**, *La Grèce en temps des Lumières*, 1969.
5. **Κ. Θ. Δημαράς**, *Περί Φαναριωτών*, 1969.
6. **Κ. Θ. Δημαράς**, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 1977.
7. **N. Jorga**, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, μετ. Γ. Καράς, πρόλογος Ν. Σβορώνος, εκδ. Gutenberg, 1985.

-
8. **Π. Μ. Κιτρομηλίδης**, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, 1996.
 9. **Π. Μ. Κιτρομηλίδης**, *Ρήγας Βελεστινλής, Θεωρία και Πράξη*, εκδ. Βουλής των Ελλήνων 1998.
 10. **Π. Μ. Κιτρομηλίδης**, *Ρήγας Βελεστινλής*, εκδ. Βουλής των Ελλήνων 1998.
 11. **Π. Κονδύλης**, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο 1988.
 12. **Β. Κρεμμυδάς**, *Νεότερη Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή, Γνώση*, 51990.
 13. *Λεξικόν Ελλήνων Καλλιτεχνών*, 16ος-20ος αι., 4 τόμοι, Μέλισσα 1997-2000.
 14. *Νεοελληνικός Πολιτισμός*, συλλογική εργασία, 2 τόμοι, Μαλλιάρης – Παιδεία 1983.
 15. **Δ. Στάθης**, *Ο Διαφωτισμός και το Νεοελληνικό θέατρο*, University Studio Press, 1986.
 16. **Α. Ταμπάκη**, *ΟΜολιέρος στη Φαναριώτικη Παιδεία*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Τετράδια εργασίας, 14, 1988.
 17. **Ν. Τοντόροφ**, *Ηβελκανική πόλη, 15ος-19ος αι.*, 2 τόμοι, μετ. Ε. Αβδελά, Γ. Παπαγεωργίου, Θεμέλιο 1986.
 18. **Μ. Χατζηδάκης**, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση, 1453-1830*, 2 τόμοι, Ε.Ι.Ε., 1987-1997.
 19. **Ν. Ψημμένος**, *Η Ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια, Γνώση, 1988.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ	9
Κεφ. 1 ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΩΣ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΒΕΡΝΤΕΝ (565-843)	11
Κεφ. 2 Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΕΡΜΑΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ ΩΣ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ (843-1054)	30
Κεφ. 3 ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΩΣ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΥΣ (1054-1204)	48
Κεφ. 4 Η ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΕΠΟΧΗ (1204-1453)	69
Κεφ. 5 Ο ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	88
Κεφ. 6 ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΧΩΡΩΝ ΩΣ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1453-1648)	114
Κεφ. 7 ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ ΩΣ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1648-1815)	145

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων/ ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

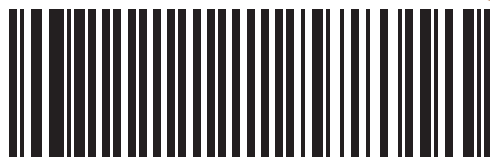

Κωδικός Βιβλίου: 0-22-0053
ISBN 978-960-06-2995-8

ITYE
"ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ"

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ

(01) 000000 0 22 0053 8